

84(2p=Банк)

T 52

C 11492

З. Толгуров

Кыргызия

Кыргызия

«ЭЛИБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК — 1974

✓

✓

✓

251112

ЗЕЙТУН ТОЛГУРОВ

КЪЫЗГЪЫЛ

КЫРДЫКЛА

ПОВЕСТЛЕ

Кабардино-Балкарская Государственная научная
Библиотека им. Зейтун Толгуров
г.о. Чалдыни, ул. Мухомова, 42

С (Балк) 2
Т 52

Т $\frac{0733-106}{М 125 (03) - 74}$ 39 - 74

© «ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА, 1974

КЪЫЗГЪЫЛ КЫРДЫКЛА

Къыркъарда тау этеклери шаш бо-
ладыла. Табийгъат, жайны къыстау иш-
лерин тындырып, энди солургъа тохташ-
ханды. Не терекле шуулдамайдыла, не
чыпчыкъ жырламайды. Къуш окъуна,
тырнакъ илиндирир зат излей, кёкде

кѳанат кѳакѳмай жюзеди. Жалан да ууакѳ жаныуарла тынчаймайдыла. Кѳургѳакѳ чапракѳланы тѳюбуне ташая да чыгѳа, чичханчыкѳ не эсе да излейди. Кирпи кѳысха-кѳысха жортады. Не ийисгейди, не сайлайды? — Жашчыкѳ аны билмейди.

— Атам, ма кирпи! — деп кѳычырады ол.

Азреталий башын кѳтюрдю. Бу тийрелеге ол биринчи келгенде, беш-алты жазны ашыргѳан эди. Андан бери былайны тереги, кырдыгы да жыйырма бла жети кере кѳегергендиле.

Былайны топурагѳын да, суун, кѳышын, жазын да Азреталий бек сюеди. Ма алайда мыдых тукѳузгюлени, тюртюлени, келинлени баш ауларыча, акѳ кѳайынланы да, анасыны сары лаудан жаулугѳунлай, шош акѳгѳан чапракѳланы да...

Азреталий ѳрге туруп, алгѳа — жашчыгѳы Тахирге, ызы бла уа эски кѳош орунга кѳарады. Аны оюлгѳан кѳабыргѳаларын кѳанатлыла эртде бийлегендиле, ортасында уа, тюз от жагѳасында тамырланып, жангыз назы ѳседи. Жылдан жылгѳа кѳабыргѳала кеслерин кырдыкга, мурсалагѳа басынчакѳлата барадыла. Назы уа — бийикден бийикге — анга кюн, хауа да эркин жетедиле. Аны былайда ким орнатханды, урлугѳун адаммы, желми келтиргенди? — Азреталий билмейди. Алай ол акѳ тамгѳалы кѳабыргѳаланы, жангыз назыны да сюеди. Ма бу беш кѳабырны, арлакѳда лыппырланы, гымых жюлюннген талачыкѳны да сюеди. Талачыкѳ, лыппырла да Азреталийни кѳэбуне мудах кѳрюндюле. «Жер! Адам сенден айырылса, аны жашауу, дуниясы такѳыр болады. Ол ѳлсе уа, ѳксюзлюк санга да жетеди. Тала, мени атамы кѳол кѳыйынын кѳп жымланы кѳргенсе — ол сени тели ханслагѳа хорлатмай тургѳанды: гебенле — байлыгѳынг. Энди атам ѳлгенди. Жер! Адам ѳлсе, анга сенден бек киши да кѳайгѳыра болмаз. Аны ахлулары унутсала, ахтынып, нчинге оюласа, кѳарындаш кѳарын-

дашха этмегенин этип, къабырларын кѣк къатапа бла тышлайса, гюллеринги къызгъанмайса. Биз — сени сабийлеринг — хар бирибиз ѓлген сайың, ачы бушуу сынайса, анча кере чал боласа. Сау бол ана хатеринг ючюн, кырдыгыңг ючюн да... Къарындашларымы, атамы къабыр юлюшлери ючюн, манга берген жылыуунг ючюн да сау бол! «Намысым бла ѓлсем манга жилимагъыз, — деучю эди атам. — Намысым бла ѓлсем, жылы юйюме киргенлей, кирirme жерге, сабийликде анамы къойнууда жатханлай, жатарма къабырымда» — деучю эди. Сора нек жилийма? Жилимайма, жилимайма.»

* * *

Къыркъарда тау этеклери шошдула. Азреталий къаран тургъан къабырлача, кѣкде жюзген айча, шошдула герекле, гебенле, гымых тала, «таш сюрюу» да. Ала, бешик жырча, жукълап тургъан сабийча, шошдула...

* * *

Къабырланы тѣртюсю эскидиле. Ала къазылгъан кюн салынган алма терекле кѣн кере чакъгъандыла, сын ташлары анга жыйырма кере шагъат болгъандыла. Бешинчини уа... Аны алыкъын мылы топуракъ ийиси кетмегенди. Ол Азреталийни атасы Къаспотну къабырыды, къалгъанла — тамата къарындашларыны. Ала былайда элден, адамладан узакъда энчиликни сайлагъандан жатмайдыла. Тѣрт къарындашха къабыр юлюш тау этегинде нек жетгенин эллиле биледиле да, Къаспот ѓлгенде, аны осуятын толтурургъа киши эринмеди. Киши сал басхычын тутаргъа, танг къарангысы бла дууасына жюрюрге ауурсунмады. Мындан бир ай алгъа гебен башына миналгъан, хайт деген къарт энди...

Азреталийни биягъы кѣлю толду. Ол атасыны, алай

билмей тургъанлай, ёлюп къалгъанын не кече, не кюн унуталмайды. Ауруп, ишден, мурккудан окъуна айырылмагъан эди.

Къаспот уста къоллу адам эди. Аныча ариу, тынгылы бешик киши ишлеялмагъанды. Тюз айтэ эселе, Азреталийни атасы ишлеген бешик тебиретилмеген юйор элде жокъду. Ол аны ючюн ыспас не махтау излемегенди. Тилетип да кюрешмегенди. Сабий туугъанын билсе — андан арысын анга айтыр кереклиси жокъ эди. Алай ахыр бешигин бошаялмагъанды — накъышла сала тургъанлай, артына шош аууп къалгъанды. Ол заманда эллиледен къайсы эсе да, жарсып: «Къаспотну бешиги, жырча, жартылай къалды» — дегенди. Къартны салын юйонден чыгъаргъанда, бешикни да чыгъардыла. Элни бек таматаларындан бири кесини ахыр, ёмюрлюк къарангы бешигине, элни бек питчеси уа ол ишлеген сыйдам, кюн тыякъларыча жарыкъ, жылы бешикге салынган эдиле.

Атасы ёлюрюню аллында Азреталий бери, талагъа келген эди. Ол кюн жашны эсимден кетмейди.

* * *

Къаспот таланы чала эди. Тюзюн айтханда, ол кесини малларына эркин жетерча бичен эртде хазырлагъанды. «Атам, къартлыгъында малкёзлюк этеди ансы, кесин бу къызуда былай нек къыйнарыкъ эди?» — деп Азреталийни кёлуне аз келмегенди. Таланы ол жашлыгъындан къартлыгъына дери чалып тургъанды. Андан болур, эллиле ол жерге «Къаспот тала» атагъан эдиле. Бусагъатда да аны аты алайды. Айхай да, тала Къаспотха энчи юлюшге берилмегенди, не кеси бийлемегенди. Колхоз къуралгъан жыллада, биринчи къойчу болуп, ол былайда аны сюрюуюн кютгенди. Таланы чалып да ол кезиуде башлагъанды. Андан бери Къаспотну аллына

чабып, талагъа киши сугъанакълыкъ этмегенди. Алай энди Къаспот къартды, аллай бир малкёзлюк неге керекди, анга бичен керек эсе — барды. Азреталий а шахарда жашайды. Жаш эшите турады, эллилени бир къауумлары артыкъ ыразы туююлдуле. «Ол иги таланы Къаспот бийлегенди да» — дейдиле. Азреталий атасына кёлюндегин айтды.

Къаспот, чалгъысына тыянып, бираз тынгылады. Ол борбайлы, кенг жауурунлу къартды. Азреталийни сабийлигинде атасы анга деменгили кёрюючю эди. Энди уа: «Бир заманда да артыкъ уллу санлы болгъан болмаз», — деп келеди кёлюне.

Къаспот, тынгылауну ийип, сюеледи. Нек тынгылайды? Не сагъыш этеди? Кёкде, зыбыр сакъалыча, акъ булутчукъламы, туугъан жерини кюзюнден къоркъуп, кёчюп баргъан зурнукламы сагъышландыргъандыла? Ол, кёзлерин аз къысаракъ этип, тынгылайды.

— Кесинги нек къыйнайсамы дейсе? — Къарт биягъы узакъгъа къарады, мудахыракъ болду. Азреталийни айтханын жаратмагъанды.

— Алай бош сунаса, жаш. Не таланы, не бу эски къошну тийресини бичени манга керек туююлду. Билмейимсе, гебенлерим не колхоз маллагъа, не да баш иесиз къалгъан тишырыулагъа жетиучюдю. Чалгъан а кесим этерикме. Мен саулукъда, киши чалыргъа келмез. Эллилени кёбюсю намыслыды, адеплиди. Сен айтханда да болур бир зат, алай, билеме, келлик туююлдуле.

Къарт шырхы тутуп тебиреди, Азреталий — ызындан. «Атамы керексизми сагъышландырдым?» — деп сокъурана барады жаш. Къаспот, биченчигине кёзю къарагъан таланы чалып, къалгъан жерлени малтап кетиучюледен туююл эди. Быйыл кырдыгы жукъа эсе, экинчи жыл къалын болур дегенни айтып, сенек аууз бичен ючюн ол сау къой сюрюу сыйыныр жерни чалыу-

чуду. Таулуна аягы жетген жерде кѡаудан болмазгѡ керекди. Айыпды деучюдѡ.

Шыхыны аягына чыгып, Кѡаспот биягы чалгысына тынды.

— Мен ѓлсем да, сен былайланы унутма, — деди ол, нек эсе да. — Мен а, эртденден ингирге дери туз арбагы жегилин айлансам да, былайладан кѡачалмаз эдим. Былайлагѡ сени кѡарындашларынгы кѡызыл кѡанлары сингенди. Жаз башында жер андан кѡпчюдѡ, кѡарындашларынгы кѡанларына боялган кырдык чыгады. Тууган жерибиз бизге тууган жерлик ол заманда этеди — анга не кѡаныбыз, не да тузлу тер суубуз сингсе...

Азреталий, атасыны эмен тамырлача, бутаклача, кѡаты кѡолларына, чыммакѡ сакѡалына, тишлерине, кѡон кѡызартхан кѡысха бойнуна кѡарай кетди да, ичинден аны кѡп кере кѡйген, алай огѡурлулугѡна кемлик тюшмеген жер бла тенгешдирди. Жукѡ айтмады.

— Энтда кѡайтарыи айтама, эсингде болсун, — деди дагыда Кѡаспот бираздан, — ѓлсем, кѡарындашларынгы жанларында асыра Аланы кѡанларына боялган кѡызгыл кырдык мени кѡабырымы юсюнде да шуулдасын, ол узакѡ сермешибизге шагѡат болган кѡайын терекле мени кѡабырымы кѡатында да, субай кѡызлача, сюелсинле...

* * *

Азреталийни сагышларын аякѡ тауушла бѡлдюле. Келген аны бек тамата кѡарындашыны кичиси — Каракайды. Ол киши ортасындан иги да озган, узун бойлу адамды. Азреталий билгенден, Каракай, жашлыгында чечек бетли болса да, чырайсыз тѡйюл эди. Энди уа нек эсе да, кѡйген турукѡча, кѡаралгѡанды. Сакѡалы, бурну, жыякѡлары да жютю болганча кѡрюнедиле.

Жукъу эсиртген, ырмах адамныча, жѣз тюплерине ау тюшгенди.

Қаракай, чапракъла бла кесин булжута тургъан Тахирчикни къатына барып, къубултур умут этди. Алай жашчыкъ, къолунда муркку бутагъын, чапыракъларын да атып, абына, атасына къачды. Қаракай бираз абызырады.

— Сау заманында къарындашларым жатхан жерге аягъымы басдырмаучу эди, энди кеси жатхан жерге, жиляй-жиляй, келгенме. Қъарындашларымы къарасын киялмагъанем — энди киейим, — деди Қаракай, жууукъ келе.

— Жатханланы алларында, бу жерни кырдыгыны, терегини, ташыны алларында да бир кере ассы болгъанса. Ол аз сунупму келгенсе?! — Азреталий орта бойлу, гиртчи адамгъа ушайды. Бети акъсылдымды, жукъады.

— Не айтханлыгъынгды ол?

— Сен бери жюрюрге тийишли туююлсе. Атамы осуяты алайды, — деди Азреталий, мудах къара кѣзлерин Қъаспотну къабырындан айырмай.

— Тау этегине, агъач къыйырына келгениге сана да къой.

— Агъач кѣпдю, тау этеклерни кенгдиле. Сен анда бѣрючү улуп да айлан, бери келме ансы.

— Қъарындашым, тапсыз сѣлешесе, мен таматангма да, — деди Қаракай, алгъаракъ тепчий.

— Тамата таматалыгъын эте билсин. Қъарындашларынгдан а былайдан башынгы алып къачхан кюн окъуна айырылгъан эдинг.

— Мен ёлюмден къачханем.

— Сен адамлыгъынгы, эрлигинги, намысынгы, сууукъ ташныча, кенг быргъап, жангыз да ауананг бла къачханенг. Қъайтып, табарыкъмы сунганенг? Ол кюн ала былайда куюгендиле.

— Азрет, сен сабий эдинг, — ол балан бармагъы бла

Тахирчикки кёрюздю. — Ма бучукъдан хазна тойюл эдинг — не билесе? Огъурсуз, жазыксыныусуз жан эди да, штабыз къарындашларыбызны жойду, мени харип этип кетди.

Азреталий андан ары Каракайны сёзюне тынгыламай, Тахирни кьолундан тутуп, жолуна тебиреди. Аяк тюнде кьургъакъ чапракъла мирзеу суурулган таууш этедиле. Кюн жылыуу хычыуунду. Къайдан эсе да кёгет ийис келеди.

«Не десенг да, дуня тарды» — деди Азреталий ичинден. Кёлюне алай нек келип кьалгъанын а кеси да ангыламайды. Каракай ючюн болур. Суйсенг, суймесенг да, бир жол бла жюрюрге тюшеди. Азреталий анга жарсыйды. Тийишлисича ёлюу—жашауча бийикди. Алай Каракай андан къачды. Энди анга къабырлада къабыр юлюш, Азреталийге уа жюрек тынчлыкъ жокъду. Биреуге палах келсе, эллиле жетерле да, аны харип этмезле. Эл кеси харип этсе уа, ким келир?! Туугъан жеринде, кёкде да Каракайгъа туугъан журтуну палаты къарындашларыны къанлары бла жазылып кьалгъанды. Ол Азреталийни ауур жюгю болгъанлай турлукъду. Не десенг да, ала бир киндикден айырылгъандыла. Халкь экисине да къарындашлагъача къарайды. Азреталий ол кирген жол бла элге, шахаргъа кирирге суймегенин кёпле билмейдиле. Алай бир бирлерин кёрюп болмагъанла бирге тюбешселе, дуня алагъа кийик жолчукъдан тар болуп, кюнню кёзю, къарындашларыны ёшонлеринде сууугъан къанлай, къаралып къалады...

— Сен ётюрюкчюсе!—деди Тахир, бираз баргъанлай.

— Сора нек? — Азреталий, тохташып, энишге, жашыгына ийилди.

— Биз энта да аппабызны кююн барабыз. А сен а, энди келсек, чыгъарыкъды дегененг.

Азреталий, жукъ да айтмай, Тахирни ызындан тебиреди.

— Чыгъарыкъ туююлмюдю? — деди дагъыда жашчыкъ.

— Угъай, биз аппабыздан айырылгъанбыз.

— Жулдузла, кюн чыгъадыла да. Сора уа? Адам да кюн кибикди деученг да сен. Сора аппаны ма бери алып кетгенде... — Жашчыкъ ызына бурулуп, бармакъчыгъы бла къабырланы кёргюзтдю.— Ынна: «Жулдузларым эргде кёмиолген эдиле, энди кюнюм батды» — деп жиялай эди. Батханлыкъгъа, кюн дагъыда чыгып турады. Айтчы, аппа къачан чыгъарыкъды? — деп къысды Тахир, атасыны къолундан тута.

— Сен уллу болсанг, школгъа барсанг...

* * *

Каракай, тау этегинде жангызлай къалып, тегерегине къарай, бираз мычыды. Ол эртдеден бери былайлагъа келирге онгу болмай тургъанды. Жашлыгъында таныучу жерде жукъ тюрленмегенди. Биягъы тала — тала-лай, ма ол жугъур таш да. Ол ташны башындан Азреталий аны къучагъына кеп кере секиргенди. Энди уа, душманьнача, ачы селешип кетди. Бу жугъур ташны юсюнде Каракай атасыны, кесини да чабыр миделлерин къурутуучу эди. Къош жокъду, жалан да — хуналары. Жангыз назы. Нечик бийикди... Алгъын заманда, былайны чыкълы кырдыгын жырып, атасы бла къойланы ызындан барыргъа Каракай да сюйгенди. Алай бусагъатда ол аны эсине тюшюрюрге окъуна къоркъады. Былайны наныгып эзерге, чапракъ тауушуна тынгыларгъа, ана къолларыча, жылы жауунуна жибирге сю эдим дерге кеси кесинден уялады. Сюйгени уа кертиди. Энди эркин туююлдю. Каракай аны ангылайды. Бу тийре озгъан жашлыгъын, атасын, къарындашларын, къой къыркъыргъа келиучю къызла, жашла бла ойнап, кюлюп, селешнучюсюн жангыдан эсине салды да, тама-

гъы бууулду. Энди ала бары да думп болгъандыла. Жерине сүймеклигинден эсе, Каракай ол жашауну сайлагъан эди. Ким бла, не бла къалды? Бары да тас болдула, биргесине уа — жалан да палат, къара ауанасы...

Каракайны санларын къалай эсе да бир тюрлю къарыусузлукъ бийледи, кёзлери ачыдыла. Ол, кючден атлай барып, Къаспотну къабырыны къатында гелеуге чёкдю.

«Атам, мен сенден кечгинлик тилей келмегенме... Билеме бермезлигинги. Къабырынгы къатында жиляргъа эркин эт деп тилей келгенме. Эл бла къууаналмай, аны бла жиляялмай тургъанымлы, ёмюрюм озуп барады. Бир жангылгъанны аллах да кечеди дейдиле. Туугъан атам, хоншуларым кечмедиле. Дуния манга къарангыды. Кесиме да: «Къузгъун къанатынлай къаралгъанса» — дегендиле... Эшитемисе, атам? Бир зат да эшитмейди. Жангызлыкъны азабын берип нек кетдинг? Къарындашларымы душман ёлтюрдю эсе, къанлары мени юсюме къатханлай нек къалды? Билялсам эди, мен къадарымдан жашау угъай, башха зат тилерем. Къадарым, башымда туз туйгенлей да тур, жангызлыкъны сынатма, деп тилерем. Ажашдыра эсенг, жашаууму юз деп тилерем. Ташла санларымы энип турсунла, жерни налатыны ауурлугъун а сынатма, деп тилерем. Энди тилегенден файда жокъ. Манга дуния да жокъ, жол нёгер да жокъ... Эшитемисе, атам? Эшитмейсе? Сен хар заманда мени жарсыуума къадау ташлай тынгылаученг. Сен жазыкъсышыусуз, ташжюрек болуученг. Алайлай кетдинг. Къабыр топуракъ сени да жылытмасын...»

Ачыугъа хорлатып, ёлген атасына айтмазлыгъын айтханына жюреги бютюн да бек эзилли, Каракай, кёзлери жукъ кёрмей, ёрге турду. Сора, тентирей барып, оюлгъан къошну хунасына олтурду. Андан да турду да, назыгъа мангылайын тиреп, къатынча жиляды.

«Менича, сен да жангызса, харип, нёгерлерингден

кенге кьалгьанса. Ажашхан зурнукча, жилий-жилай, сен кюнюпгю, кеченги оздураса. Кел, бир кьош болайыкъ... Огъесе менден сендамы кьачарса».

«Кьачалсам, кьачарем. Жилигьан а этмейме. Бутакъларымда жылтырагьан — жилимукъ туююлдо — балаууду».

«Санга жангызлыкь неди! Кюн жылытады, сууунг, ашынг эркинди. Бир бирле, кереклерин тапсала, башхалагьа жарсымайдыла. Сен аллайладан болурса. Кьеремисе, нечик кенгсе, бийиксе».

«Инжилгенинг ючюн бош махтанаса. Аны сен кесинг сайлагьанса. Мен жангызлыкьны сайламагьанма. Негерлеринден кенг кьалгьан жангызлыкь туююлдо. Мени тамырларым жерни теренинделле, аны биргесинеме. Мен жилимайма. Жангыз ёссе да, терек тереклей кьалады, тереклигин этеди. Кьадарым башха болмаз. Адам а...»

«Билеме не айтыргьынгы. Кьыйналма. Кьадарым кьыйынды».

«Сени кьадарынг жокьду. Кьадары жалан да халкь бла жашагьанны болады».

«Сен, жансыз зат, сен кьхтуюню кьклюгюн алгьан зат. Адам туююлсе дергеми кьорешесе манга?»

«Сюйгенингча ангыла. Бирлени бауурларын бийик таулада кьушла чучхуй, башхаланы уа аулакьлада таш топледе кьзлерин кьаргьала кьаза, жашау алай келе келеди... Кьарачы ары...»

«Недиле бу кьанат тауушла? Кьайдан чькьдыла, кьайдан? Кьаргьала, кьац-кьара кьаргьала. Дунияны кьаргьаламы алып кьойгьандыла? Нечик кьпдюле, акьгьан чапракьладан да кьп. Мен баргьан жерни тереклерин чапракьла кьегертмей, кьаргьала нек кьаралта болурла? Мен туугьан жерни, жабалакь агьартмай, кьаргьала нек кьаралта болурла? Ёмюрюм сизни бла

барады. Кёгюм, кюнюм да — сиз. Огъесе ёлгенгеми санайсыз, мыллыккача нек жыйылдыгъыз? Огъесе былайны къап ийнсинми сезесиз? Къан ийнс къызыл кырдыклада, терекледе. Къачайым. Къачыу, къачыу!..»

* * *

Бу адам мени атамды деп Азреталий Къаспотну къачап таныгъанын билмейди. Сёзсюз, бек эртде таныгъанды. Алай Къаспот бир кетсе, кёпге дерн къайтмай эди да, жашчыкъ атасыны сыфатын, хычыуун тюшюп унутханча, унутуп къоя эди. Бир кюн а Азреталийни жашаууна, сейир жомакълай, шош кирди. Андан сора, Къаспотну сыфаты бир да унутулмады.

Жашчыкъ анасы бла юй башларында эди. Эккяй нартох сууурады, Азреталий а бош алай сюеледи. Къыркъарны сууугъу къоркъута башлагъанды да, эллиле отунларын, сыгынларын аямайдыла. Кёксюл, къара тютюнле, ожакъладан бирча чыгъып, бийикде, Азреталийни кёзю кючден илинген жерде, жайыладыла. Жел жокъду.

— Жашчыкъ, ма тобады, атанг келе турады, майна, — деди Эккяй, таудан элге кирген жолгъа къарай.— Чап аллына, хайда!

Азреталий жеринден тепмеди, Ол, юйбашдан жерге тюшсе, атлыны кёралмай къаллыкъды. Мындан къарагъап жашчыкъгъа уа атасы бир сейир кёрюнеди. Ол башына, бойнуна да булутла чулгъап келгенге ушайды, башлыгъы алай акъды. Тюбюнде аты уа андан да акъ. Уллауланы: «Къыш тау артында кёп мычымаз, жетер» — деучюлерн Азреталийни эсине тюшдю да, атасыны келгенин къышны келгени бла тенгleshдирди. «Акъ киши акъ атына минип, келеди! Чабн-чаби. Акъ киши акъ атына минип келеди! Чабн-чаби». — Жашчыкъ къарс къагъа, ёрге-ёрге секирди.

— Тели, «атам» десенг а.

Керти окъуна, кыш сууукъду. Къаспотну къоллары, къулакълары, бойну, сакълалы, эринлери да, олсагъатда сауулгъан сютлей, жылы болуучудула. Алай Азреталий къышдан чыртда къоркъмайды. Кыш келмей къалса, анга ол ару эмен чанасы неге керекди?..

— Юй башына минип къарамасанг а, тѣзалмаз эдинг, — деп орамдан биреу Эккяйны къакъды. Ол Къаспотну жууукълашханын кѣрюп айта эди. Азреталийни анасы жууап къайтаргъынчы, орамдан сѣлешген озду, атлы уа жетди. Алай Къаспот, юйге къайтмай, энишге айланды. Ол угъай эсенг, юй башындагъылары эселегенча этди.

Эккяйны жомакъларындан сора, тюшонде жашчыкъгъа акъ атлы, партла, акъ марал, акъ къуш келе тургъандыла. Алай ол акъ къушну къанатына не да акъ атха минигинчи, маралны бойнун сылагъынчы, ала думп болуп, Азреталийни кѣп термитгендиле. Бир бирледе уа жашыл ѳзенени башларында, акъ булутлача, шош жюзюп, жашчыкыны ызларындан чапдыргъандыла. Жууукъ келирге къойгъан эселе да, жетдирмегендиле. Жашчыкъ тюн, тюш деп хазна айырамай, ол сейир жашыл ѳзенни излей тургъанды. Жашырын излей эди. Анда тутхан акъ атына минип, парт кеси боллукъду, акъ маралны сютюн элли ауругъанларына кеси юлеширге сюеди. Алай, не бек кюрешсе да, Азреталий излеген ѳзенни табалмады. Кече кѣреди да, кюндюз тас этип къояды. Сейир туююлмюдю, ары барып, уллула кеслерине акъ атла сайламагъанлары, маралланы саууп, элде битеу ауругъанланы сау этмегенлери?! Биле болмазла. Азреталий биледи — питчеден табалмайды. Атасы тапханды. Тюбюнде акъ атын, айхай, анда тутханды. Энди ол жашчыгъын да ары элтирге керек эди. Ол а кетип барады. Не бек тилесе да, акъ къуш имбашына, арбазгъа къонмаучуду — атасы кетип барады. Не бек кы-

чырса да, акъ зурнукла «кърыу-кърыу» этин, озун кетнучюдоле — атасы кетин барады...

— Атам, бери къайт!

Къаспот эшитмеди, атыны къуйругъу ызындап сюзюледи. Башлыгъыны къанатлары, къуш къанатларыча, къагъыладыла.

— Атам, къайрыса?! — жууап жокъ. Азреталий жияды.

— Не этесе, теличик...

— Кетип барады...

— Прабленде жумушу болур. Хар заманда да алай этнучюдо. Тын, уллу жаш! Бусагъат къайтады. Тын, адамлагъа эшитдирирсе.

Азреталий, юй башдан тюшерге унамай, атасыны аллына къарагъанлай турду. Кюн бата башлагъан эди. Анда, узакъда, жашчыкъ жыяулай ары хазна жеталмаз, ким эсе да тюртюню эзип, суун таула башында булутлагъа аз-аз къуя барады. Артда уа ала, бир бирге къошула, уллу бола кетдиле да, кюнню кезюн жапдыла. Энди анда тюртю суу ичген булутла угъай, жангыз бир байракъ — къызыл байракъ барды. Ол кемсиз уллуду, таугъа чанчылынды. Аллаи уллу байракъ кимни болур, аны ким кетюре болур? Азреталий биледи — байракъ тау артында жашагъан нартланыды. Бираздан а нартла байракъны жеринден кечюрдюле да, кюн жашчыкъгъа кез къысды. Бусагъатда ол гыржыны жартысы тенглиди, юй башына, арбазгъа, жолгъа — саулай элге алтын суу ичирди.

Азреталий атасыны къайтып келгенин кёрдю. Алай энди ол кеп болмай былайтын озгъан туюнюлдо. Къаспотну башлыгъы, бети, аты да къызгъылдымдыла. Биягъында атны кенген эсленген уллу къара эрик кезле-ри энди къын-къызыл мыдыхлагъа ушайдыла.

— Нек тураса, жашым, юй башында? — деди Къас-

пот, атындан тюшюп, Азреталийге кьучагыш жая. Жашчыкь секирди.

— Атха миндирейимми?

— Хау а! — деди Азреталий, атасыны бойнундан кьаты кьучакьлай.

Аны гымых кьара сакьалы зыбырды, тютюн ийнс этеди. Атасы жашчыкьны бийикге кетюрдю.

Жерден ат алай бийик кёрюнмей эди. Энди хар зат— арбаз, арбазда томуроу да, босагьа аллында жатхан кючюк да кьайры эсе да энишге кетдиле, узайдыла. Жашчыкьны башы тегерек айлана башлады — кьоркьгьаи а этмедн. Жыгьылса, ачырыкь туююлдю — акь ат аны тюбюне жалкьасын жаярыкьды. Азреталий биледи: эшек туягыш салады, ат а — жалкьасын. Аз да кьоркьмайды. Тейри кьылычха мингенлей кьууанды. Алыкьын а тейри кьылычха да минер. Алгьа былай кьыйырчыгышна. Хар заманда аны кьыйыры не жерге, не таугьа тирелип туруучуду. Тирелмесе да, ма бу атха минсе, жетер да, юсюне чыгьар. Тейри кьылычдан секирсе уа, аны тилеги толлукьду. Арбазларына акь маралла келирлерин, акь зурнукла кьонарларын тилерикди, элде Азреталийча жашчыкьла уа акь тайларын, акь кьушларын тапсыла, дерикди ол. Бусагьатда уа, тейри кьылычха минип, андан секиргинчи, жашыл ёзеннге барып, кесини тайын тутаргьа керекди.

— Атты, сен мени жашыл ёзеннге элтириксе да? — деди жашчыкь, кьоллары атны жалкьасындан айырмай.

— Не жашыл ёзенди ол?

— Ма сен бу атны тутхан ёзен. Алгьа бу да тайчыкь эди да?

— Айхай, элтирме, элтмей а! — Кьаспот, Азреталийни тюшюрюп, атны перин алыргьа киришди.

— Мен да, анда тайны тутуп, быллай уллу этерикме. Охому? Ингирде бары да, Кьаспотну кьарындашындан

туугъан къатын келтире эди да, аны тоюна барыргъа хазырлана эдиле. Азреталий, от жагъада атасыны тобугъуна олтуруп, жылыугъа тынгылайды. Анасы отоу мюйюшюнде эски кюбюрню ачды да, андан дух ийис урду. Эккяй, тойгъа не да къонакъгъа тебиресе, дарий жыйрыгъын кийип, акъ гиранчасын ктысыучуду. Бююн да аланы, Къспотну кек чепкенин да чыгъарды. Азреталий анасыны башында акъ гиранчаны бек сюйючюдю. Ол аны анасын къалай эсе да бююн ариу, сюйдюмлю этди. Жашчыкъ, Къспотну тобугъундан тюшюп, жибелеп барып, жаулукъну шош сылады. Сора, кезю башха затха илинип, сейрсинди. Кюбюр непча ачылгъан эсе да, ол аны бир заманда да кёрмегенди, анасы да къаратмагъанды. Саргъылдым, төрткюл къаты къагъытдан жашчыкъгъа экеулен къарайдыла. Экисини да кызыл жулдузлу, хайнух кибик, чойбаш, узункюлакъ бёрклерин. Аллай бёркюлю адамланы суратларын Азреталий тамата къарындашларыны китапларында кеп кере кёргенди. Бек жигитлеин, батырланы бёрклерин кызыл жулдузлу не да «кызыл къашхалы» болуучудула. Жашчыкыны атасы да жигитледенди: ёнге уа акъ ат аны юсюне миндирирми эди? Алай, туура быллай бёрк кнерча жигитди дерге уа... Огъесе атасы туююмюдю, жаныгъанмы этеди? Бек ушайды. Сакъалы жокъду ансы. Айхай, экиси да атасына ушайдыла.

— Амма, бу кимди? — деди ол ахырда.

✓ Ол а—атангды.

— Аттяммы? Бу а?

— Атангы къарындашы.

Азреталий аны бир кёрмегенин сейир туююмюдю? Жашчыкъ биягъы Къспотну тобугъуна олтурду.

— Сени къарындашынг бизге нек келмейди? Бизни сюймеймиди?

— Ол узакъгъа кетгенди, бек узакъгъа.

— Тау артынамы?

— Андан да узакъгъа.

— Ол а, харип, атаңдан мажалыракъ эди, шибля тьякъ кибик, окъдан кёзюн жуммагъан, — деп кючсундю Эккяй, суратны жашчыкъдан алып, кюбюрге сала.

Анасы нек кючсуннигенин жашчыкъ ангыламады. Атасы да мудах болду. Огъесе, Азреталийге айтмагъанлыкъгъа, къарындашы ёлгенми этгенди? Элде адамла ёле-ёле тургъандыла. Алай ала бош адамладыла. Аттяны къарындашы уа жигитди. Жигитни, къызыл жулдузлу бёрк кийген жигитни, ёлюп ким кёргенди? Жашчыкъ анга ийнанмайды. Ол кёп затха терк ийнанып къалгъаныча, кёп затха да ийнанмай эди, кёп затны билмей эди. Бусагъатда жашау анга кенг, ариу, ырахат кёрюнеди. Желнилери сютден толу ийнеклени ингирде элге ырахат киргенлерин, эртден-ингир къайын отну тютюню ожакъладан ёрге тынч созулгъанын ол бек сюеди. Бешикден энди айырылгъан сабийлени гылыулагъа минип жорханларын, бирле уа, ат бойнуна алып, орайда бла къыз къачыргъанларын кюн сайын кёреди. Жашчыкъла уллу болсала, къыз сайлагъанларын, алагъа эгечле, къарындашла туугъанларын ол биледи. Гитче сабийлени туююшючюлерин, итлени талашханларын, малла бир бирлерин уруучуларын да биледи. Алай, атасы кибик, уллу кишиле туююшген этедиле, элде бир бирлерин суймегенле бардыла деп билмей эди. Ким айтса да, ийнанмаз. Элде ырахат, монг жашау къурар юцион, кёпле бир бирлерин ёлтюргендиле деп эшите турса да, ийнанмай эди. Ёлтюре болурла, алай ала узакъдадыла. Элде жашау анга жарыкъ, къууанч жанындан ачылгъанды. Ол аны жалан да алай кёреди. Кеси алыкъын къарыусуз, гитче болгъанын ангылай тургъанлай, Азреталий мадарсызгъа, хомухха ичндең айып этерге юйренгенди. Бир жол аны тамата къарындашы, Каракай, отундан келип, юйде хазыр аш тапмай, жиягъанын жашчыкъ унутмай-

ды. Андан бери Каракайны бирси къарындашларында суймейди. Азреталийни жюреги кимден да бу кючлюдю, батырды деген адамларына илешеди, неден да бек жарыкъ бетли затланы сайлайды. Къызыл-къолаи жыйрыкъ кийген, акъ жаулукъ къысхан къызланы бек ариулагъа санап, ызларындан аз бармагъанды. Тойда къуру да аллайланы излеп, элни ненча ариу къызы барды, деп санаучуду. Аланы бюгече да кёрлюкдю — къууанчы жюрегине сыйынмайды. Атасы аны тилегенин этсе, ол андан да бек къууанырыкъ эди. Унамады.

Азреталий. Къаспотча кенг атларгъа, аякълары аны аякъ ызларына салып атларгъа кюреше, алай барды, Къаспот, кёк чепкенин кийип, белин кююш бел бау бла тартдыргъанды. Ол, баям, Азреталий сайлаучу къызыл жыйрыкълыладан да субайды. Жауурунлары алай кенг болмасала, анасы анга «къыз кибик» дей турур эди. Ол а, алай айтмай, къуру да «акътерек кибик» деучюдю. Бийик болгъаны ючюн айтады. Эккяй аны имбашына кючден жетеди. Азреталий нек эсе да, атасы бла жангыдан ёхтемленди. Эх, бнягъыча ол чюйбаш бёркюн кийсе, бютюн да иги боллукъ эди. Не кюрешди — унамады. Нек? Огъесе жигит кёрюмюрге суймеймиди? Азреталий а сюеди. Элде кишини чюйбаш бёркю жокъду, къайдан боллукъду. Къаспотну барды. Алай аны элде ким биледи — киймейди сора?! Азреталий тенглерине айтыр эди, не файда, ийнанырыкъ туююлдюле.

Жашчыкъ арбазда кеси кибикле бла кёп чапмады, ойнамады. Не этерик эди, ол айтханнга хазна кзулакъ салмайдыла. Азреталий атасыны бёркюню, акъ атыны юсюнден хапар айта эди. Жашил ёзенде хар сабийни акъ тайы жортады. Аны тутхан тынч туююлдю. Жалаи да Къаспот тутханды, ёсдюргенди, минип окъуна кел-

генди. Энди, жашил ёзеннге барып, Азреталий да тайчыгъын тутарыкъды. Жашчыкъла ийнанмайдыла. Ийнанмай эселе, турсунла! Турсунла — артда кёрюрге. Андан эсе, уллулагъа къошулуп, кесине ариу къыз сайласын.

— Азреталий, адамладан толу арбаздан ётюп, юйге кирди. Жангызлай кирип келгени ючюн анасы бла олтургъан къатынладан, бегирек да юй мюйюште сюелген ариу къызладан уяларакъ болуп, Эккяйны тобугъуна тыянды. Аны жыйрыгъынданмы, огъесе алайчыкъда къобузчу къызданмы — кимден эсе да конфет, къалач ийис урады. Азреталий, эс жыйып, къызладан бек омагъын сайлагъынчы, къобуз согъулуп башлады. Анданмындан: «Ы, маржа, Къаспотну бир тепсетигиз!» — деп къычырдыла. Къаспот кишиле бла ич отоудады. Алай отоуну эшиги ачылыпды.

— Къартлыгъында не этесиз муну? — деди Эккяй, жанындагъыла эшитирча. Анасы атасына «къартлыгъында» деп бош алай айтханын Азреталий ангылайды. Ол бир заманда да тыш адамланы къатларында кеси адамларын, жашларын махтамучуду.

— Эй-хей, Къаспот, бир кёз ачдыр, маржа!

✓ Къаспот, къамичи ургъанча, отоу ортасына чыкъды. Гюренде, баям, эс жыйяды, азчыкъ мычыды. Сора билеклерин кётюрдю — кёкде булутламы жюзедиле, кюмиш аймы барады? Къаспот гюренни ичи бла эки къаты айланyp, жокку сюелген къызланы алларында билинпир-билинмез тохтап, башын энишгерек ийди. Къызланы бири алгъа атлады. Ол Азреталий сайлаучуладан эди: юсюнде — къызыл атласдан жыйрыгъы, башында акъ сыранчасы. Табапларына жетген къара эшмелери чайкъалдыла. Атлас жыйрыгъы — «ёртен» жайылып, гюренни жарытды. Къаспот сакъ жауун ургъанча, аны сол жанына ётдю да, «сюрюп» тебиреди. Сора «ёртен» селейди да, къарс урду. Эйхей! Къош-къош тийип, къы-

лычламы чыгъадыла? Къаспот, къолларын гёген бойну-
ча инчге белине тиреп, аякъ бюгеди.

Азреталийни атасы энди жаш туююлдю — тамата сабийине он сегизден атлагъанды. Ол гырхы адам туююлдю, ауур санлыды. Хар ким Къаспотха сейирсини къарайды: терклигинг тау жели бламы эришеди?! Огъесе теркликге жел сенденми юйренгенди?! Мюйюз кибик сыйдам къаялагъа жугъутур тири ёрлейди. Тириликге ол сенденми юйренгенди?! Тау суула, бийик акъ тёппелеге алгъыш эте, энишге терк саркъадыла.— Теркликге ала сенденми юйренгендиле?! Къыз — «ёртен», гюрен сюелгенлени бетлерин жангыдан жарытып, суху желде акътерекни чапракълары сююзюлгенлей, сююзюлдю. Аны ызындан Къаспот — къуш туююнден женгилди.

Угъай, Къаспотдан тириликге, теркликге жел, жугъутур, тау суула да юйренмегендиле. Аны туугъан жери— жылы ана бешиги. Къаспот анга жүрегини саулай бергенди, жер а ёз бийиклигинден, кийикле, суула терклигинден, къанат женгиллигинден — чомарт юлюш. Ол юлюшню халал этген тынч туююлдю. Къаспот биледи. Алай, халал эталмаса, намысы, къара бугъейге кетген къар тугулча, чачылмазмы?

«Хайт де! Асса! Асса! Хей!»

Къаспот аякъ бурунлада, адам бийиклигинден бёрк жерге жетгенден эсе терк, гюрен айланып чыкъды.

— Жаша, оллахий, Къаспот...

* * *

Эртденликде биринчи кере уяниганында, Азреталий отоуда киши кёрмеди. Отоу жангыз кёзлю, жер туюлю, кенгди. Не жарыкъ кюнде да—къарангы, жаз а сууукъду. Эшикден киргенлей, онг жанында къабыргъа узуну жыйгъычда тегене, тулукъла бла мирзеу челекле турадыла, бирси къабыргъала аллында уа — юч агъач ундурукъ, мюйюшде кюбюр. Сора, тегерегине тогъуз адам

олтурурча, кенг, төгөрөк от жагъа. Азреталий мында кеси жангыз къалыргъа сүймейди, киштиклеринден къоркъады. Биргесине жукъласа не да къойнуна алса, къоркъмайды. Алай киштик асламында юй ортасында, мюйюшледе чёгюучюдю да, аны жанган кёзлеринден сора жугъу кёрюнмеучюдю. Бюгюн а къоркъурукъ туююлдю. Гур-гур этип жанган къайын от отоуну жарытады. Тапканы, Азреталийни бетин, юсюнде атасыны къочхар тонун, от башында талгъыр киштикин да жарытады. Жылыу, тонну къыздыра келип, жашчыкыны санларына жайылды. Ол хычыуун эди да Азреталий жангыдан къалкъыды. Кёпмю-азмы жукълады, адамланы ауазлары аны уятдыла. Алай, къымылдамай, жашчыкъ къулакъ салды.

— Юйюнге келечича, къонакъча келгенме. Душманынгыча ашырма, маржа.

— Душманча келген эсенг, душманча кетерсе. Алай, мен кимге эсе да атымы бермегенликте, сен кёлкъалды нек боласа?

— Тоба, тоба! «Кимге эсе да» деп къалай айталаса? Сау тарда элени таматасы туююлмюдю?! Хурметсизлик керекмейди.

— Хурметсизге хурметсиз болган сейирмиди?

Азреталий, сёз атасыны акъ атыны юсюнден баргъанын жаратмай, от жагъа таба къарады да къонакыны таныды. Ол, кюн сайын арбаздан арбазгъа кирип, адамланы ишге чакъырыучуду. Аты Мусабийди. Бек иги адамды. Азреталийге тюбесе: «Къалайса, жигит?» — демей бир да озмагъанды.

Мусабий от жагъада бош алай олтурады. Къаспот а, саргъыл миделни, титип, къурутады.

— Санга къойла ызындан барыргъа бир зат табылмаймы къаллыкъды? Берсенг — игиди башынга.— Мусабийни отха айланган жыягъы къызарып, бир кёзю уа къарангыда, киштик кёзюча, жылтырады.

— Мен кесми кишиден аманга санап турмайма. Тамбла ол мени атыма минип чыккыса, халкы манга не айтыр?

— Да сен, акы байталгы минмей, башхасына минсенг, кыратонму кыаллыккыса?

— Кыратон кыалама деп кыоркымайма. Аллахны ахшылыгындан алтысы ёседи. Сени кыуллукчунг кыратон кыаллыккы эсе да, байталны берлик туюполме. Тай заманындан бери кыолумдады.

— Ант жетмезлик, орнуна башхасын берирбиз. Таматаны кёзю кыарагыан эсе, не айталлыккыбыз? Айхай, ол тюз да правленнге келгенлей, кыайдан чыгып кыалдынг эсе да...

— Алан, кызымы тилейсе, нек кыадаласа? Ариу, жюйрюк атны мен кимден да бек сюеме. Сора, сени ол «таматагы» башында суу бар эсе, бир эр киши минип айланган атны тилерге кыалай базынады? «Мен андан нгиме» — деп кыалай айтады? Кёп заманланы ариу кыызлагы бла ариу, жюйрюк атлагы кёпле дау эте келгендиле. Сени айтханынг ол затланы мени эсеме туюшореди. Эндиги заман биреу биреуно атдан туюшорюучю заман туююлдо деп жашайбыз.— Кыаспот, мидел кыурутханын кыююп, чабырларын уууп башлады.

— Сора сен атдан туюмей жашаргы сюесе? Аллай ахлуларынг болуучуелле, таныйбыз. Андан эсе, аланы унутуп, тамагынгы кыабынынга жыртдырмай турурму эдиг. Жинсиз жерден жин чыгып кыалады.

Мусабий бу арт сёзлерин, нек эсе да, башын алгыраккы созуп, шош айтды.

— Кыоркытургы кыореше болурса дейме?

— Менден кыоркымазса, кыоркыуругындан кыоркы.

— Игини кёлюне тийерме деп кыоркыама ансы, ол сени «мамуногу» уа аман кёзюне жолугыайым, — деп Кыаспот аз ышарды.

Мусабийни отха айланган жыягы бишген кыошун-

ча болду. Сора ол секирип турду да:-- Сенде уа бар кёреме! — деди. — Айхай, сен акъ атдан башхасына къайры жарашаллыкъса?! Эфендини къайын атагъа бош сайламагъан эдинг. Сен унутсанг да, ол ишчиклеринги унутмагъанла бардыла.

— Мен сенми болгъанма, къайын атамы ким экенин унутуп?! Эфендилени уа, игилери жокъмуду, хайуан.

— Аха, сора! — андан ары жукъ айтмай, Мусабий чыгъып кетди.

Къаспот отха къарап бираз олтурду. Азреталий къа-тына келлик эди, нек эсе да, алай бош келип къалыргъа базынмады. Кесини уянганын, мында болгъанын билдирирге сюйюп, къургъакъ жётел этди.

— А-а, жашым, уяныпмы къалдынг?

— Хау а! — Азреталий жалан аякълай от жагъагъа келди. Жер юй тюп сууукъ эди.— Аття, Мусабий атынгы бер деп нек айтады? Кеси тай тутуп, ат ёсдюралмаймыды?

— Айхай, хазыргъа бисмилля тынчды.

— Мен а алай этерик туююлме, мен кесим ёсдюрюкме.— Жашчыкъ къара кёзлю, акъ тегерек бетлиди.— Сен мени ары элтмей къойма. Охому?

— Элтмей а, элтирикме. Бар, кийин! — Къаспот Азреталийни чабырчыкъларыны тюплерини жангыдан тизе башлады.

* * *

Азреталий, тынгылы кийинип, эшикке чыкъды. Не сейирди: бюгече жатханында бир къарчыкъ да жокъ эди, энди уа... Жашчыкъ къар жаугъанын мындан сора да кёргенди. Туура былай болуб а — угъай. Арбаздан суу бойнуна дери, андан ары — таулагъа дери хар нени да сют кёмюкча чыммакъ, жумушакъ къар жапханды. Агъармай бир зат да къалмагъанды. Эски чалы, къа-

зыкъ башлары, терекле, кышхыр жалай тургъан эшекни сырты, ит орунга сыйымай кългъан къара маскени къуйругъу — Азреталийни кёзю къайсы бирине илисин! Арлакъда, хоншуларыны юй артларында, гитче акъ жашчыкъла, Къаспотну ышымы тенгли жашчыкъла, кърдан акъ адам ишлеп, къатыны къачхан кызбай Къайтукъну терезе тубюнде кычырадыла:

— Къайтукъ, Къайтукъ! Къатынынг къайтып келгенди, Къайтукъ...

Къайтукъ, гитче, алаша кишичик, башында угу-жугу, эски кълпагы бла, юй мюйюнден къарады. Жашчыкъла, къачып, тёшге ёрледиле. Алай Къайтукъ кишини да къуумай эди. Ол юй башлагъа, таулагъа, арбазлагъа тёгюлген сютге — акъ дуннягъа шош къарайды. Къачхан сабийлигини ызындан — акъ дуння къууанчына эркин кёмюлгенлеге сукъланып къарайды.

Тюзюн айтханда, Азреталий, шуёхларыш, «акъ кьонакыны» да кьоюп, бусагъатда кетип кълыргъа артыкъ бек суймейди. Ала бла бир кесек жортуп, сора атасы бла узакъгъа, бек узакъгъа атланырыгъын билдирирге керекди. Киши кёрмей кетип кългъандан анга не файда чыгъарыкъды. Кете эселе уа, ма тюз да бусагъатда. Шуёхлары тёшден къарап тургъанлай...

Азреталийни насыбы тутду. Къаспот аны жангы кърдан да акъ атны бойнуна алгъанда, шуёхлары сын болдула. Сейирмиди, быллай атха аладан алыкъын киши да мингенди. Азреталий жашчыкълагъа: «Къоркъмагъыз, жашил ёзеннге жолну мен сизге да кёргюзтиорме, анда акъ тайларыгъызны тутаргъа болушурма», — деп кычырыргъа умут этди. Къычырмады. Нек эсе да ол асыры ёхтемленип эди да, алагъа жалан да кёз кыйыры бла къарап кьойду.

Азреталий, анасындан туугъанлы, узакъ жолгъа биринчи атланады. Керти, Эжкяй бла эл кыйырында тирменнге бара тургъанды. Алай, ненча баргъан эсе да, ол

андан эрикмегенди. Тирмениге элтген жолну жанында жашчык танымагъан не таш, не лёкъу терек, ол кёрмеген не эски нал, не оюлгъан хуналада чыпчык уя жокъ эди. Жол анга ол хар затын да уста билген жомакъ эди. Эитда да алайлай къалгъанды. Бююнгию жолу уа Азреталниге къаллай жомакъ айтыр, не бла къууандырыр? Биз аны къайдан билейик? Ол кёргенни, эслегенни биз кёралмабыз. Бир бирде жол бизни терк талдырады, экинчи кере барыргъа тюшсе да, анга бютюн терк юйренебиз, арбазыбызгъа юйренгенлей. Алай Къаспотха бу жол, бу къудрет, жашау кесича, жангылай къалгъанлай туруп, эрикдирмез. Андан талса, эриксе, кесни жашаудан талгъаннга, эрикгеннге санар. Байталны да акырын андан атлатады. Аны туякъ тауушу шошлукъну бузмайды. Къаспот тереклени ишжилери жумушакъ къаргъа акъгъанларын, юслеринде акъ гыранчалары ауурлукъ этген бутакъланы шош чыкъырдагъанларын эшите барады. Жашчыгъы да, кесича, туугъан жерини жолларындан эриге, тала билмезин сюеди. Аны шош бешик жырына тынгылай ёссе сюеди.

«Азретални, бююн жол санга не кёрюптсе сюесе?».

«Ол жомакъда айтылычу батырланы жерин кёрюптсе сюеме».

«Сен гитчечиксе, туугъан жер не болгъанын билмейсе».

«Билрге сюеме».

«Алай эсе, манга къара да къой, мен аны бир этегиме».

Азретални бла ким сёлешеди? Ол кимни ауазына жууап береди? Акъ минчакълы тереклегем, тау суучукъгъамы? Байтал тохтап, андан суу иче эди. Жашчык къарады да, аны тюбюнде тюрлю-тюрлю ташчыкъла кёрдю. Уллу, гитче, къызыл, жугъур ташла. Кенглиги уа — эки арба жолну бирге къошханлай. Суу, терен къарны имбашлары бла эки жанына тюртюп, алай

саркъады. Аны саркъгъаны — терк, жыры уа шошду, сагъышлыды.

«Сен былай нек ашыгъаса? Туугъан жерингденми къачаса?»

«Мен ашыкъмасам, акъ жабыу мени жарты жолда жукълатыр, муратыма жеталмам».

«Сора сен андан да бек ашыкъ, ашыкъ! Сени кър басарын скоймейме».

Азреталий сейир этди. Ол бир заманда да адамдан башха бла сѐлешмегенди. Сѐлеширге жарарын да билмегенди. Огъесе хар адам атасына, анасына тилленгенча, туугъан жери бла сѐлеширге да тилленген кюнюмю болур?! Алай эсе, жашчыкъ, сен жолгъа бош чыкъмагъанса. Санга мени алгъышым да жетсин: журтунгу ауазы жолларында талмай жюрюрге кѐллендиргенлей турсун!

— Аття, бу саулай мени туугъан жериммиди? — деп сорду жашчыкъ, башлыкъ къанатын аузундан энишге тарта.

— Айхай, сени туугъан жерингди.

— Нечик уллуду! Не замандан бери келебиз, кыйыры а кѐрмейме.

— Аны кыйыры жокъду, уллулугъун ангылар ючюн а сен аны бек сюерге керексе,— деди Къаспот.

— Бек, бек сюергеми керекме?

— Алайсыз жарамайды.

— Нек?

— Санга къалай ангылатайым да... Ол — сени ат бойнуна алып баргъан атангды, бешигиге ийилген анангды.

Жашчыкыны тамагъына нек эсе да бир тугул тыгъылып, не энишге, не ѳрге бармай, тохтап къалды. Бююннигю сезимча сезим аны бир да бийлемеген этди. Не? Къаллай сезим? Азреталий билмейди. Кѐзлери аз

заманны ичиде чаре кёрдюле да, эки жилимукъ пер къашха тийип чачылды. Жашчыкъ толгъан кёзлерин атасындан букъдурургъа кюрешди. Не болгъанды? Аны жилиярыгъы чырт да келмейди, сора жилимукъла къайдан чыкъдыла? Азреталий аякъ бармакъларын, ташха уруп, бек ачитса, не да аягъына шпнжи кирсе, аны кёзлери анда толуучудула. Бююн а? Угъай, жашчыкъ аны ангылаталлыкъ туююлдо. Ол жалап да бир затны биледи. Жилимукълары ачыгъандан чыкъмайдыла. Эндиге дери жангыз апасы болгъан сунуп тургъанды. Дагъыда быллай сейир, уллу апасы болгъанын а билмегенди.

Бираз баргъандан сора, къалып агъач жолну эки жанындан кенгиге къачды. Къаспот бла Азреталий акъ талагъа чыкъдыла. Тала саулай тизгин-тизгин тишле бла сырылындыла. Ала жашчыкъны юйюнден да узундула, бийикдиле. Юслеринде къалып, акъ жууургъанларында кююш жулдузла, анга кёз къыса, жанадыла. Къайда эсе да, Азреталий кёрамайды, жумарукъла, сызгырып, шошлукъну кёзге кёрюнмеген жабыуун жыртадыла. Алайлай, билмей тургъанлай, чартлап-чартлап, журла тишлени артларындан чыкъдыла да, сызылышып, агъач таба къуюлдула. Азреталий, ызларындан къарап, аланы тай сюрюю юркую баргъанига ушатды. Не жаныуарладыла, ден а атасына сормады. Тили айланмады, бютюн бек элгендиреме деп къоркъду да, солуун тыйды. Журла къайтмадыла. Тохтап, артха къарамадыла — агъачха кирип кетдиле. Анда, бийикде, акъ тауну зыгъыр, таш «бел бауундан», биягъында сызгыргъанла болурла, жумарукъла кётюрюлюп, тюзюнлей, къар юзюлгенча, энишге айландыла, ызларындан а — къара къуш. Жашчыкъ сормай тёзмедиди.

— Жумарукъла къушдан къачадыла, — деди Къаспот.

— Журла уа?

— Элгенген этгенликге, журла адамдан къоркъ-

майдыла, бѣрю кѣумаса. Ма бусагъат кѣайтырла, ыра-хат тохтап, бичен ашарла.

— Сора кѣушла, бѣрюле жерибизни душманларыдыла. Мен аланы сюерик тѣююлме, — деди жашчыкъ бираздан.

— Керти айтаса, туугъан жеринги хар затын, хар жаныуарын тенг сюймезсе. Кийинги сюерсе, жумаругъун сюерсе, кѣаргъасын — угъай. — Алай Кѣаспот, жумарукъланы жеталмай, энди акъ тала башында кѣалкыгъан кѣушха кѣарап, аз тынгылады. — Бѣрю — кийиклени, кѣуш — жумарукъланы кѣууарла. Анда уллу хата жокъду. Ата журтунга сюймекликге жетгенде уа, жеринги эки аякълы душманларын кѣрюп болмагъанынгча, аны бѣрюсюн, кѣушун, кѣузгъунун окъуна алдай бир сюй. Жерибизни журун, душман элгендиргенден эсе, кесини бѣрюсю кѣуусун. Ата журтунда жашап, аны кѣадарына сансыз кѣарагъандан эсе, узакъдан туугъан жерини жиянын, бѣрюсюн кѣрюрге термилли тургъан игиди, — деди Азреталлийни атасы. Алай ол сѣзлени жалап да жашына айтып кѣоймай, кеси кесине да айта эди. Кѣаспот дунияда бек уллу насыха туугъан жерине керти сюймекликни санайды. Жашлары бла ушагында, сюрюу кѣыйырында да болсун, журтуна сюймеклик сѣзлерин, намаз керекленича, кѣайтарып, кѣайтарып шыбырдаучуду. Бююн да шыбырдады:

«Жерим, жиянынга, бѣрюнге окъуна тенг этип кѣой, душманынга тенг этме. Кийинги кѣотур мѣююзюне, атымы туягына тенг эт — душманынга тенг этме...»

Кѣаспот бла Азреталлий таланы кѣыйырына чыкыгъанлай, кѣалын агъач, биягы жууукълашып, жолну тар этди. Жашчыкъланы атасы терек бутакъланы онг кѣолу бла сакъ бюге, байталын алай бардырады. Кѣанатлыла уа, тукъузгюледен тюртюге, мурккулагъа ётюн, жубана, аланы кѣып-кѣызыл инжилерин акъ жабыугъа агъыздыла.

Энди жаз болгъанды. Азреталий алгъынча гитче гюйюлдю. Тюбеген ахлулары, семиртмей эселе, нечик иги ёсгенди дейдиле. Ол ёсгенин, ала айтмасала да, биледи. Былтыр тѣппеси атасы минген атны [ёзентгисине кючден жете эди да, энди бурун сырты бла окъуна жеталады. Агъач къыйырларында, тала тѣгерегинде битген ханслагъа кирсе, терекледен сора жукъ кѣрюнмей къалады. Азреталий аны бир кесек жаратмайды. Талагъа чыкъса уа, жашчыкъ кеси кесине уллу кѣрюнеди, таланы кырдыгы бек бийикди, акъ байталны къарын тюбюне жетеди, алай, не узун эсе да, андан жашны бир къарышы артыкъды. Кырдык а къалай сейирликди. Жашчыкъ аны кишиге ангылаталмаз. Жел не аз къатылса да, толкъунланып, шош шуулдар, ары-бери къаушалыр. Ол заманда Азреталий аны, анасыны чачын сылагъанлай, сылаучуду. Къайсы жанындан келгенин билмезсе, бурнунга оразык, бишген наныкъ ийис келир. Къош аллында ташха минип къарасанг, тала жашил кѣрюнмез—сары, акъ, кызыл тамгъалы, деменгили гебенек къанатын жайып, шош солуй тургъан сунарса: таланы гюлю алай кѣпдю. Ол, Азреталий сайлаучу кызыланы къолан жыйрыкъларындай, омакъды. Не Къаспот, не жашлары къой сюрюуден алыкъын анга мал ычхындырып малтатмагъандыла. Акъ байталны отлауу уа андады. Алай жашчыкъ аны талада аунап не да мухарлыкъ этип кѣрмегенди. Гюл бахчаны ичинде кызыл жюрюгенлей, ол талада сакъ жюрюйдю, сакъ отлайды. Жумушакъ, жылы эринлери бла сайлай, кырдык юзген болмаса, туягъы бла бир гюлюю да къанатхан болмаз. Къаспот аны талагъа андан эркин этип къойгъанды.

Бусагъатлада Къаспотну жашлары, экисинден къалгъанлары, битеу къошдадыла, Бары да алты къарындаш боладыла. Бек таматалары, Къанамат, къайда эсе да, Къызыл Аскерде къуллукъ этеди. Азреталий аны сыфаты былайды деп билилмайды — унутханды. Къанаматны кичилери — Шамил бла Каракай, аталарыча, къойчула. Шамил, мыйыкъ къойгъан, Каракайдан алашаракъ, алай андан бёкем жашды. Къошда шапалыкъны да ол этеди. Каракай а, не айтырса, тамата къарындашына къарагъанда, гиязды. Мен къатынмы болгъанма деп, къанганы жарашдырыгъа чырт да унамаучуду. Сора бир бирледе, нек эсе да, атасы анга: «Ой, хомухдан туугъан а», — дей, урушуучуду. Азреталий аңгылагъандан, Шамилден ол чырайлыды: тизгинлиден ши кёрюне болур. Узун жашды, сакъал, мыйыкъ энди ура башлагъанды. Алашы ызындан туугъанны аты — Гитчеди. Быйыл бешинчи классны бошагъанды. Гитче бла Азреталий, ортанчылары, Хамит, элде Эккяйны юй жумушларына болушадыла. Бусагъатлада Гитче атасыны не да къарындашларыны орнуна къойла кютеди, алай, асламында къошда къалып, къышха къургъакъ отунла хазырлайды. Хар ыйыкъдан эшекни ауур жюклев, элге тигелен къайтады. Элге, анама эшек бла отунла элтнп, мен да къайталлыкъма, деп Азреталийни умуту алайды. Айхай, ол жумушну анга киши ышанмайды. Жашчыкъ жалан да акъ байталны шауданнга тигелетип, суу ичирин къайтарыгъа жарайды. Ол да аман туююлдю. Тенглерни анга да жараялмайдыла. Ала алыкъын акъ атны угъай, тор атны къатына окъуна баргъан болмазла. Бир бирледе Азреталий, атасындан жашыртын, байталны бийик ташны къатына тартып, минген да этнучюдю. Алай, шауданнга бара, минерге хазна суймеучюдю — ат, суу ичеме деп, башын энинге этсе, алгъа чарт-

лап кетерге аздан кялыучуду. Къайтып келе туруп —
ниш башхады. Ол заманда байтал тынч-тынч атлайды:
къайры ашыгырыкъды — къарны токъ, суу къайгысы
жокъ. Алай тынч келе тургъанлай окъуна, тийреде ат
кишнегенини эшитсе, жашчыкны жыгъаргъа боллукъду.
Ол башын сир къатдырып, шош-шош къуушалайды да,
Азреталий, бирле аны элекге олтуртханлай, ары-бери
эленеди. Жыгъылгъан а этмегенди: акъ ат акъыллы
хайуанды.

Къаспот улучукъ жашауда кѣп зат ол умут этгенча
болмагъанын ангылай-ангылай барады. Аны анга не
атасы, не къарындашлары айтып къорешмейдиле: жашау
кеси сырына кимден да кеси тынгылы юйретеди. Алай
дагыда къош аллында уллу ташха мишип, Къаспотну,
жашланы чабыр миделлерини кюнде къурута, сагыш
этгенин, таладан, агъач къыйырларындан кѣзлерин ал-
май, не эсе да излегенин къоймайды. Бу затны излейме
деп айталлыкъ туююлду. Акъ тайла талалада чабып ай-
ланмагъанларын билгенди. Аланы акъ байталла таба-
дыла. Кючюккюклени да уллу итле табадыла. Алгъа-
ракълада Гатча (къошда тургъан итлени бирини аты
алайды, Шамил тегенеге худур къуйса, аны: «Гатча,
Гатча, ма, ма», — деп чакъырады), къарны жерге жете,
айлана кетип, артда уа, тас болуп туруп, ызындан жети
кючюк тизип къайтханды. Энди аны къарны уллу кѣ-
рюнмейди. Байтал табарыкъды Азреталийге акъ тайны
уа. Жашчыкъ ол умутун юзмей жашайды. Айхай, бай-
талны къарны чырт да тюрленмейди, уллу болмайды.
Уллу болмаса уа, тай къайры табарыкъды. Алай Азрет-
алий сакълар. Ол акъ байталгъа, умутуна, омакъ тала-
гъа, агъачха, таулагъа ышанады. Туугъан жери аны тай-
сыз къоймаз, туугъан жерини агъачлары андан журла-
рын жашырмазла. Керти, бусагъатлада талагъа журла
келип кѣрюнмейдиле. Алгъаракълада тала къыйырында
кюч-тѣрткюсюн эслеген эди. Къатларына барыргъа умут

этип, жашчыкъ ташдан тюше башлагъанлай, думп болдула да кетдиле. Азреталийни жүрегинде алагъа сүймекликден башха ниети жокъ эди. Жууукъ барып къараргъа термиле эди — кёзлерине, кырдык къалай юзгенлерине. Жашчыкъ журну орнунда болса, къачарыкъ тийюл эди. Келип, адамланы къолларындан суу ичип, кырдык ашар эди. Адамла журланы бек суюдиле, ала уа нек сүймейдиле? Башларына игилик къайдан чыгъарып билилмайдыла, харипле. Огъесе игилик чыкъгъан жерден аманлыкъдамы чыгып къала болур. Алай Каракай айтханды. «Игиликге тюбейме деп, алданып къалмаз ючюн,— дегенди ол,— игиликни да аманлыкъ сунуп жашаргъа керекди». Азреталий Каракайгъа ийнанмайды. Ол андан кёпге таматады, таматалагъа ийнанаргъа тийишлиди. Жашчыкъ аны биледи, дагъыда ийнанмайды. Ма, сёз ючюн, бусагъатда журла къачмагъанлыкъгъа, Азреталийден не хата кёрлюк эдиле. Бир зат да угъай. Жашчыкъ къарындашына жүрегиндегин айтханда, ол кюлюп:

— Сен алыкъын телчиксе, — деди. — Кёремисе, агъачдан бёрюле, журла да чыкъгъанларып. Агъачха кийикле излей барып, бёрюлеге тюбеп да къаласа — сакъ болмасанг, харипчик, чачып кетерле.

— Сора туугъан жерими агъачында, тауларында, къайдан хата чыгъады деп, къоркъуп жүрюргеми керекме?

— Алай демейме, хар зат да сенден къоркъуп къачарча, къарыулу болургъа керексе.

— Мен журланы къачырырча болургъа сүймейме. Сен аланы къачырып не табаса?

— Къачып узакъмы барлыкъдыла? Керек заманда, огъум аланы, жазмай, жетер. Сен да мүйюзсюз къозучукъ болуп ёсерге бош кюрешесе.

Жашчыкъ, не жууап къайтарыргъа билилмай, иги кесек тынгылады. Аны ючюнмю болур эди, огъесе къарын-

дашыны «огъум, жазмай, жетер» дегени ючюпмю? Азреталийни нек эсе да жилярыгъы келди.

— Сен ётюрюк айтаса, атам алай айтмайды. Бёрюню, журну да бирча элгендирген иги адам туююлдю. Мурса бла бу гюллени бир бирден айыргъан кыйынмыды да? —деди жашчыкъ.

— Сен айыргъанлыкъгъа, жур анымы биледи?

— Билликди. Акъ байтал, санга тутдурмай, къачхан этеди, атамдан, Шамилден, менден а чырт да къачмайды, билдингми? Къойла сенден юркген этедиле, атамдан юркмейдиле.

Азреталий, жангыдан тирилип, жүрек къууанчын жашыралмай, сёлешеди.

Каракай а, андан тамата болгъанлыкъгъа, таматалыкъ жеринде къалырчаладан туююл эди. Хазнамыды, сабий акъылдан чыкъмагъан, бетине тюк энди ура башлагъан жаш. Бютюн да бешикден кёп болмай къопхан къарындашчыгъы ырбынга тыйгъаны ючюн ачыу тийди, бир кесек сагъышланды. Кертда дегенлей, ол ат, не Шамилден, не Къаспотдан къачмай, артыкъ андан нек изгилтинди? Каракайны анга не хатасы жетгенди? Атасы байталны тутуп кел деп жиберсе, туталмай, жерге кирлик болуп къайтады. Не Гитче, ол угъай, Азреталий окъуна барса уа, байтал жеринден тепмейди. Аны хатасындан, Каракай уялып, аз къызармагъанды. Жаш аны анга бир заманда да кечмегенди, кечген да этмез. Къаспотдан жашыртын, къамичини жетдире-жетдире уа турады. Ол акъ атны кёрюп болмайды, ат да — аны. Бир бирлерине къачан хата этгендиле? Каракай билмейди. Огъесе, атасы айтыучулай, бир бирге жүрек къатылыкъ чёп сынган тенгли гитче затчыкъданмы туууп башлайды? Къалай алай эсе да, къарындашчыгъы тюз эслегенди. Бусагъатда ол анга аны окъуна кечалмайды. Угъай, Каракай Азреталийни бек сюеди, суюмей а. Сейген этгенликге, башына урдуругъа деп турмайды.

— Да сора, журла сенден, менден да тенг нек элгендиле, — деди Каракай.

— Ма сен мени биргемесе да, андан.

— Биргенге туююл эдим да, нек ётюрюк айтаса?

— Тюз къатымда болмагъанлыкъгъа, биргеме эдинг.

— Мен элге энип, сен кесинглей барсанг, элгенирик туююлдиоле депми тураса? — Каракай биягъы ачыулана башлады.

— Бусагъатда да элгенирикдиле.

— Артда уа?

— Артда уа — угъай.

— Къачан?

— Не билейим. Атам, адамла барысы да бирча игиле болсала дегенди.

— Мен аманмамы да?

— Аны да билмейме...

— Сора, доп-доп этмей, тынч тур! — Каракай жашчыкны къалпакъчыгъын кёзлерине тартды.

Азреталий алгъаракълада тамата къарындашы бла этген ушагъын жапгыдан эсине туюшорюп да бошагъынчы, шкок атылгъан таууш эшитилди. Жашчыкъ, шкок бусагъатлада журла къачхан тийреде атылгъаным ангылап, сагъайды. Сейир этмеди. Шкок тауушланы эшите-эшите турургъа юйренгенди. Алай бу жол шкок журлагъа атылгъанды деп а билмеди, эсине окъуна желтираллыкъ туююл эди. Кёп мычымай, агъачдан биреулен чыгып, таланы кырдыгын жыра, къош таба айланды. Ол сагъат окъуна Азреталийни чач тюклери ёрге къопдула, жүреги, ёмюрде урмагъанча, терк-терк уруп башлады. «Каракай... Мени къарындашым, — деди ичинден. — Къурлай келмейди, не эсе да кётюрюп келеди. Хау, алайды». — Жашчыкъ кесин аны таба атды. Ол бир заманда таланы кырдыгын кёзю къыйып, малтап чапмагъанды. Бусагъатда аны кёзлери жукъ жёрмейдиле — не кырдыкны, не назик голлени. Ким эсе да къара таш-

ланы сызып-сызып жибергенча, жан-жапында, аллында кысхакъуйрукъ, тегерек беденеле уадыла. Къарап-къарагъычы, Азреталий Каракайгъа жетип, сын болду. Ол да, къоркъуругъу келип, тохтады.

— Не хапар?

Жашчыкъ жукъ айтмады. Узун, къара кирпичли кезлери жилямукъладан толдула.

— Не болгъанды дейме да?!

Каракай журну ал, арт аякъларындан да тутуп, суу кылычыныча, бойнуна атып сюеледи. Жашчыкъ журну къамчи сапча ичге аякъларын, жютю къара гышмычыкъларын эследи. Аны башы энишге салынып, жуху уучуну белине жетеди. Аузунда жарты чайналгъан кырдык буштукъ болуп къалгъанды. Мени кек тереклеге, гюллю талалагъа, бийнсырт таулагъа, таза кекге да термилте нек къойдугъуз дегенча, аны мияла кезю мулах жылтырайды. Журну жауурун тюбюнден чыкъгъан къан Каракайны имбашына, сол ёшюнюне къата, энишге саркъады, кюмюш бел бауун, келек этегин кызартханды.

— Жууукъда керюрге термилиучю эдинг да, хайда, зауукъ эт, — Каракай жюгюн кырдыкга сойландырды. Жашны бети, юсюне къатхан къанча, къаралдым-кызылды. Келек жагъасыны тоймелери тешилипдиле. Терлеген тырмы ызла, жыякълары, бойну бла энишге барып, къойнунда тас боладыла. Азреталий, жукъ айтмай, кырдыкга олтурду. Кезлери узакъгъа сагъышлы къарадыла. Сора:

— Бу сени журунгму эди? — деди.

— Агъачда журла кепдюле, ёлтюргенинг сени болады да къалады.

— Угъай. Сен кесингикин ёлтюрдюнг. Энди агъачха кирсенг, анга тюбемезсе. Аны жиляп айланган баласы да ачдан ёлюр да, дагъыда биреулен журуна тюбемез,

жарсыр, — деди жашчыкь мудах ауаз бла, мыллыкны башын сылай.

— Сюе эсенг, сени журунгу ёлтюрюп жарсытмам, охому? — Каракай къарындашчыгъын иги ангылаялмай, жапсарырча жумушакъ сёлешди, аякь юсуне чёге.

— Сен журну ёлтюрюп къойгъанса, атабыз не айтырыкъды? Къоркъмаймыса? — деди дагъыда жашчыкь.

— Аллыма келген журну ёлтюргенликге, атамдан нек къоркъама... Ол да — ырьсхы юлюшюм.

Экиси да бираз тынгыладыла. Жылы тёбенгичик кырдыкны, журну тюклерин, Азреталийни жумушакъ чачын шош сюзюлтеди.

— Насып юлюшюммю дейсе? Сора сен аны шкок бла нек урдунг?

— Шкок бла атмасам, тутдурлукъ туююл эди.

— Сора ёлтюрмеген затынг сени туююлмюдю? Насышны зор бламы тутаргъа керекди? Аны башха амалы жокъмуду?

— Айхай, къолума тюшмеселе, кёкде учхан зурнукладан, агъачда кийикледен, таулада жугъутурладан да манга не файда?

Азреталий бир инбашын ёрге тартды.

— Сен а кёкде насып жулдузунг болгъанына ийнамыса?

— Бек ийнанам.

— Ол къолунга не да жерге тюшгюнчюннге дери сени насыбынг тутарыкъ туююлмюдю? — Азреталий керти кёкде кесини, къарындашыны да жулдузун кёрюрге умут этгенча, алгъа ёрге, артда уа таула бла кёк бирге къошулгъан жерге къарады. Алай ол бусагъатда анда булутладан башха не кёрлюк эди.

— Жулдузну иши башхады,— деди Каракай, иги кесек тынгылагъандан сора.

— Ол жерге не да сени кьолунга тюшсе, бу журну кёзлерица, ёчулюп кьаллыкьды да?

Каракай жууап кьайтармай, мыллыкны, бнягьыча, бойнуна атып, кьошха тебиреди.

Ингирде жаш, атасыны кёзюне урунмазгьа кюрешип, тышында стауат тийресинде кесин булжута, кёп айланды. Кьаспот мулжарда тыянып тура эди. Ол бююн, мыйыкьларып гымых этип, сакьалын да жулюгенден туююл эсе, бети Азреталийге бир заманда да болмагьанча огьурсуз кёрюнеди. Жашчыкь атасы Каракайгьа ачуулангананына, аны хатасындан мудах жатханына ишексизди. Алай Гитче, тамата кьарындашын чакьырып келгенинде, Кьаспот жеринден окьуна тепмеди, бойнун буруп анга кьарамады. Каракайны бетинде кьаны жокьду, киши сёз айтыргьа базымайды. Ахырында, аталары, Шамилден суусап тилеп, мулжаргьа олтурду. Азреталийге, кьалгьан кьарындашлагьа да жан киргенча болдула. Ичлеринден Каракайны терслеселе да, аталары анга урушурун суймейдиле. Алай Кьаспотну журеги бек кьыйналмаса, тынгылап турмаучусун да биледиле.

— Жашым, олтурчу былайгьа, — деди ол Каракайгьа, кьатында жер кёргюзте.

Каракай баштёбен болду.

— Манга сормай, шкокга кьатылмагьыз, уугьа чыкьмагьыз, деген эдим да, журну нек ёлтюргенсе? — деди аталары, шош ауаз бла.

Жаш жукь айтмады.

— Мен санга сёлешеме.

— Агьачда кийик ёлтюрюрге эркин туююлмеми да? — деди Каракай, башын кётюрмей, эшитилир-эшитилмез ауаз бла.

Кьаспот, жашына хыны кьарап, дагьыда, мычымай мудах бет алды.

— Сен бюгюн туугъан жеринге айландырып шкок атханса, насыбынгы жаралы этгенсе, — деди ол.

— Шкок атаргъа нек юйретгенсе сора? Мараучулугъум хата келтире эсе, мараучу нек этдинг? Адам ёлтюрмегенме, жаныуар ёлтюрмегенме. — Каракай энди багыракъ сёлеше эди.

«Керти окъуна, атам къарындашларымы аллай мараучула нек эте болур», — деди Азреталий ичинден.

Къаспот, жангыдан мулжаргъа тыянып, сагъышланды. Жашы ол сорууну берип деп бир заманда да эсинне алмагъанды. Сабийлерин мараучулукъгъа, бек керекли сыйлы усталыкъгъа юйретген сунуп тургъанды. Энди уа бюгюн ёмюрюнде биринчи кере, аллай усталыкъ кимге керекди, деп сагъышланганды. Керекмиди ол энди анга, жашларына, адам улуна? Мындан он беш, жыйырма жыл алгъа анга алай соргъанны Къаспот арсарсыз жыягына урур эди, арбазындан калак итни къыстагъанлай къыстар эди. Кеси анга тынчылыкъ бла юйренмегенди. Сау болсун къарындашы Аскер. Ол таулада, беш да элде аты айтылгъан мараучу эди. Кичи къарындашы да кесича уста этгинчи тынчаймады, тынмады. Бир жол Аскер къыртчыгъаны кёргюзтюп, илишанига башын алып ат деди. Алай Къаспотну огъу, ашыкъгъанмы этди, къанатлыны башын угъай, бойнун чачдырды. Ол заманда Аскер ачуланып:

— Хомух, кёзлеринг къырауму болгъандыла! — дей, къыртчыгъа мыллыкъ бла бетине урду. Сора, эрляй, шкокну сермеп, кёкде учуп баргъан чыпчыктыны тюшюрдю.

— Душманынгы да алай атарыкъ эсенг, дуния жарыгына бош къарайса...

Къарындашы берген усталыкъ Къаспотну бир заманда да жарсытмагъанды, элден ыспас а кёп кере келтиргенди. Шкок ата билиу сёзге усталыкъчады. Берген магъананга кёре, сёз бирде жюрегинги жылытады, бирде

уа окъ тийгенлей ачытады. Къаспот аны биледи. Алай бир бирледе ачыуну жолун кесича ачы зат бла кесмесенг, жерингде ачыуну урлугъу бютюн бек юйрейди. Сёзню сёз тыяды, окъну уа — окъ тунчукъдурайды. Биреу элинге ёлюм келтире эсе, къара палахны ёлюм бла ёчиюлтюрге тюшеди. Алайсыз ол жоллада, тыгъырыкълада несиз парийча айланады. Аскер бла Къаспот, къара жамычылары — юйлери, къошлары, шок — тынчакълары, жол, иш негерлери болуп кеп заман ашыргъандыла. Къара жамычы аланы жауундан, буздан сакълагъанды, шоклары уа — душмандан. Закон аланы эрликлерине, адамлыкъларына бет эте билмеген кюнледе жазмагъан окълары палахны аллын тыйдыла, элхуурну аллын тыйгъанлай, хоншуларын ачдан сакъладыла. Къаспот шокга жангы къармаша башлагъан кезинде, тау артындан къошха уручула келип, сау элли байлыгыи — къойларын сюрюп кетерге умут этген эдиле. Ала бла ачы сермешгенлери жашны эсиндеди. Эки къарындашха он бир уручугъа къаршы сюелген тынчмы эди дейсиз. Жан татлыды, алай аны эрликден, кишиликтен айырсанг, тул къатынча, жияй жюрюйдю. Жанларын алып къачмадыла. «Жаныбызны берейик да, намысыбыз бла къалайыкъ», — деди Къаспот. «Эй, хомух, биз экиси бла да къалыргъа керекбиз. Жаныбызны берсек, намысыбыз бла ёлгенибизни элде билмезле, хайт де, — деди Аскер. — Сора ала жалан да он бирдиле, биз а — кёремисе, хар таш — юйюбюздю». Къарындашла уручуланы тогъузусун тогъуз сал этдиле, экиси а — къачхынчы. Артда, таулагъа тюзлюк келгенде, къарындашлары окълары тюзлюкге къуллукъ этдиле. Аз палахнымы ёшюнлерин чачып, жарлылары отларын тиргизирге себеп болдула. Угъай, Къаспотну шокга усталыгы бир заманда да элинден анга айып келтирмегенди. Къыйынлык малтагъан жыргъа, къууанчха тирилерге уа азы болушханды. Аны огъу, къозу алып

къачхан бѣрюню желкесин чачып, бѣрю къанына бо-
ягъан къозуну стауатха кѣп кере къайтаргъанды. Элни
бир къыйырында тау суу саркъгъан эсе, башха къыйы-
рында къан ырхы агъа, жашау алай да баргъанды. Элни
шкокга уста жашлары болмасала эди, суу да, къан да
бирге къошулуп къалыр эдиле.

— Шкок атаргъа нек юйретгенсе депми сораса? —
деди Къаспот, сагъыш эте кетип.

Киши жукъ айтмады.

— Сен шкок бла туугъан жеринги топурагъын, терек
бутагъларын, кийигин ата тур деп юйретмегенме. Керек
заманда журтубузну душманларын атарса деп андан
юйретгенме. Болалмасагъыз а, жаралы этерсиз да, же-
рибизни жаныуарлары ызлары бла барып, аланы жокъ
этерле деп юйретгенме. — Къаспотну ауазы бюгюнча
ачуулу болуп жашлары эшитмегендиле. Ол, жатхан мул-
жарындан хыны туруп, эшикке чыгып кетди. Азрет-
алийден сора, киши ызындан барыргъа базыммады.
Жулдузлу кечени хауасы сууугъуракъды, мылыды. Тѣге-
рек Азреталийге, жамычы тюбюндеча, къарангы кѣрюн-
дю. Таула, тийрени агъачы, тала да къара къатанадан
кѣлек кийип, шошайгъандыла. Бир бирде талада къанат-
лы, жаныуар элгенеди да, сора нек эсе да жашчыкъны
бурнуна кырдык, гюл, бал ийис урады. Азреталий, ызын-
дан барып туругъа къоркъаракъ ишми болду, жетип,
атасыны къолундан тутду. Къаспот, тюсюнлей стауатха
келип, шош атлай, аны тѣгерегине бир-эки къаты айлан-
ды. Сора хъжысына тыянып тохтады.

— Сен, атам, энди Каракайны шкок атаргъа юйре-
тирик тюйюлсе да? — деди Азреталий.

Къаспот не угъай, не хау деп къоялмады, сагъышлан-
ды. Кеси кесин алгъын шкокга усталыкъ, мараучулукъ
бек керек болгъан эсе да, энди керек тюйюлдю деп ий-
нандыралмайды. Усталыкъ не тюрю да болсун, хал-
къынга жаратсанг, керекли усталыкъды. Керти, шкокга

уа усталыкъ хар кимге бирча тийишли болмаз. Туугъан жерибизни чынтды жашлары уа тыякъ, шок да жюрюте билсинле. Каракай а туугъан жерини жашы туйюлюдю. Бу жол жангылды эсе да, энди жангылмаз. Угъай, Къаспот аны усталыгъынгы унут деп къысмаз. Бютюн къадалып юйретир. Душманы къолунда саууту, ма бу хыжысыча, тынгылап туруп ючюн юйретир. Сауутну суйгенни адам улу суймесин. Къаспот шоккуну бергъысындан чыкъгъан тютюнден эсе, терек бутакълагъа илинип къалгъан булут хуртдакланы бек сюеди. Кёк кюкюрегенинге бир заманда да топ атылгъан таууш къошулмаса сюеди. Атлыны жалан да кёк жашнау элгендирсин. Къаспот шоккуну къолуна анга термилгенден алмайды, жашларына суйюп бермейди. Сабийле эленип уялмаз ючюн, ёз сабийлерин, чалгъы тутаргъа юйретгенча, мараучулукъгъа андан юйретеди. Дунияда бир бирге иги къууум эте жашагъанла кёпдюле, дунияда ариулукъ, зорлукъ да бар. Ариулукъну зорлукъдан къоруялмагъан эр — ол эрмиди. Кёкде учуп баргъан къушну тырнакъларындан кёгюрчюнюю алалмагъан эр ол эрмиди. Бешик жыр бла бирге сыйыт эшитилмез ючюн, къош мюйюшонде шок да, хыжы да сюелсинле. Алай анга керексиз узалгъанда да эрлик жокъ. Сора Къаспот Каракайны шокка къармашыргъа юйретгени ючюн нек жарсыйды? Ол аны борчуду. Алайсыз туугъан жерими сюеме деялмаз эди. Жашлары уа сауутну сыйын эниш этселе, берген усталыгъы бла бирге жанларын тартып алып, ата кюйсюзлюгюн сынатыр. Сабийлери жалан да аны сабийлери туйюлдюле — элинидиле, туугъан жеринидиле. Бир заманда да туугъан жерлери аладан ёнгелемез ючюн юйренсинле, душман хоншуларын марап шок атмаз ючюн иги юйренсинле...

Къаспот бешатарны къолуна хар алгъаны сайын, къарындашы Аскер эсине тюшмей къалмагъанды. Ол къызыл «командир» эди. Черек тарында акъланы сюрюп бара тургъанлай, душманны огъу аны атдан жьжкъгъанды. Ол заманда, комиссарны эркинлиги бла Къаспот къарындашыны бешатарын алгъанды. Андан бери аны Аскерни бетинден жюрютеди. Буйрукъгъа кёре, артха къайтарыгъа тюшгенде да, бермеди — букъдуруп къойду. Къаспот терс болгъанын уста биле эди. Алай: «Къарындашымдан къалгъан жангыз олду», — деп кеси кесине кёл этдире, асырагъанды. Жашлары эсли болгъанлы уа, къарындашы кесин юйретиучюсюча, ол да аланы юйретеди. Терс эте эсе, халкъыны налаты урсун. Къаспот шкогуна, къурманлыкъ кесерге бичагъына узалгъандача, «бисмилляхий ырахман ырахим» демей узалмагъанды. Къолуна алгъаны сайын этген тилегин, кюйююн эшитселе, билселе эди жашлары, байм, атабызгъа не эсе да бола банлагъанды деп, жарсыр эдиле. Ма бу жол да бешатарны алын, аны къызгъан шии бла къарындашыны аты жазылгъан къалагъына къарап, бираз мычыды. «Сени Аскерни къоллары кёп жылланы жылытын тургъандыла. Къайда жамычы тюбюнде, къарындашымы аркъа, кёкюрек жылыуунда жылындынг, къайда уа душманлагъа окъла жибере, алай жылындынг. Сен ненге, аны Ата журтуна къуллукъ этер ючюн къалмадынг. Сен — къарыусузгъа бурулмадынг, тюзлюкню илишаннга алмадынг, харам къаныны уа кёп тёкдюнг. Энди сени жашларымы къоллары жылытадыла, аланы ёшонлерине къысыла, бютюн эски, сыйдам да болдунг. Алай, сен кечгинлик бер, зорлукъну башын кёп кере кесген эсенг да, тауду сабийлени жангы дуниягъа чыгъаргъан эсенг да, Къаспот сени кёрюп болмайды, тобугъуна салын тура эсе да, кёрюп болмайды. Ёмюрледе се-

ни къалагъынг адам жылыууна къысылмай къалса, быргъынг бузча сууукълай турса суюди. Шюккуну батырла, халкъны душманлары да жюриютгендиле. Аланы кёбюсю къабырлада тынчлыкъ табады. Сауутлары да биргелерине тынчайып къалсала суюди. Къаспот айтхан болса, битеу шюкк быргъыланы сыбызгъыла этип, элли сабийлерине, къартларына юлешир эди. Аллай заман да келир, сабийле кёрюрле. Ары дери уа сен, тилейме, тюзлюкню алдама, сени жалан да журтубузну душманларына атылгъан огъунг жылытсын».

Къаспот, терлеп, къол жаулуугъу бла бетин, бойнун сюрте, ёрге турду:

— Жюриюгюз, жашла, илишан атаргъа, — деди. Ол алай айтыр-айтмаз, къошдагъыла ызындан тизилдиле. Барысы да тынгылауну ийгенлей, юйренген тар жолчукълары бла агъач къыйырына жетдиле. Кими арлакъда, кими берлакъда тохтады. Илишан атаргъа Къаспот жашлары бла былайгъа биринчи келмейди. Алай хар келгени сайын, жюрегине мудахлыкъ тюшип, кеси кесине тырман этмей, ижилмей да къалмагъанды. Ол бир бирледе: «Жашха, къартха да ушамагъан иш этеме, элден жашыртын от бла ойнайма», — деп жарсыгъанды. Алай эрлени эрликге юйретну — борчуду, ким айып эталыр. Къаспот анга толу ыйнанып эди да, асламысында шюкк атар жерлерине арсарсыз келе эди. Келгенлей а, нек эсе да ма бу таланы, тереклени, туугъан жерини шошлуугъуну аллында кесин терсге санай эди.

Бусагъатда да Къаспот, былайланы энди кёргенча сейирсинип, тегерегинне къарады. Акъбилек къайышлагъа, пелиуан эменлеге, чаллыкъгъа къарады. Шошлукъгъа тынгылады — чапракъ шыбырдашыудан сора зат да жокъ. Сора шюккуну имбашындан хыны тартып, къалагъын онг эмчек башына тиреди. Ол бюгюн энтда да агъачда кийиклени, къанатлыланы элгендиррге керекди. «Туугъан жерим, сени хар терек чапрагъынгдан,

ма бу таланы чёбюнден, гюлюнден да кечгинлик тилейме. Шкок атылгъанда, кьоркзуп, кийикле кырдыгынгы татыуун унута болурла, кьанатлыла элгенип, балаларындан керн уча болурла — аладап кечпинлик тилейме. — Къаспот зыбыр жыягы бла шкокну къалагъын жылыта, бир терекни илишаннга алды. Ол аны беш окъ бла кесерге керекди. — Быргыдап чыкыгъан от кырдыкны кюйдюрюп, гюллени сокзур эте болур. Тютюн шош жайыла, талагъа келген кюн тыякъланы жолларынын тыя болур — аны ючюн да кечгинлик тилейме». Къаспот шкокну сампалындан басханлай, тийрени кьанатлылары къаугъа этип, ёрге кётюрюлдюле. Агъач ахтынды. Жалан да окъ тийген терек ахтынмады, сейирсинип симсиреди. Къаспот сампалны жангыдан басды да, биринчи окъну ызы хауадан толгунчу, экинчисин жиберди. Ол заманда терек аны ёлтюре тургъанларын ангылап, жап-жашил жилиямукъларын жерге шош-шош саркытды. — Душманларын адамнынгы илишаннга алмасын деп, жерим, терегинги илишаннга алдым — жаралы этдим, кызыланы сюймекликлерин, аналаны уа бешик жырларын душман окъ элгендирмесин деп, мен кьанатлыланы элгендирдим. Тыягына тыянын тургъан сюрюучюню, таудан юйюне энин келген жангыз атлыны сагъайтама. Сагъайсынла, терекни кюйдюрген окъ аланы ёмюрде кюйдюрмесин. — Къаспот ючюнчю кере да атып, барысыны да тютюнлерин бирге къошду. — Не этериксе, бусагъатда кырдыгынгы татыуун унутхан кийикле аны дагыда сезерле, элгенген кьанатлыла уяларына къайтырла. Шкок тауушха сагъайгъан сюрюучю, жангыз атлы да алданганларын ангылап, шош кюлорле. Жеримде мени жашларымы шкокларындан ачы шкок атылмасын, деп тилек эте, терекни ёлтюреме. Бюгюн терекни ёлтюрген окъла, ким биледи, дунняда зорлукъ да бар, агъачны душманладан сакъларла. Ол заманда эллилери Къаспотха сен жашларынынгы сабан

агъач ишлерге юйретмединг, хуна къалата ёсдюрмединг демезле. Биреуню шкокга усталыгъы кёплени хунагъа усталыкълары унутдурмай жашатады. Аны ангыларла да кечгинлик берирле. Къайгъырмаз, сокъур болгъан гюлле жангыдан дуня жарыгъын кёрюрле, бююн тю-тюн къаралтхан кырдыкны тамбла жылы жауун жууар... Къаспот, бешинчи окъну да жиберип, шкокну къалагъын жерге тиреди. Тийре жангыдан шошайды.— Терек аумады. Сюелгенле барысы да бир-бир бетлерине къарадыла. Алай не аталары, не жашла кёллерине былайды деп келтиргинчи, терек чыкъырдап ауа башлады. Ауа келди да, хоншу къайынла, жаш эменле бла къучакъ-лаша, тохташды. Ала аны энишге жибермей, къоюнларында солута, иги кесек мычытдыла. Кёнге тыялмадыла; ёлюмде бет жокъ, анга берилгенни ёшюннге къысып тургъандан файда да жокъду, ол жер юлюшон табаргъа керекди. «Хоншула» артхаракъ ыхтырылдыла. Терек, нёгерлерини къолларын, бутларын сылай, чулгъана, ауду, сора жерге жетер-жетмез, башын дагъыда кётюрдю да, эки билегине тыянып тохтады, кёнге, талагъа къарады. Алай ёлюмню ауурлугъун кётюрген тынч туююлдю — билеклери жингириклеринден къыркылып, жерге-жерге кирдиле. Ол заманда терек, дагъыда бир кере ахтынып, сойланды. Энди жашау ючюн жалан да аны жашил чачы — чапракълары кюрешедиле: шыбырдаша да, шошая турадыла. Жылы желчик аланы ёлюп къалыргъа къоймайды.

Къаспот, аузундан сёз чыгъармай, шкокну Каракайгъа узатды — кезиу аныды. Сора, кеси барып, кёз жетер жерде беш къой иегини чанчып-чанчып тизди.

— Беш къой неги да, тенг туююлдюле. Сен аланы тенг эт. Ол заманда атангы тамата къарындашыны шкогуна тийишли болгъанынга ийнанырма.

Каракай алгъа Шамилге, ызы бла Азреталийге, Гитчеге къарады, кёз къыса, ышарды: атасы алыкълы аны

усталыгына ишекли бола кёреме. Бош болады, Каракай, тейри, атасын угъай, Аскер къабырындан къобуп келсе окъуна, экисин да юйретир... Жаш, бутларын кенг салып, шкокну къалагъы аны жеринден тепдирмезча, тынгылы сюелди. Ол узун, субай адамды, къарыулу санлыды. Хар къымылдагъанында кесиле толу ышаннганы, кеси кесине толу базыннганы кёрюнюп турады. Не файда, анга бусагъатлада къарындашларындан сора киши къарамайды. Жаш шкокга былай эрча къармашханын битеу эл билсе сюеди. Не да къызла жыйылгъан жерде ол, игисагъан, жашла бла бир эришсе эди. Аны аллына дуняда бир жан ёталмаз. Керек болса, эллерини башы бла чыпчыкъ учурмазгъа Каракайны къолундан келликди. Ма былай къагъып: жаш биринчи огъу бла иегини белинден ёргесин кетерди. Не файда, киши кёрмейди, билмейди. Барысы да атасыны хатасы. Жашлары марачула болгъанларын Къаспот эллилерине нек билдирмегенин, аладан нек жашыргъанын ангыламайды. Энди жашны шкок бла элге энгенден башха амалы къалмагъанды. Орам бла атын жортдуруп бара, Каракай, сансыз халда атар да, кёкню бийигинде къалкъый тургъан къушну кёзюне уруп, жерге тюшюрюп. Жигитден ким къоркъмайды, аны аллында ким тобукъланмайды! Жигитлик къан теге билиуде туююлдо, дегенди Къаспот. Ётюрюкдю! Керек болса, Каракай къан да тегер, артха турмаз, кёз да чыгъарыр. Окъдан къалмаса жашдан къалмаз. Ол уруп жулдузну окъуна тюшюрюп. Бурунчулу жашла къылкъыяр къамалагъа не болгъандыла: къарыулулары, усталары, жигитликни жолу бла бара, атларын айтдырдыла. Алларында азла тобукъланмагъандыла. Къызланы ариулары, жашауну игиси аланы болдула. Каракайны къылкъыяр къамасы жокъду. Шкогу къылкъыярды. Атасы иегилени бош тизгенди. Къыл окъуна тартсын. Ол аны огъу бла зып деп юздюрюп, къама бла юздюргенлей. Хар адам заманы, къа-

рыуу келген кезнуде жашауда юлюшюн алып кьалсын, кеси алалмаса, киши келтирип бералмаз. Къарыусуз кьозу сюрюу тубюнде кьалады. Каракай аны кеп кере кергенди. Жанларына кьоркьгъанда кьозуларын малтап кьачхан кьойланы кеп кере кергенди. Айып этмегенди. Къарыусузгъа болушургъа да суймегенди. Жашауу татлы эсе, кеси мадар этсин. Табийгъат Каракайгъа къарыу берир ючюн кьалмагъанды, эр кишиге керек усталыкьны да алды. Алай не эрлиги, не усталыгъы бла хайырланмайды. Ол илишаннга жаны болгъан затланы салыргъа термиледи. Атасы энди аны тыялмаз. Уугъа да барыр, жур, жугьутур да ёлтюрюр, бёрю тутар. Керек болса, Каракай къан ырхы бардырып, тау суудан ётгенлей, андан ётер, муратына жетер. Айхай, кьошха уручула да чапмайдыла, алгъын чабыучулардыча. Бекка улучукьну жырда бош махтайдыла. Жырны игиси Каракайны юсюнден этилир эди. Келсинле, чапсынла, аладан кьоркьгъан Къаспот улу туююлдю. Тёртюсю бу тёрт негича сюелсинле. Каракай аланы башларын ма былай кетерир... дагьыда ма былай... Жаш бир бири ызындан атып, тёрт негиден экисин теппе тенг этди. Сора, кьалгъан экисин ол, нек эсе да адам ёчиююнде хазырлагъа ушатып, алай марап башлады. — Ётгюрден кепле кьоркьадыла, аны жашауун юзерге базынганла да табылырла. Каракайны суймеген келсин — ол аны хазырлары агъаргъан жерин кьызыл къаннга бояр... Къаспот улуну аллында баш иймеген тар жолда тубешир — ол аны хазырын кеп мычымай чачар... Каракай кьылкьыяр къамагъа ие туююлдю — аны огъу кьылкьыярды...

Жаш, беш огъун да атып, шкогун а жерге салмай, марлагъан халында иги кесек сюелди. Ол сау арба туз жюклегенча терлегенди, нек эсе да эрнин энгда да чайнай турады, кьалын къара къашлары бирге кьошулгъандыла. Къаспот къарай кетди да, жашыны бетинде шине кьууанган белгисин кералмады. ёхтемликни

махтачакълыкъны белгисин кёрдю. Каракай, атасы махтарыкъ сунуп, шкокну бошламай сюеле эди. Алай Къаспот аны махтамады, шкокну алды да, Шамилге узатды...

* * *

Жашла къошха къайтыргъа, кюнню кёзю тау артына къысылды. Ол бу ингирде, огъесе Азреталийгеми кёрюнеди, ала тегерегине жыйылып олтуруучу от чыхыргъа ушайды. Къанига сугъуп чыгъаргъанлай, къызаргъанды. Кесниден да, ачыкъ жарадан тамгъанлай, къан таммай эсе, таула башында къаргъа, тегерегинде булутлагъа къызыл бояу синге барады. Аз заманда кёкню жартысын, таланы, агъачланы тёпелерин ёртен жапды. Азреталий сейир этип къарады да, ол ёртен къызартмагъан зат кёралмады. Таланы гюллери, кырдыгы, акъ байталны аркъасы, жалкъасы, кёкде уяларына ашыгъып баргъан тау кёгюрчионлени къанатлары, къош аллында жарты ишленген бешик — къызгъылдым бет алгъандыла. Атасыны, къарындашларыны чёмючлеринде жууурт агъармай, къан къызарады; къолларында нартюх халыулары да, къан бла басылгъанча, къызгъылдыла.

— Оллох, оллох, таланган, не сейирлик ингир келгенди, — деди Къаспот, кюн батышха къарап. Олсагъат аны къоллары, бети да къызгъыл суу ичдиле. Жалан да Каракайны бети тюрленмеди, жаш къарындашлары къарагъан кюн батышха къарамагъан эди. «Баям, атабыз махтамагъаны ючюн ачууланып тура болур», — деди Азреталий ичинден...

III

Ол ингирден бери кёп заман саркъгъанды, черекден суу саркъгъанлай, дуниядан кёп адам кетип, кёп жангысы тууду. Азреталий да энди хайт деген кишиди. Жа-

шаугъа къолундан келгенни бере, заман бла тенг барды, ийнаныгъыз, андан алгъан да этеди. Алай жашауунда не кѣп тюрлениую болду эсе да, къарындашларыны юсюнден сагъышлары, ала асыралгъан кюн ачыгъан сабийлиги биргесине жюрюгенлей турадыла. Андан туююл эсе, бюгече ол биягъы ауур тюшле кѣрюп, тангнга алай чыккъанды. Алгъа отоуна чыммакъ кебици бла атасы шош кирип келгенди. Келгенди да, эшик артында чѣкгенди.

— Эшик артында нек олтураса, тѣрге ѳт, атам, — деди жаш.

— Угъай, ол жер сауланы жериди. Ёлгенни жерин саула алалмазла, сауланы жерлерин ёлгенле алалмагъанча...

— Сен сауладан айырылмагъанса, элинг сени унутмагъанды.

— Ким биледи, унутсала да дауум жокъду. Ёлгенлеци юсюнден угъай, сау адамланы юсюнден сагъыш этерге керекди, — деп шинтигин алышындырыгъа унамады. — Сен ол аман къарындашынгы унутхан болурса деп андан келгенме. Къоркъма, сени чакъыра келмегенме... Аны уа жолгъа атланыр заманы жетеди.

— Сора не эт дейсе, атам, кечгиликми берейик, — деди Азреталий, къарындашы ючюн жаны къыйнала.

— Гяурду энди былайды деп айталлыкъ. Ёлгенле сауланы оноуларын эталмазла. Аны бла сиз жашайсыз — оноуун сиз этигиз. Ёлюп, къарындашларына къошулса, оноуун ала этерле. Не десенг да, жашымды, жюрегим ийжилгенлей жатама. Алай мен аны жер туюнде да къоялмам. Къыстарма. Ол не ёлгенлеге, не саулагъа къошулалмаз. Аны билип, тынч жаталмам, къабырымдан чыгъып, излей турумма... Жарлы болгъанма, жарлы...

— Атам, гюнахлыды жарлы, сен нек жарлы боласа?

— Къабырымдан чыгъып, бир сабийни къоркъутур-

ма. Ол жарлылыкъ туйюлмюдо. Сиз, саула, жашымы оноуун теркирек этигиз...

Азреталий уянганында, кёзлери, жастыгъы да суу болгъанларын сезди. Жилигъан этгенме деп билилмай эди. Жашны атасы, ёмюрюнде мёхелликни, кёлсюзлюкню билмеген атасы, алай таукелсиз сёлешгени тюшонде кыйнагъаныча, тюнюнде да жюрегин кыйнайды. Азреталийни башы жастыкъгъа жарашмай, юсюнде жууургъан тохтамай, иги кесек жатды. Сора танг аласында къалкъыды да, тюсюнде Каракайны кёрдю. Ол, къабырлада итча төрт аякъланып, жерни чучхуй тура эди. Аны къоллары, жуху топракъ жугъу эдиле.

— Не этесе, Каракай, — деди къарындашы.

— Кёрмеймисе, атамы къабырын тешеме. Ол андан манга бёркюмю узатханды да, артда уа думп этип кыйгъанды...

Заман жашауну, адамланы да тюрлендиреди. Азреталий аны кеси башы бла аз сынамагъанды. Уруш жыллада Къаспот жашчыкъны тобугъуна алып, сен окъумай, харф танымай къаллыкълардан болурса, деп жарсыгъан эди. Азреталий окъугъанды. Бюгюнледе ол илмуланы кандидатыды, литератураны, философияны, илмуну ёсюю жолларыны юсюнден сагъыш эталады. Халкъында ол жангыз туйюлдю. Аны жашларына, къызларына бийик билим алыу төре болуп къалгъанды. Алгъын аякъ машинаны кёрюп сейирсинген тишируулары энди окъча терк баргъан аэроплагъа, ат арбалагъача миндиле. Къызларын шахардан къачырычу анала энди, туудукъларындан бири анда окъуп келсе, арбазларында той этдиле. Азреталий он алты жыллыгъында окъуялмагъан китапларын бюгюнледе жетижыллыкъ жашчыгъы окъуп бошагъанды. Ол сабийлигинде акъ тайгъа, къыллыучагъа термилгенча, жашы ракетагъа термиледи... Жашау ёз сырына кеси алаамат юйретеди, кёп затха кечгинлик берип, кёп затны игиге тюрлендиреди.

Алай дуняда заман тюрлендиралмагъан, ол кечгинлик бералмагъан затла да аз туююдюле...— Азреталий, барып, жашчыгъын уятды. Бююн экиси да талагъа барыргъа керекдиле. Не эсе да ол Каракайгъа туберге сюеди. Ким биледи, къарындашын анда кёрюрге болур, юйоне уа киралмаз...

Азреталий, кенгден окъуна къабырлада къарындашын кёрюп, энди аны бла мында жангъдан тубеширге тюшгенине, ол тубешиуню алгъа кеси излеп келгенине да сокъуранды. Саламлашыргъа, ушакъ этерге сюймеди. Атасы налат берип кетген адам бла нени юсюнден ушакъ этерге боллукъ эди. Алай бир келгенден ары къайтгы кеталмады. Кетерик эсе, ол кетсин, аны мында иши жокъду, келген да нек этеди, айтылыр ючюнмю къалгъанды...

Кече тюшюнде кёрюп жарсыгъаны унутулду. Азреталий, ачуланып, Каракайны къатына келди. Сора саламлашыр орнуна:

— Сен бери къайдан чыкъгъанса? — деди, сёзю сёз болмагъанын ангылап, къаны бююн бек къыза.

Каракай Къаспотну къабырыны аякъ жанына чёгюп, эки тобугъун къучакълап тура эди. Къарындашыны ауазына башын кётюрдю. Аны кёзлери къызарыпдыла, бетти кёп заманы жер юйде жашап чыкъгъанча сазды.

— Мен бююн бери келгенимде, эртденлик чууакъ, тала да шош эдиле. Асыры шошдан, бал чибинлени къанат къалтыратханларын эшите эдим. Къатыбызда тау суу, сабий жилимукъча, таза кёрюндю. Анда кюнню алтын тыякълары сабийлигимдеча жуууна эдиле. Къаргъала жокъ, тереклени жап-жашилликлерин кёрдюм. Ол узакъ замандан бери жашаудан умут этип, талада чапдым, жаланаякъ чапдым. Алай, кёресе, таланы чыгъы аякъларымы кюйдюргенди, мурса кюйдюргенлей. Таланы гюллерин алгъынча тансыкълап сыладым — шинжилеча къолларыма чанчылдыла. Бир къарачы... —

Қаракай бармақларың жайды да, Азреталий инчге қъан ызлықъланы кёрдю. Қъарындашыны сёзлерине, акъылыңдан шашхан адамны сёзлеринеча тыңғылап, жанғыдан жумушай башлады. Қаракайға алай айтдырған жерине инжилген сүймеклиги болғанын да сезди.

— Жашауунг қъалайды, не эте тураса? — деди ол.

— Билмегенча сораса. Халқъыбызны «бетинги қъан жуусун» деген қъаргъышы манга жете турады. Алғын қъолларын, бетлерин қъан жуугъанла ырахат жашайдыла. Мен а ачыуну чагъырың кюнден кюннге кёп ичеме. Бирсиледе болған от жагъа менде да барды. Манга от керек туююлдю. Сёз жылыуу керекди... — Қаракай башын ёрге кётюрмей сёлешеди. Аны қъарыулу билеклеринден, имбашларыңдан жукъ қъалмагъанды — эригендиле. — Излейме, излейме, тапханым а жокъ, — деди дагъыда ол. — Азреталийини кёлуне биягъы «бу шашханмы эте болур» — деп келди. Қъарындашыны ахыр сёзлерин анғыламады.

— Неде излегеншиг?

Қаракай жууап қъайтармай, жерден бир эски сахтиян журунну алып, Азреталийге кёргюзтдю. — Бу ол кюн мен былайда қъойған бёркюмден қъалған хуртдак болур дейме. Жерни қъаза туруп тапханма. Чиригенди, чычханла ашагъандыла.

— Сен жангылған этесе. Жыйырма бла он жыл бёркюмден не қъоярыкъ эди. Бир зат да угъай, бир зат да... Сора ол кеси да былайда қъалмагъан эди...

— Қъайда қъалған эди, таланган?

Азреталий аны айтырға сүймеди.

— Ол бёркюмю эки кюн окъуна кийип ёлсем, жашауум энди башланган сунуп қъояр эдим. Бу хуртдак андан қъалған хуртдак болмазмы?.. Эшда, эшда, қъайры боллукъду. — Қаракай, сахтиян эсе да, тери журун эсе да, қъолундагъына қъарай кетип, бир жанына

сызды. — Сен аны кыалай табаргъа боллукъ болур дейсе?

— Аны табар амалы барды деп мен билмейме, — деди Азреталий, ушакъны андан ары бардырыгъа бла кыалдырыгъа арсарлыкъгъа хорлата.

— Ай, мен аны амалын бир уста билеме да. Не файда. Ол узакъ замандача, бу таланы уруш ёртен алса эди, Каракайда батырлыкъ, усталыкъ, эрлик да болгъанын кёрюр эдиле. Таланы кырдыгын душман кыанына талатыр эдим. Мени батырлыгъым жашауда орнуу табалмай, жияй кыалгъанды, усталыгъым да тот этгенди. Аны жангыдан жылтыратып, эр намысымы кыайтарыр эдим. — Каракай жеринден секирип турду, кыайры эсе да кыарап, эрини чайнады. Бет туклери кыопдула.

Азреталийни, бирле аны желкесине ауур зат бла ургъанча, кёзлери кыарангы этдиле. Жумушакъ сёлешгени ючюн кеси кесине ачыуланып, алгъа атлады.

— Жууугъум, — деди ол, — сени алыкъын батырлыкъдан, эрликден ангылагъанынг жокъ кёреме. Сен кесинги кемсиз суйгенсе — аны батырлыкъ сунма. Батырлыкъ — ол халкыгъа, туугъан журтуна суймекликди. Башхаланы сюе билмеген батыр болмаз. Кесингден башхаланы сюялмай, сен бир кере анга хорлатып кыачдынг. Энди уа ёз башынгы кыайгысы халкыгъа кыиынлыкъ чакъыртады.

— Кыарындашым, мен жерим ючюн ёртеннге кирирге хазырма. Батырлыкъ анда туююлмюдю? — деди Каракай кыарыкыгъан ауаз бла.

— Кыоркыакъ эдинг да, алайлай кыалгъанса. Эсингдемиди, игиликин да аманлыкъ сунуп жаша дегенинг?

— Сора уруш этгенле кыоркыгъанданмы этедиле?

— Батырла урушну ёлтюрөдиле, кыоркыакъла аны алып келедиле. Кыоркыакъ алгъа урады деп эшитгенмисе? Ол кесин бек сюеди, хоншусун а — чырт да угъай.

Билгенингча жаша, сен башхаланы сюлмагъанса, ала да — сени.— Азреталий, хыны бурулуп, Каракайны къатындан кетерге ашыкъды.

Азреталий, сагъышларындан къачхан киби, къаран къарагъынчы, таланы ортасына жетди. Алай ачыу туудургъан сагъышдан къачып ким къутулзлгъанды. Ол жангыз кеси келип къалмайды. Сагъышла кѣпдюле. Хунагъа жарашмагъан ташлача, бир бири юслерине къаланадыла. Жашны башында уа бири да тынгылы жерни тапмайды. Азреталий аны эслемейди --- не этерикди, къанатлыла туююлдюле кери учуругъа. Ким биледи, муштухул атламаса эди, сагъышла сюрмез эдиле. Алай Каракай ызындан жетип келгенин ол сезеди. «Дунияда жашагъан атлы болуп, аны къууанчына къууаналмагъан, жарсыууна жарсыялмагъан жазыкъ адам... жазыкъ адам», — деп къатлады Азреталий кеси кесине.

Адамла зорлукъну, излемеседе эдиле, дуння башха болмай, ма бу талача ариу, шош, жашил да болур эди. Алай бир бирле адамлыкъдан эсе адамсызлыкъны сайлайдыла. Дуниягъа ырахатлыкъ, шошлукъ къайда, ол угъай, агъач ичинде кийик жануарладан сора хазна киши келмеген тала окъуна кюнден бир ахтынады, былайны тереги, кырдыгы, ташы да экеуленни жюрюген жоллары бирге къошулмагъанларын кѣрдюле. Бир жол бла жюрюмезча, адамлагъа аллай къарыусузлукъ къайдан чыгъады? Азреталийни сагъышларын ол этдиреди. Игилик бла аманлыкъны ортасын айыралмагъан адам улусу туююлдю. Жаш анга ийнанмайды. Билмегенлей киши кишиге аманлыкъ этмейди. Адам адамсызлыкъгъа нек хорлатады, анга не жетмейди, ол тауукъ кеси бойнун кесдирирге багушдан бичакъ чыгъаргъанлай да нек эте болур? — Сагъышла Азреталийни къыстау сюреди, алай жаш бирине да жууап бермейди, бералгъан да

эталмаз эди. Анга жалан да бир зат баямды: талада жангызлай атылып кьалса да, ёз намысыны аллында тазалай кьалыргъа борчлуду. Отну не кьызыууна, сермешлени не кьыстауларына тышоуп кьалса да, адамлыгъын сакъалааллыкъды. Ол аны уста биледи. Азреталий анга жаны, кьаны бла да ийнаимаса, атасыны осуатын бузуп. Каракайгъа кечгинлик берип да кьояр эди.

Алай эллилери кьол узатмасала, андан жазыкъ Каракайгъа не файда. Эллилери кьол узатмасала, кьолун тутмасала, Азреталий да туталмаз. Туугъан жерни ташларына берген кьол жылыуун ёмюрюнде кьарындашына бермез... — жаш аны ёпге солууундан Каракай жетип келгенин ангылады — тохтамады.

— Кьарындашым, алай мычычы! — деп кьычырды ол.

Азреталий тохташды, артха уа бурулмады.

— Сен мени энтда да жангызлай кьоюп, кетипми бараса? — деди Каракай, жилярыгъы кьысхан адамны ауазы бла.

— Хау...

— Сен хар затны да унутуп кьойгъанса, мени бу кюнлеге нек жетгеними да унутханса.

Азреталий, жууап кьайтармай, алгъа тебиреди. Ол бир затны да унутмагъанды.

IV

Къаспот хар заманда да тауукъ кьычыргъан бла тенг кьобады. Жашчыкъ аны биледи, алай болгъанлыкъгъа уа, кьойла стауатдан чыкъсала окъуна, жатып туруучуду. Угъай, сиз Азреталийни эринчек, не жукъугъа хорлатхан сунмагъыз. Ол, мулжарда жатып, эртденлик кюнню тыякълъарыны дьгъылына тынгыларгъа бек сюеди. Кьошну жангыз кёзюнден ичине эртден сайын нюр тегюледи. Ол заманда кьабыргъала кюмюш суу ичеди-

ле, жашчыкны мулжары уа — алтын. Азреталийни кырындашлары кышну эртденлик кюн жетмеген мюйюшлерин сайлагандыла. Азреталий а кюн тыякыладан чыртда кырккымайды. Ала, аны биргесине жукылаучу киштик балачыкча, жумушакдыла, жылыдыла, Жашчыкк бла бирге мулжарны да жылытадыла. Жылынса уа, мулжар эшитилир-эшитилмез шырылдап башлайды. Жашчыкк, анга жан киргенине сыйрине, киштик балачыккны кюн тыякыланы тутаргга кырешигенине да кюле, алай жатыучуду. Киштик, ойнай кетип, эриксе, келип, Азреталийни кыулагына, бурнуна, жыягына аягы бла шош-шош кыатылады. Бююн а Азреталий, мняла сныккны алып (кюзю кыайдан табарыкк эди), «кюмиш тамганы» кыабыргалада, атасыны жамычысыны юсюнде, аны ызындан а «жылы кюн токмаккыккны» юсюнде жортдурады. Алайлайын кюн тыякыла ёчюлдюле да, жашчыкк, кырккыургга бла кыалыргга билмей, терезеге кыарады: олсагыт атны кыарнын, аны аяккыларын, ёзенгини, ёзенгиде чурукк кёрдю. Сора, мычмай, ёзенгиде чуруккыну табаны жашчыккгга бурулду да, атлыны сол буту энишге салыныр-салынамаз, сырты терезе аллында тохтады: кышну ичи кыарангы болду, кёп мычмай, ючеулеп кирип келдиле. Бирн Мусабийди. Кыалгган экиси Азреталий ёмюрюнде кёрмегенди. Кыргенле, жашчыкк жатып тургганы ючюн туююл эсе, мазаллыла кёрюндюле да, аланы туюлеринден ёрге кыараргга суймей, секирип турду. Мусабий нёгерлеринден иги да алашады, бети семизди, от гыржынча, тегерекди. Азреталийге кыуру да ариу айтычу Мусабий кыошха келгенди — жашчыкк кыууанып, аны таба тепчиди.

— Э-э, гюллю нартюх тенгли жоккса, ич кёлек, кёчек кийип башламасаг а, кымыжалай тёшекге кирирге кыарлыг аурур. — Мусабий сабийни таза ич кийимлерине бла нёгерлерине кезиу кыарады. — Чепкен кёлегими алышындырыгга онгум мени энгда да жоккду.

Бёрюле бёрю ёсдюредиле ансы... — Ол бираз тынгылады. — Сауутугъузну кьайда букьдурасыз?

Азреталий жукъ айтмады. Айтыр эсе да, келген нени юсюнден соргъанын ангыламады, «сауут» деп неге айтылгъанын билмейди. Билген окъуна этсин, Къаспотну къалайда не зат букьдургъаны бла Азреталийнин иши жокъду, керек эсе, барсынла да атасына сорсунла.

— Къоркъма, айт. Айтсанг, къызыл чурукъла да, керох да берликме, — деди келгенледен бири, жашчыкыны башын сылай. Баям, ол киши «гепоу кишиди», аллай кийимлери болгъанга анасы «гепоу» деучюдю. Мусабий, чурукълары бла Азреталийнин жылыуу кетмеген тешегине кирип, мулжарны кьозгъады, чачды, жамычы ичине да къарады.

— Ай медет а...

Азреталий кьошдан тышына чыкьгъанлай, бек алгъа кюн жайылгъан талада юч терон ызын кёрдю да, жилярыгъы келди. Ол биченлик, шатык кырдык, не къызыл, акъ гюлле зая болдула, эзилдиле деп жарсымай эди. Ол атасы бла бирге таланы мал, адам аякъдан да сакълап тургъанды, тала аны, келгенлени да туююлдю. Кишини да угъай. Тала туугъан жерини бир кыйырыды Керексизге аны кырдыгын малтасанг, анангы намысын малтагъанча болмазмы? Огъесе, Азреталийге, Къаспотха да сыйлы жер хар кимге да сыйлы туююлмюдю? Жашчыкъ таланы эллиле барысы да бирча сюйген сунуп тура эди. Ол дагъыда анга арну айтычула бир заманда хыны этмезлик, эрши сёзле эшитдирмезлик суна эди. Бюгюн а... Жилимукъларын жашыралмай, таланы эки жапына аугъан бийик, чыкъдан ауур, шатык кырдыгына, гюлюне, арлакъда сагъайгъан акъ байгалгъа, атасына къарады (Шамил кьойла кыйырындады).

— Ай таланган, таулу туююлмюсюз, биченликни былай малтап келмесегиз, жолму кьуругъан эди. Сизден сора да адамла келе тургъандыла, — дей, Къаспот

нек эсе да кьолун созуп таланы эрпи бла кьош таба тартылгъан жыяу жолну, андан арлакьда уа арба жолну кьргюзтдо.

— Энди санга аны ючюн жарсыргъа хазна тюшмез. Быйыл сен таладан аллыкь мени душманымы болсун. — Мусабий, кьой кьзлерин сюзюлтюп, кеси кесине ыразы халда ышарды.

— Билеме, санга жетмеген тюп болуп окьуна кьалсын.

— Тюп ким боллугьу уа белгилиди. Сени башынг анда, букьдургъан сауутунг а мында чирирле. — Мусабий барып атыны саурусун кьакьды. — Кьарайма да, харип, сен бюгюн менден солуйса.

Кьаспот жукь айтмай, кьошха кирип кетди да, мыстындау бла халыу чыгъарып, Азрсталийни кьатына чакьырды. Жашчыкь ангылагъандан, атасыны бетинден кьаны кьачханды, сора кьоллары да аз кьалтырайдыла.

— Тебирерге керекбиз, — деди эндиге дери тынгылауну ийип тургъан «геноу».

— Игилик бла унамагъан ишинги бюгюн сюймей этерге тюшдюнг, кьрдюнгмю?.. Тут ол аман байталынгы, алында кьалай жьбелеринге бир кьарайыкь.

— Кесинг тутсанг, башым кьебер депми кьоркьаса, алай сыйлы да туююлдо, — деди Кьаспот, жолгъа чыкьмай кьалмазлыгъын ангылап, чабырларыны миделип алышындырып кьайгъы эте.

Мусабийни бетине сарыуу жыйылып, кьашлары туююлдоле. Сора:

— Охо да, кьрлюк кьыйынылыгъым ол болсун, — деди да, минип келген атыны жюгенин сыдырды.

«Къонакъладан» бири аны таба келгенин байтал ол-сагъатдан окъуна эследи, алай жеринден тепмеди. Къошдан элге энсе, ол адамны кёре туруучусу да эсине тюшдю. Байтал кёплени тапыйды. Бу уа кёзюне башхаладан асламыракъ урунуучуду, быгъынына, къарын тюбюне, бойнуна къатылычу эди. Аны къолу ачы, аууз-лукъча сууукъ болуучусу да эсиндеди. Энди бюгюн а бу алаша, кенг адам мында не этгенин, аны таба нек келгенин бир да ангыламайды. «Тутаргъамы, минергеми? Иеси Каспот, ол бойнуна алычу хычуун жашчыкъ къош аллында тургъанлаймы? Алайды, анга келеди. Не къужур атлайды. «Туякъ орталары» ташдан толгъан болурла».

Байтал, келгенин муратын толу ангылаялмай, жеринден да тепмей, иги кесек сюелди. Сора сынаргъа, аны мураын билирге алгъаракъ кетди, адам да ызындан ашыгъып, къолунда жюгенини ауузлугъун зынгырдатды. Ехтем акъ ат, хар нени да ангылап, ачыуланыракъ болду: «Энди манга жюген салыргъа мынга нек жетди. Къылыкъсыз, аман адамгъа ушагъан, къаты, ачы къол, излегенинг неди?..» Байтал, кенгде тохтап, ызындан сюр-гениге тынгылы къарады. Мусабий алгъа анга узун адамча кёрюндю, бети уа — иер къаш тенгли — гитче. Бир кесекден ол, жууугъуракъ келип, къалын, бийик кырдыкга кирди да, Эккяй арбазына атып къойгъан эски кюбюрге ушады. Башында уа къара токъмакчыкъ, эки жанына кезну ауады. Дагъыда бир кесекден ат «кюбюрню» аякъларын да кёрдю — аякъла угъай — къысха къазыкъла. «Кюбюр» асыры ауур болур — «къазыкъла-ны» къынгырла этгенди, къалтыратады, кючден атлайдыла. Алай жууукъдан жууукъ. Энди байтал «кюбюрню» талакъ солууун эшитеди, ма бети да. Угъай, бети гитче туююлдю — сау гая, иеси нартиох, зынтхы къуюп аллы-

на салыучу тегенеден гитче туююлдо, тюз ортасында уа Къаспотну гыпыдан топ-толу гыбытыны бухчагына ушагъан бир зат — бурну. Бусагъатда байтал анга туягъын алакат тап жетдирлик эди. Жетдирсе уа, биледи, гыбыт бухчакъдан гыпы тегюлгенлей, андан кызыл хъан тегюллюгон. Ол заманда «кюбюр» гитчеракъ болуреди. Алай не мадар, неси сюйгенин этерге кюймаучу-ду. Эртде, бир жол, байтал унутмагъанды, кимге эсе да табан кетюргенинде, Къаспот хыны-хыны селешген эди.

Ма Мусабий жетди, жетди. Жетме кюй — кюркьмайды. Кюолун жалкъасына узатды, жалынды. Сюе болуренг... Сен кишимсе. Ат кесин жалан да кишиге гутдурады. Бираз барып тохтагъанлай, байтал биягъы аякъ тауушла, ёпге солуу эшитди. Асыры жууукъму жиберип кюйдум деп, акъ ат Мусабий таба бурулду: бурнуна ачы терлеген ийис урду. Мусабий кырдыкка чырмалды, тёрт аякъланды, кюпду. Кюпханьында, бетинде кыанмы юйюшдю — моргулдум, кезлери — къара тешикчикле, «гыбыт» бухчакъны тубюнде да, тай туякъ сыйынырча, къара тешик. Андан багъырбаш жилин къарады да, кесип тешикин къабыргъаларына терк-терк туюдю. Тегерекде ачы кычырыкъ жайылды. Байталны сайлары ууакъ квалтырадыла: ол бу тийреледе аллай ачы ауаз бир заманда да эшитмегенди.

Негерлерини кычырыгына квалгъан экиси да жетдиле. Энди ючеулен. Ючюсю атны юч жанындан алдыла. Аладан кутулгъан кыйын туююлдо. Алай кутулдургъа керекмиди, аны анга ким айтсын? Иелери нек тынгылайдыла, не болгъан болур?

Ючюсюнден бирин да жалкъасына жанлатмай, келе келгенине арт бексюмон бура, байтал иги кесек мычыды. Алай ким да болсун, анга кыруу да артыгы буруп тургъан игимиди, адеплимиди! Таулу келинча, арну адепге юйренген акъ атха ол чырт да ушамайды. Бай-

тал бусагъатда агъач ичине къутулуп кеталлыкъды. Ан-
да аны киши жеталмаз, туталмаз. Айхай, нелеринден
узакъгъа къалай къачсын, таладан къалай айырылсын.
Не хата кёрсе да, былайда кёрсюн, ол палахха нелери
къарап тургъанлай тюберге сюеди. Къаспотну къатында
анга артыкълыкъ да этилмез, огъесе кеси башын ар-
тыкълыкъдан жулалмаймы сын болгъанды. — Байтал
ючюсюне кезну-кезну къарады. Къайда Мусабнй, къай-
да башхасы — бирин биринден айыралмады, заман та-
къыр. Сора ат арт аякъларына туруп, кишнеди, алгъа,
къош таба, чапды. Аны къаты бла бир жортеуп, ким би-
леди, сюелгенлени нелери сунуп, бош алдана эсе уа.
Жортуп озду да, артха къайтды, арбазгъа кирди. Жем
ашаучу жерине барды — жукъ тапмады. Шош къууша-
лап, Къаспотну къатына келди. Жумушакъ, жылыэрин-
лери бла зыбыр къол аязын, къол сыртын дыгъыл этди.
Ол да аны бойнуп сылады, жалкъасын тарады. Алай ат,
несин былай мудах болуп бир заманда да кёрмегенди.
Къаспот аузундан сёз чыгъармады, аллына тегене бла
жем салмады. «Сен къарыулуса, батырса, ёхтем немсе,
сен кишиден да къоркъмайса, бюгюн нек тынгылайса,
мени сюргенле кимдиле, мени нек къутхармайса, — де-
генча сюеледи ат.--- Алгъынча юсюме мши, къачайыкъ,
узакъгъа къачайыкъ, сууладан ётдюрейим, таула башы-
на чыгъарайым. Тынгылайса. Таланы кырдыгъын эзин,
танымагъанларым мени къууадыла, сен а тынгылайса.
Таланы гюллерине мени туягъым тиймегенди — бюгюн
башхала эркин малтайдыла...»

Байтал неси аузуна ауузлукъ, юсюне нер саллыкъ
сунуп сакълайды. Ол аны алай этерин сюе эди. Эр не-
син, жашчыкъны да миндирип, аны тутаргъа кюрешген-
лени аямай сюрюрге, талада аунагъан атланы тишлери
бла къабып, ал туякълары бла уруп мындан кери къыс-
таргъа, къууаргъа термиледи. Алай Каспот нер салма-
ды, минмеди. Жашчыкъ да, къатына келип, бойнуна

илимеди — аны кьатына кеси барды. Азреталий кьабыргьасына чыбыкъ бла кьатылып кьыстады.

— Ай, итни кючюгю, неди ол этгенинг? — Мусабий жетип жашчыккыны жьыгьына урду. — Жюгеннге келгенни нек кьыстайса?

— Ой, кече бёрю болуп, кюндюз ит болуп айланьрыкъ, харам кьолунгу сабийге нек кётюрдюнг? — Кьаспот, олсагьат, дунья кьара кьатыш болгьанча, эки кёзюне кьан чабып, тургьан жеринден айырылды. — Башха этмей, быкьыда асарма...

Алай андан алгьа Каракай жетип, Мусабийни эски чалыны малтагьанлай малтады.

Туу байтал, арлакьда тохташып, артха кьарады. **Жукь ангыламады:** кьаргьаланы тебе болуп кёргенди, орамда, кьош аллында итлени чулгьанышып кёп кёргенди, адамланы алай кьычырышып тебелешгенлерни а энди кёреди. Арта бнягьы тебедеп ючюсю айырылып, байталны сюрюп башладыла. Атха не жюгеннге келирге, не да узайыргьа, быланы ачы тер ийислерин, гургун солууларын эшитмезча, узайыргьа керекди. Ол бу адамланы багьыр бетлерин кёрюрге сиймейди. Жюгеннге барыча уа — жюген Кьаспотну кьолунда зынгырмады. Байтал аны кьол жылыуун киши жылыууна алышалмаз. Огьурлу, берчли кьолла... ауузлукьну ала салсынла, жалкьасын ала тарасынла, кьуйругьун туюсюнле. Кьаспотну кётюрюп ол тау жоллада, элни орамларында ёхтем жюрюгенди. Иеси ауур санлыды — кесин, жашчыгьын да кётюрюп жюрюгенди — ауурсунмагьанды, желни озуп чапханды. Энди кьадар анга неге кимни буюрады. Кьадар, Кьаспотдан айыра эсенг, бёрюлеге ашат — аманга буюрма, сургеннге буюрма... Ма жууукьлашды, кьалпагьын тегенеча тутуп келеди. Жалынын кьарайды. Алай ызындан сурген итле кьарагьандыла, жашырын келген бёрю кьарагьанды. Жетди, жетди бёрю... энди юч бёрю...

— Ат жангыдан титиреди.— Былайдан кеннге, кеннге...— Акъ байтал юркюп, жорта, бираз барды да, акъ къушлай учду, учду! Жалкъасы, тенгиз толкъунуча, къайырылгъанды, жел этеди, жел артда къалып, ызындан сызгырады. Ол къыйын агъач къабыргъа бла таланы арасы жолда чабады. Жолну кенглиги—эки туякъ— тар. Алай байтал андан талмаз, талагъа кирмез, ёмюрде этмегенин этип, аны кырдыгын малтамаз. Барады, садакъ окъ баргъанлай, чариште иесин алып баргъанлай. Жукъ да кёрмейди — аллында жалан да тар жолчукъ, тар жолчукъ... Таланы төгерегине бир къаты айланып, ючеуленни ызларындан жетди. Тутаргъа термиле эдигиз — тутугъуз. Ит кючюкчеча, къачып-къачып кырдыкга ташайдыла. Жол жанында — шинжиле, бутакъла терекледен эншге-эншге салынадыла. Аладан бурулур, къутулур онг жокъ, жол тар. Шинжиле ёшююн, къабыргъаларын талагъандыла, сойгъандыла. Бутакъла башып тюсдиле, тебинедиле. Кёзлерине тузлу, терлеген суу кирип, ачыкъ кююн мутхуз этедиле. Тохтаргъа керекди. Къалай тохтасын, иеси белги бермейди. Байтал кесин Каракайгъа бир заманда да тутдурмагъанды. Бусагъатда ол аны жүегинне ыразы болуп келлик эди. Ол энди аны юсюнден тюшюрмей кече-кюп айландырыр эди. Тили болса, Каракай, келтир жүген, иер сал, деп къычырыр эди. Жашны къатында тохташыргъа умут этди — тохтаялмады, субай, къарыулу аякълары алгъа алып кетдиле...

Каракай Къаспотха жанлады.

— Атам, — деди ол, — байтал халек болады. Кесибиз тутуп къоярмы эдик. Ахыр боллугъу бирди.— Жашны кёзлери, ауазы да мудахдыла.

— Мени тобукъландырыргъа кюрешселе, сен келип, кесинги къыйнай турмай, тобукълан да къал деме. — Къаспот алай айтып, нек эсе да, жүз пйнекге жүз бузоу

кьошхан кибики, арыгынын сизди. — Тобукъланигандан эсе, окъча учуу бара ёл...

Байтал таланы бир этегинден экинчисине чыгып, биягы ёрге, кьош таба айланганында, аны сюрген ючеулени кёрмедн — юч атлы кёрдю. Жортуп келедиле. Кьолтукь тюплеринде узун кьурукъла, шок бургылача, аны марайдыла. Кёк жайлыкьда кьурукь бла кьуугъанларын байтал алыкьын унутмагъанды. Ол заманда аны кьабыргъаларына ёзенги тиймеген эди, ичге бели жассы кьайишле бла бууулмагъан эди. Аллайладан кьутулалмай, пёгерлери сары жарланы башларында кёп кишигендиле...

Байтал, жолундан таймай, жортургъа, алгынча кьурукъладан узайып кетерге умут этди. Ол анга кьыйын туююл эди: аны ат жеталмагъанды. Алай келгенле чаришге келмегенлерин, жол а чариш жол болмагъанын ичн ангылайды. Айхай, тала да кенг жайлыкь туююлдо, сюйгенича чабаргъа...

Атлыладан бири, жолун кесип, тьяргъа келгенин сезип, байтал кьулакъларын жумду. Атлыны аллы бла асыры жууукьму озду — гырмыкча зыбыр аркъанны кьыйыры кьулакълары кьатыш мангылайына тюшюп, артха сыдырылды. Баям, энди жолчукьдан чыкьмай чабалмаз — аны жап-жанларында, кёпюр кьулакъларындача, сакълайдыла. Ма энгда да сыртына аркъан — чулгъаниган жилин — жетди, богьурдагьын табалмады. Байтал, ююнчю кьурукьну жаны бла учаргъа базынмай, таланы ичине бурулду да, олсагъат атлыла ызындан тебирегенлерин сизди. Кьуууп келедиле, кьуууп... Акъ ат тёрт туягынын жерге бирден кьакьды — зылды тугулла, къара кьанатлылача, артха-артха сызыладыла, жюз садакьчы тохтап садакь атханлай, туякьла жыртыхан чёп башла сызгырып учадыла.

Байтал таланы гюлюн эзмеучю эди — энди гюлле, урчукь башлача, ёрге-ёрге чартлайдыла туякь тюпле-

ринде эзилли, туякъларын кызыл къаннга бояйдыла. Адамла акъ байталгъа ёмюрде этмез ишин этдиредиле: юч атлыгъа къошулуп, ол сүйген таласында, ындыр басханлай, төгерек айланады, төрт туягъы анга жара саладыла. Алай санларын къарыусузлукъму бийлей башлагъанды, нек эсе да ауузлукъ чайналгъан, ауур солугъан тауушла, хахай-тухай тауушла асыры жууукълашхандыла. Байтал, болушлукъ излей, биягъы къош таба — Къаспотлары таба айланды. Ма иеси, жашчыкъ. Каракай да, бетлерин кёралмайды: тохташыргъа онг жокъду. Ёлгенмидиле, саумудула — тепмейдиле. Сюргенле да жетдиле. Къаспотну жеринден тепмегенин кёргенде, байтал дагъыда аны таба бир бурулду да, аяусуз кишиеди. Алгъын ат кёрсе, къууаныш кишиечю байтал, энди атладан къутулур онгу болмай, кишиеди. «Ой, ол алай кишиемеучюдо, огъесе таулу къатынмы ачы кычырды», — Къаспот мыллыгын алгъа атды: байтал эслеялмай къалды, озду. Аны эсине жангыдан иесини жылы, уллу, хычыуун къоллары тюшдюле. Жалкъасын энтда да бир кере тарарын, бойнун сыларын сие эди. Жашчыкыны миндирип, шаудандан ёрге айланыучусу эсине тюшдю. Азреталлий, тышырдан, чабырлары бла къабыргъаларын дыгъыл этнучю эди. Энтда да Къаспотну, жашчыкыны алып баргъанча чапды. Чапды, арыгъанын унутуп, кёк ёзенде чапханча, иесин тойдан алып келгенча, Къаспотну къарт анасы анга къарап тургъанча...

Байтал кесин къанатлыча терк баргъан сунады. Туякълары чырт да таланы кырдыгына, гюлюне жетмей, ма бусагъат, сакъ жауунлай, терекле башы бла озуп кетерча, кыыстау баргъан сунады. Алай ол акъырын, кючден чабады — аякъларында къарыу къалмагъанды. Ызындан къалай жетгенлерин билмеди — аркъап богъурдагъын кыысды да, арталлы да онгу къуруду. Сора, кёп мычымай, аны аллында биягъы «кюбюр» алаша,

кенг адам сюелди. Биягъы гитче, чибижича, кызыл къолларында жүген зынгырдады. Байтал жүгенге башын бермеди. Арт аякъларына туракълады да, олсагъат аллында сюелген кенгбыдыр турч къумгъаннга ушап къалгъанын кёрдю. Къара къумгъан артха сскирип, жерге тёнгереди. Бирле аны кенг быдырчыгъын отха тутуп кызыдыргъанлай, анга суу къуюп къайнатханлай, биягъы ачы кычырыкъ этди. Алайлайын бойнуна, къайдан табылды, жибек аркъанны чулгъадыла да экеулен эки жанындан тартдыла. Тала, агъач, аны жанында сюелгенле — барысы да, ёзен туманлай, кетип тебиредиле. Кёк бла жер биргеми къошулуп къалдыла — нек къарангы болду, талагъа тёгюлюп тургъан кюнмю ёчюлдю. Байтал жукъ кёрмейди — аллында арба чарх кыстау бурулады, жалан да арба чарх, арба чарх...

* * *

Жашчыкъ жылы ташны юсюне чыгъып, бусагъатлада атасын, аны акъ атын да алып кетген жолгъа къарайды. Ала узайгъандыла, кёрюнмейдиле, Азреталий а кёзлерин жолдан айыралмайды. Аллында тала, ол алгъынча шош чайкъалмайды, кёк жалкъасын желде тарамайды. Чыбыкъ урулгъан сюрюучюлей жатады, бирле къара шынжырла бла керип кетгенлей, мудахды. Жашчыкъ тынгылады да, аны кыйын солууун, ауур ынчхагъанын эшитгенча болду.

Тала, кёп ёмюрлени ашыра, кёпню кёргенин, кёп кыйынлыкълагъа чыдагъанын Азреталий билмейди. Таланы бёрю, жур да малтагъанын, жауун, кюн кёгертип, элия уа къаралтхананын ол билмейди. Жюреги бюгюн биринчи эзилген жашчыкъ, таланы да бюгюн биринчи ачыгъан сунуп, бютюн да бек инжиле, алай сюеледи. Энди аны кырдыгы баш кётюрюрмю, гюлю чагъармы? Уллу тала бла гитче жашчыкъ — жүреклери башха,

жарсыулары уа — бир. Азреталий, талагъа болушургъа бир тюрлю амал этип, аны жүрегин жапсарыргъа термиледи. Не амал этсин? Жашчыкъ ташха олтурду. «Мен, гитче, къарыусуз жашчыкъ, уллу талагъа къалай болушайым?» — деди ичинден.

— Сен жилягъанмы этесе? Жиляма.

Тала жууап къайтармайды. Алайлайын, Азреталий ёмюрде эшитмеген мудах макъам эшитди. Сырыйнаны ким согъа болур, деп тегерегине къарады — киши кёрмедди. Мудах макъам, алгъа узакъдан эшитилип, артада уа жууукъдан жууукъ келди, сора ол, балаларын тас этген къушлай, таш тюбюнде тохтап жиляды, акъырын ёрге кётюрюлюп, таланы, тийре агъачны башы бла шош учду. Бир кесекден дагъыда жерге тюшюп, малтанган кырдыкда чырмаша, къанаты къыркъылгъан жаз тауукълай, сюркелди, жёбеледи. Уясы чачылгъан къарылгъашча, мудах, аны къанатыча къара макъам терек бутакълагъа, ташлагъа, къошну босагъасына, ожагъына, аны аллында быкъыгъа, Каракайны имбашына да къонду.

Ол дагъыда Азреталий олтургъан уллу, жылы ташны тюбюне келди, сынган къанатларыш ташха-ташха туйдю.

«Кимсе, несе, сен жаралы зурнукмуса, огъесе таланы жиляуумуса?» — деди жашчыкъ.

«Угъай, жашчыкъ, мен жилямайма, ол келген санга келген жарсыуду, хорлатма».

Быллай ауазны Азреталий, жолда келе, бир кере эшитген эди. Ол анасыны, Эккяйны ауазыча, жумушакъды, ариуду. Энтда да танып къууанды.

«Сени хурметинги этмедиле, ёпкелемеймисе?» — деди жашчыкъ.

«Мен жилямам, сен да жиляма. Сыртым къаралды эсе да, кюл болмагъанма. Душманмы, шуёхму эдиле келгенле, сиз билмей къалдыгъыз. Малтадыла. Жиля-

мам. Жерни суйгенле жерлерин душманга малтатмазла. Жараларым сау болурла, кырдык кетюрюлюр, гюлле чагъарла. Жер душманындан ёпкелей билмейди — ол жалаи да къаралгъан этеди. Мен, кёп кере къаралып, кёп кере кёгердим — къоркъма. Зорлукъ кёрдюм, жарсыу келди деп, кёлсюзлюкге хорлатма. Мен кёп кёрдюм, кёрлюгюм—андан да кёп. Сен а энди жолгъа чыгъаса—хорлатма».

Алай не тала, не жашчыкъ къадар мындан ары не буюргъанын билмей эдиле. Талапы кюл этерге, жашчыкъны да умутсуз къояргъа кюреширик душман чыгъар деп ала алыкъын билмей эдиле.

* * *

Азреталий тала бла энтда да сёлешейим деп тургъанлай (айтыры уа бар эди), шырт деп Каракай келли къалды. Ол жалаи аякъды, чепкен кёичегини бучхакълары тобукъ тюплерине дери къайырылындыла: чыкъ жибитмесин деп къайыргъанды.

— Не таш юсюне минип тохтагъанса, тюш бери. — Каракай къолларын узатып, жашчыкъны тюбюнден къарады. Азреталий аны жютю богъурдагъын, сакъал тюбюнде нартиух бюртиок сыйынырча батыуун да кёрдю. Къалпагъы учду да, тёппеси бирмиди, экимиди деп къарады. «Эки эсе — эки къатын аллыкъды, аман адам боллукъду, не да биринчи къатыны ёллюкдю.» Ангылаялмады. Къысха къара чачы къалынды.

— Мен юйге кетеме, — деди Азреталий, ташдан Каракайны къойнуна секирирге хазырлана. Ол энди мында, атасы, не акъ ат болмагъан жерде, бу къарындашы бла къалыргъа суймейди. Шамил ингирге дери хазна келмез. Мынга уа жашчыкъны жүреги тартмайды, хыныракъ сёлешуочюсю ючюн болур. Сора атасын да нек алып кетгендиле. Артха къачан къайтыр?

— Ким угъай дейди, бар. Иги батыр жанса да, былай кетип къалырса деп къоркъама, хау. Сени ашырыргъа онг жокъду, энтда бирибиз кетсе, къошда ким къалыкъды...

Къарыдашыны «иги батыр жанса да» дегени жашчыкъгъа ачыу тийип, къашларын тюйдю, тынгылауну ийди. Каракай арлакъ кетип, жанындан кырдыкга тынды. Алгъаракъда ол алай этсе, аллында кырдыкдан, башында уа — кёкден сора жукъ кёрмей эди. Энди уа таланы бир къыйырындан къарасанг, экинчи къыйыры кёрююрча болгъанды. «Ким биледи, кырдык кётюрюлмей къалса уа».

Атасын нек алып кетгенлерин, ол анда кёпмю, азмы мычырыкъды, — барысындан да Каракайны ангылагъаны жокъду. Керти, Къаспотну нек элтгенлерин толу билсе, ол жарсыр эди, бусагъатда кёлюне келгенлени бирин да келтирмез эди. Билмегенини себебинден а башына эркин къалгъан кезиучюкню сюйгенича оздурургъа эркинди. Алай, Къаспот шоккуну къалайда асырагъанын кёрмегени эсине тюшюп, жарсыды.

— Зоп-зоп, атабыз шоккуну не этген болур, — деди Каракай, чёпню шатык жанын чайнай.

Азреталий билмей эди. Билсе уа айтханмы этерикди. Болса да жашчыкъ ишини болушунлай айтып къоймады: Къарындашымы дыгъылына къатылыргъа сюйдю.

— Не этесе?

— Ишинг болмасын сени!

— Айтырыкъ туююлме, — деп жашчыкъ тилин чыгъарды.

— Айтып къой дейме да! — Каракай олтуруп, тобукъларын, къучакълады. Кёзлери, алынган адамны кёзлерича, Азреталий таба аралып тохтадыла.

— Биягъы сен журму ёлтюрлюксе?

— Айхай, ёлтюрлюкме. Кимни не иши барды, — деди жаш, къолунда чёпню сыза.

— Аття келгенлей, аттягъа айтсам а, не этерсе? — Азреталий, эки къолун тобукълары сизилген кёнчегини хуржунларына сугъуп, бир аягъын алгъаракъ созду.

— Айт да тур, мен энди аттядан да, кишиден да къоркъмайма. Бусагъатда байталны манга, не санга соруп тутуп кетген болурла. Бизден онглу эдиле да, алдыла да кетдиле. Сен а тур аузунгу кеннге ачып. Керек болса, Мусабий журну кишиге соруп ёлтюрлюк туююлдю. — Каракай сыртындан жатды. Кюн бузулургъа ушайды: кёкню, гыпы айранча, акъ булутла сыйдам жаба келедиле.

— Мени уа атам къайтырыкъды. Акъ атына да минип, алай къайтырыкъды, — деди Азреталий, къарындашыны къатына чёге.

— Сакълап тур, акъ атын сыйыргъандыла.

Жашчыкъ нек эсе да жилярыгъын кючден-бутдан тыйды.

— Нек сора? — Азреталий кесин акъырын сёлешген сунду, алай жилярыгъы буууп тургъан сабийге шош сёлешген тынч туююл эди.

— «Нек, нек» де да тур. Жашау алайды. Хар ким кеси сюйгенни этеди, башына тапны излейди.

— Адамла уа? — деди жашчыкъ сейирсинип.

— Не адамлады ол?

— Биреуню атын сыйырса, башха адамла айып этмезлеми? Сен биреуню бир затын сыйырыгъа уялыкъ туююлмюсе?

— Хар ким кеси жаны ючюн жашайды, кеси башына кеси мадар этерге керекди, кесинг тапмагъанны киши кишиге тапдырмайды. Ангыладынгмы, гылыучукъ?

— Сен да кишиге болушурукъ туююлмюсе? — деп сорду жашчыкъ. — Сен киши айтханны этерге сюймейсе, санга киши керек туююлмюдю?

— Угъай, керек туююлдю. Адамла бир бирлерине кёзбау этедиле. Мен а кёзбау этерге сюймейме. Андан

эсе, кесинг да тийме, тийдиртген да этме. Кенгирекде башынгы къайгъысын кёр,— деп Каракай, ёрге турду да, керилди.

— Сен аны къайдан билесе? Аттымы айтханды?

— Кесим кесиме айтама. Ма бюгюн, тамбла да мен кесим суйгенни этип турлукъма. Суйсем, кийик ёлтюрюрме, суйсем, суугъа секирirme, — деп Каракай нек эсе да тала бла ёрге айланып чапды. Нек чабады? Азреталий аны билмейди. Алай къарындашы терс сёлешгенин, ол керти окъуна Шамилге болушмайын, къошха, отунга къарамай, суйгенича айланырын, жур ёлтюрюрге гитче къарындашчыгъындан, башхаладан да уялмагъанын биледи. — Азреталий Каракайны ызындан къарады: ол, гитчеден гитче бола, ташайып барады.

— Къайры чабаса? — Жетип тохтатыргъа жашчыкыны онгу жокъ.

V

Отоуда экеулен олтурадыла. Анда, тышында, не да эшик артында биреулен саууту бла суюле эсе да, Къаспотну аны бла не ини барды. Къызыл жабыу бла жасалгъан столну артында Ибрагим, аны аллында—Къаспот. Экиси да бир эллиледиле. Граждан урушха бир кюн чыгъып, ёзенгилери ёзенгиге тие, атлы аскерде душманын сюргендиле. Ибрагим НКВД-ны къуллукъчусу болуп ишлегенин Къаспот эртде эшитгенди. Элге келсе, кёрюп, къууана, алгъыш эте тургъанды. Къууанмай а, эшекленни бирге аз жортдурмагъандыла. Ожакъ тютюнлери кёшула жашамагъан эселе да, узакъ туююл эдиле: хазнамыды тау эл— адамларын кёюп кёйсакъ да, бир бирлерин итле окъуна таныйдыла. Ибрагимни атасы тирменчи болгъанды, эллерине хурмет этген, кёлайлы адамгъа саналгъанды. Жашы туура анга ушамагъан эсе да, адет билген, ишден къачмагъан жашладан эди.

Сора аллай эллиси кьуллукъчу болуп кёрсе, Къаспот кьууанмай кьалырма эди. Керти, Ибрагим, жарлылыгъын букъдурургъа кюрешип, омагъыракъ кёрюнюрге сюйюучю эди. Андан сора Къаспот жашны бу шарайыбы бар эди деп айталлыкъ тийюлдю. Экиси да окъумагъандыла — аллай онг алагъа кьайда, орусча бир сёз да билмей эдиле. Артда, Ибрагимлада орус устаз бёлек заманны туруп кетгенден сора, Ибрагим тукъум атын жаза юйренгенди, орусча да уста болгъанды деп элге хапар жайылгъаны Къаспотну эсиндеди. Орусча уста болгъаны бла кьалгъанындан ол заманда ангылагъаны жокъ эди, алай жаш орамда адамгъа жолукъса, «зрас-тийте» деучюсюн, суу алып келген кьызланы да алай айтып тыйыучусун, лакъырда этнучюсюн унутмагъанды. Эллиле Ибрагимни орус тилини юсюнден дагъыда кёп хапар айта тургъандыла. Ётюрюкю, кертимни айта болур эдиле, аллах билсин. Ибрагим узун, чырайлы, арыкъ жаш эди. Жукъажыякъ, кёккёз. Атда жюрюрге закыйлиги бар эсе да, шкокгъа усталыгъы жокъ эди. Къаспот кеси аны шкок атаргъа юйретеме деп кёп кюрешгенди. Бюгюн а, артыгъы бла жыйырма жыл озгъандан сора, Къаспот, саулукъ эсенлик сорургъа эркинлиги болмай, Ибрагимни аллында олтурады. Эртдегили шуёху да сормайды.

Ибрагим ауур санлы болгъанды. Алгъынныгы субайлыгъындан жукъ кьалмагъанды. Къысха, къара кекели жукъаргъан эсе да, ийнек тили бла жалагъацлай, ёрге тап таралынды, бети сыйдамды.

Ибрагим, тютюн тарта, терезе аллына барды — хром башлы чурукълары жап-жангыдыла, Жангы кийимлени бек сюйюучю эди. Бирге, бир элде айланган кезиулеринде, экибизден кьайсыбыз тамата болурбуз деп, Къаспотну эсини келмегенди. Бусагъатда уа нек эсе да, кьарай кетди да: «Эшда да, мен мындан тёрт беш жылгъа

гамата болурем, аллах билсин, ёнге уа»,— деди ичинден.

— Сора сен акъ атдан башхасына минерге суймеймисе? — Ибрагим, биягъы стол артына олтуруп, гитче, акъсыл кьолларыны бармакъларын кезнулетип, столну кьяккъды.

— Кертиди, акъ затны юсюнде кир терк эсленеди. Атым да таза болса суюме.

Ибрагим, жукъ да айтмай, биягъы стол артыдан туруп, терезе аллына барды. Сора кёз кыйыры бла Къаспотну кьош кийимлерине, аягъында чабырларына къарады.

— Таза суубузну эшикге тегерге биз да суймейбиз. Болур, болур, Хажн эфеиди да тазалыкъны бек суйгенди. Акъ атдан тюимеучю эди. Артда анга акъ эфеиди деп да аны ючюн аталгъан болур эди.

— Унутмай тураса, — деди Къаспот.

— Ол сени къайын атаг эди деп турама. Ажашханмы этеме? Огъосе юй бийченг аны кызы туйюлмюдю? — Ибрагим, мен хар нени да нечик унутмагъанма дегенча, кесни омакъ ышартып, башын бир жапыракъ этди. Къаспот жууап къайтармады. Ол энди не къулагъы эшитгеннге, не да аны эртдегили шуёху, эллиси былай тюрленип кългъанына ийнапырыгъы келмей, сэгъыш этеди. Эккяйны кълундан аз туз гыржынмы ашагъанды. Бююн а Эккяйны танымагъанча сорады... Ибрагимни анасы эртде ёлгенди, кеси уа къатын кеч алгъанды, эгечи жокъду. Алай Къаспотну анасы анга аналыкъ, къатыны уа эгечлик этгендиле. Эккяй Къаспотха ышым, башлыкъ хазырласа, Ибрагимни андан айырып къоймагъанды. Урушха тебирей туруп, экисине да бирча жамычыла ийлегенди. Бусагъатлада Къаспот игиликни унутурукъ адамгъа игилик нек этилгенди деп жарсымайды. Ол жалап да адам баласын не зат тюрлендиргенни ангылаялмагъанына, адам адамлыгъын

жерге кѣмпюп кѣояргѣа артха туралмагѣанына жарсый, сагѣыш этеди. Адамлыкъдан да кючлю кюч — ол кѣалай болур, хром чурукѣларыны табан тюплерине быргѣап кѣойгѣан адамлыгѣыны орпуна адам не табады? Кѣаспот аны бир заманда ангылаяллыкѣ туююлдю. Огѣесе тапхан табанмы кѣтюреди, огѣесе бююнню кюп озгѣанны унутурамы барады? Алай эсе, адам жашайма деп нек айтады? Адамны бююнню кюню онг кѣолу эсе, озгѣаны — сол. Аланы бири кем адам — чолакѣ туююлмюдю? Юйонге игилик, тонну окѣуна болады арт, ал этеклери. Айырчы аланы бир бирден, юсюнге жабылса, жылысанг. Адамны жашауу башха туююлдю — ожакѣдан энишге салынган шынжыр кибики. Тогѣайларыни бир бирден айырсанг — ол шынжырлыкѣ эталмаз, анга чоюн асып, аш кѣайнаталмазса. Кѣзлери чыкѣгѣан адамгѣа сокѣур деп бош айтадыла, унутургѣа ёч — сокѣурду, шынжырдан айырылгѣан тогѣайды. Огѣесе адам баласын кѣуллукѣму бузады. Кѣаспот кѣуллукѣда ишлеп кѣрмегенди, кѣайдан билсин... Огѣесе адам ат кѣуйрукѣ кибикиди — суугѣа кирсе — минг, суудан чыкѣса бир болуп?..

— Сен манга жууап кѣайтарыргѣа кюсегенча кѣрюнесе, — дей, Ибрагим Кѣаспотну сагѣышын бѣлдю.

— Билген затынгы сорма, билмегенинги сор, адам адамгѣа алай бла кѣошула барады... Акѣ эфендини сен таныйса. Ананг ёлгенде, тау адетдеча, асырагѣа кѣарагѣан болур. Кишиге хатасы жетмегенди. Эфендиле барысы да бирча туююлдюле...

— Тюлкюню жомагѣы тауукѣланы юсюнденди, кѣыйнама кесинги...

— Шайтанлыгѣа уа ким да шайтанча кѣрюнеди — деди Кѣаспот «шуёхуна» чырт да бет этмей сѣлеширге кѣллене.

Ибрагимни таза жюлюннген, сыйдам бетине кѣан чапды. «Жаугѣа жаулукѣ этмесенг, сыртынга минер».

Сора, бек ачыуланнганын чёкдюрюп, кеси кесине айтханча:

— Жел урмаса, чапракъ кымылдамаз, — деди.

— Ол айтханынг?

— Не бек туюсенг да, эшек ат болмаз, дейме. — Ибрагим биягъы кызыл жабыулу столну артына жарашдырылды. Алай энди Къаспот аны айтханын эшитмейди. Эсине узакъ кюнлени бири туюшоп, жангыдан жарсый олтурады.

Холам аузунда Серебряковну банда къауумун сюрюп бара, окъ тийип, Ибрагим ауур жаралы болгъан эди. Окъ атдан азланымы жыгъа эди? Алай бу жыгъылмай, бир аягъы ёзенгиге илнинп къалды да, энишге салынды. Къыстау баргъан атны къабыргъасын бош ёзенги туююп, энишге салыннган «жюк» суюреле, арт бутуна чырмашханда, ол эмликленип юркъю. Алып кетип, узакъда чачмаса, не къаядан кетип жоюлмаса окъуна, ат туякъла жаралыны ёлтюрлюк эдиле. Ол заманда Къаспот жетип, атны жюгенинден тута турмай, кылычы бла ёзенигини кыркыгъаны эсиндеди. «Игими, аманмы этген болурем», — деди Къаспот. Адам жеринги, халкъынги душманы туююл эсе, анга болушханынг, аны ёлюмню къолундан тартып алгъанынг — игиликди. Ол сени энчи душманынг эсе да, болушмасанг, ёз башынга учузлукъду. Бусагъатлада Ибрагимни ёлюмден жангыдан къутхарыргъа туюсе да, Къаспот артха турлукъ туююлдю. Алай хар заманда игилик кесича игиликни туудуруп бармагъанын да ол уста биледи. Биреуге этилген игилик аны да аллай атламгъа кёллендирмей да къояды. Къаспот билгенден, Ибрагим иги жаш болуучеди. Энди уа? Ол заманда иги, тынч кёрюнюп, энди игиликни малтаучу нек болду? «Баям, бир-бир адамла иги да, огъурлу да жалан да жалынчакъ, къарыусуз кезнулеринде кёрюнедиле», — деди да Къаспот кеси кесине, сора ауур жаралы Ибрагимни, ат бойнунда сабийнича кёйнуна кы-

сып, элге кьайтаргъаны эсине тюшдю. Ол барысы да кертиди. Бусагъатда Ибрагим, нени да унутуп, Къаспотну юсюне сюелип, анга хата этерге жол излегени да кертиди. Алай ол кертилик Ибрагимни энчи, «кийиз китабындан чыккыгъан» кертилик болгъанын, ол кенг дуняны тар эталмазын биледи. Не бек кюрешсенг да, къара кюн акъ жюниге кьошулуп кьалмайды. Бусагъатлада терслик тюзлюкню хорлап, Къаспотха азап сыпатыргъа да боллукъду. Къаспот аны да уста биледи. Алай ол жангыз адамны терслигиди, туугъан жерини, тауларыны терслиги туююлду. Шукур болсун. Аллаи терслик биреуню, экеуленин, сау элни окъуна ачитсын, — кепге бармаз. Жолу сюрюучюню тыягъындан кысхады. Жерге ёпкелеу жокъ. Ол жылыуун, сююн хар терегине тенг юлешеди. Алай бир арбазда окъуна битеу терекле бирча ёсмейдиле. Тёртюсю тюппе тюз эселе — ичлеринде бири кынгыр. Тёгерегинде тереклеми кысадыла, топрагъын, сууунму сыйырадыла? Огъесе кеси сугъанакълыкъ этип, цегерлерине жетген кюн жарыккыгъа, жылыугъа тартынамы кынгыр ёседи? Не сейир эсе да, саипа-сау кьой сюрюуню ичинде бир-экиси кичну болады. Тюшонгде, тюшонгде болмай тургъанлай, мал сюрюуден уруучу ийнек, бугъа чыгъады. Аллаи малны мюйюзлерин кеседи. Бугъа сюрюуге кьоркьуп, аны кьоруулайма деп урады. Бу уа нени кимден кьоруулайды. Ёз башынмы, огъесе жерни, миллетни намысынмы кьоруулай болур? — Къаспот Ибрагимге къарады. Ол биягъы эшек бла атны юсюнден хапар айтады. Къаспот иги эшитмейди. Сора бек алгъа айтханы жапгыдан эсине тюшон:

— Къадырны, эшекни да ат этип неге кюрешесе. Атны къатына къадырны не да эшекни тагъаргъа жарамаймыды, — деди.

— Ала жарашмаучудула. Ат эшекни басынчакълал, ушхуурсуз кьояр.

— Аны уа айтма, тейри. Эшек атны хорлап тургъа-

нын да кёре келгенбиз. Бютюн да тар баучукъгъа тюшюн, аты эркин кымылдар онгу болмаса.

Ибрагимни бети жангыдан бишкеленип, кёзлери мутхузландыла.

— Мен да эшекни акъыл юйретирге чакъырмаучуларын билеме — жегерге чакъырычудула. Акъыл юйретип, элберле айтханынгы кьой, — деди ол.

— Жууугъум, аны уа билмей айтаса. Иш эшеклеге жетип кьалмай, атлагъа да жетеди. Алай мен жукъгъа жарамай, сабап кыйырында тагъылып тургъан эшеклени аз кёрмегенме. Аллайла сабапланы да кеслерини багушлары сунуп, уллу кёллюле бола болурла, — деди Къаспот.

Сёлешгенде аны не кьара, огъурлу кёзлери, не бети жүрек кыйынын сездирмей эдиле. Ол, кьонда жашлары бла бирге олтуруп, от жагъада тобукъларын кьурута тургъанча, сабырды. Жалан да кьоллары, гебени эки сермегенлей кётюрюючю кьоллары, жерлерин тынгылы табалмайдыла, не тобукъларыны юсюнде тынчаялмайдыла.

Сабырлыгъымы, сёзлерими кюч тийдиле, Ибрагам кьол аязы бла столну кьакъды.

— Андан эсе, сен кьалайда кьаллай бир сауут букъдуруп тургъанынгы айт!

— Мен кишиден сауут букъдурмагъанымы билмей сормайса. Кертиди, ол сен таныгъан Аскерни шкогун асырайма. Мени кьоюп кьойсанг да, анга сен да хурмет этерге керек эдинг!

— Мындан жыйырма жыл алгъа бластха кеслерин кёпле кьошхандыла. Ол заман суула кьатышып саркъгъан заман эди. Энди сюзюлгендиле.

— Сюзюлген сууну тюбюнде кьуртну кёрген бла шубьхну душмандан айыргъан бир болмаз да.

— Анга базыныпмы сауут асырайса? Алай бёрюню балалары ызындан барыучуларын билебиз — дей, Ибра-

гим тютююнню кыыстау-кыыстау тартды. — Не мурат этип сауут тутаса? Кимни аллына кыарайса?

— Сауут деме. Аскерни шкогун де. Аны кесинг да билесе.

— Мен закон шкок тутаргъа эркин этмегенип уста билеме. Анга жалан да аны душманы бойсунмайды.

— Сени адамлыгъынг болса, закон мени ангыларыкъды.

— Закон жалан да анга бойсунганны бла бойсунмагъанны биледи.

— Сени кибиклени кыолунда алай болмай не амал! Закон мени жауундан, кыардан да сакъларыкъ, кёк терекди деп жашайма. Сен аны бюгюн кыара турукъ эте эсенг, — тёзербиз. Ол да тёзер, тили жокъду кычырыргъа. Аны орнуна сен кычыраса, — деди эндиге дери сабырлыгъын тас этмеген Кыаспот, бети агъарып. — Анга экибизден кыайсыбыз бойсунмагъанны аллах кёреди.

— Кыарындашынгы шкогун букъдуруп кыойгъанынг кертимиди? Сора уа? Жашларынг кюн сайын шкок аханлары кертимиди?

— Шкок атылмагъан стауатха бёрюле чабарла.

— Бёрю, бёрю деп турсанг, келип кыалыргъа да болурла. Огъесе тауукъну эсинде тары бюртюк дегенлей, тансыкъмыса? Сен, таулу адам, ырысламай, тегерекни шкок тауушха алдырып кыалай тураса? Урушму чакъыраса?

— Агъачда шошлукъ болмаса, талада да болмайды. Узакъда кыая оюлса, сюрюу окъуна сагъаяды, кийикле юркедиле. Шошлукъ болмагъанын кёре тургъаанлай, шошлукъну излеген аны ёмюрюнде табалмаз, — деди Кыаспот мудах ауаз бла.

— Сен андан хатлама да билмейсе. Сен сюрюучюсе. Сюрюуюнгю билип, тынч жатар орнуна...

— Сен манга кыойланы ызындан хыжы сюйрегенден

сора башха ишинг болмасын дерге кюрешесе. Алай кыйгысыз жашаганны башы артда кыйгыгъа кылады. Жукълап турсанг, сюрююнгю бёрюле кесип кет- мезлеми...

VI

Кюн кыушлукъгъа жетгенди. Азреталий, бузоула кысталгъан заманда уянып, андан бери арбазда, кийиз кыйырында тынганлай турады. Ол апасы Эккый кел- читирге жайгъан нартюхлерин сакълайды. Жашчыкъ чырт да эрикмегенди, нёгерлери бла ойнаргъа да ашыкъмайды. Алгъаракълада ашыгъыучу эди. Энди уа— угъай. Нек болгъанын кеси да билмейди.

Кёк бийикди, Азреталийни кёзю тутхан кыдар тю- тюн кылын жайылып, эсленир-эсленимез кыалтырагъан- ча кёрюнеди. Кёк бла акъ тёппеле бирге кыошулгъан жерден башлап а терекле, таула бла эншиге эне келип, нартюх бахчала этеклеринде арсарлы тохтагъандыла. Чапыракълары гитче, от тилчиклеча, кызаргъандыла, башхалары уа сары шапталлагъа ушайдыла. Ариудула, бек арну, алай мудахдыла.

Аш юйню эшиги кенгиге ачылынды. Андан бише тургъан нартюх гыржын ийис урады. Бусагъат Эккый анга жылы гыржын туурагъан бла бишлакъ келтирип берликди. Экиси бек хычыуун болуучудула. Алай Азрет- алий аны да алгъынча ашыгъын сакъламайды.

Арбазда, жухун ал аякларына салып, тюклю парий жатады. Ол жууаш кёзлерин жашчыкъдан айырмайды. Мудахды. Ач болур: эртденли худур ичмегенди. Огъесе, парий да Азреталийча, Кыспотнуму излейди, аныча тансыкъмы болгъанды. Тёгерекде хар зат да мудах кё- рюнеди: юйле, орам бла озгъан кыызла, кыатынла, кыартла. Кыспот кыошдан юйге келиучю жол да. Итле окъуна хазна юрмейдиле — улугъан этедиле. Жалан да

чорбат чыпчыкыла кыайгысыздыла. Бююн а артыгы-
ракъ да — арбазда партох былай жайылганлай тур-
лукъ суна болурла. Чорбатдан, ожакъ, хуна башлары-
дан — андан-мындан учуп келип, алтын бюртюкленн
сермеп-сермеп кeredиле — жуталмайдыла—бирин алын
кычадыла. Бош кычадыла: кимден кыоркыдыла.
Азреталий тиерик туююлдою — аны ючюн жарлымы бол-
лукъдула.

Жашчыкъ жеринден тепмей, тыянганлай турады.
Ичинден кенчегини кысхалыгына жарсыды. Жангы
кыйгенинде узун эди. Энди уа иччик башларына жетмей-
ди. Келек женглери да кысха болуп кыалгандыла.
Жашчыкъ кысха келек, кенчек кнерге сюймейди — не
этерикди, бусагыатлыкъ дуняда олмуду кыайгы. Алай
жарсыуу, мудахлыгы бла бирге кыууанчы да барды:
Азреталий атасыны кызыл жулдузул, чойбаш беркюн
киеди. Алгъа Эккый берирге унамай эди: ырыслагъан
эте эди. Ол бир заманда да тышында жанларыны кы-
йимлерин юйдегилеге кнерге кыоймаучуду. Бу жол а
Кыаспотну беркюн кеси бергенди. Жашчыкъ аны кыйген
ал кюнлеринде, чыбыкъ атына минип, жетмеген жери
кыалмагъанды. Аты кыуйругуу бла кетюрген букъу иги
чекюнчю орамны бир кыыйырындан экинчисине жортуп
чыгып тургъанды. Ол жетмеген тыгырыккъ, кирмеген
арбаз, минмеген абадан таш кыалмагъанды. Барысын-
дан да бек а омакъ кыызлагъа керюнюрге сюе эди. Кеп-
лерн ариу ышарын: «Атангы беркюн кыйген эсенг, аныча
жигит боллукъса», — деп кыууандыргъандыла. Бир ке-
секчикге кыйип керюрге беркню тилей, тенг жашчыкыла-
ры ызындан кеп чапхандыла, ала да жигит болургъа
сюедиле. Болсунла, Азреталий сюйген да олду: кезну-
кезну берип тургъанды, кепге угъай, азчыкыгъа.

Мусабий а нек эсе да, кыуугъан окуна этгенди.
Жашчыкъ анга кыайры жетдирлик эди. Жалап да: «Уй,
анангы аллыкъчыкъ а!» — деп кычыргъанын эшитгенди

Энди уа Азреталийни жулдузлу бёркюне киши сейирсинмейди, сукъланмайды. Сукъланырыкъ эселе да, ауулда жашчыкъла бла кызчыкъла аздан аз бола барадыла: адамла, эшеклерине, атларына жюклеялгъанларын жюклеп, ёрге таулагъа къачадыла. Алгъа партизанланы юйюрлери, ахлулары къача эдиле. Немецлиле Нальчикге бюгюн-бюгече киредиле деп хапар жайылгъанлы уа, башхала да къачадыла. Ауул, алгъын дауурлу ауул, шошайын къалгъанды.

Ауулгъа эки жангы адам келгендиле. Эккяй алгъынны бийледендиле дегенди. Мусабий аладан айырылмайды. «Ол бий, не ёзден тукъумдан туююлду. Сора келгенлени ызларындан парийча нек айланады, кюн сайын алагъа нек мал сояды? Атасыны мюлкюнденми сояды,— дегенди Эккяй. — Эр кишимиди ол — башы жалчылыкъдан чыкъмаучу эди да энтда да аны сайлагъанды. Ёхтемлиги болмагъан адамгъа нгилик этгенинг итге чабыр этген кибикиди. Сабет бласт аны адамлагъа къошаргъа азмы кюрешгенди. Мурсаны башын сылагъанлыкъгъа, ол кырдык боламыды.

Ауулгъа ол эки жангы адам келгенли, Эккяй бюгюн да мудахды. Азреталийни кёзюне ол арыкъдан арыкъ, гитче болуп баргъанча кёрюнеди. Алгъын жамычы ийлесе кишидеп жашырмагъанды. Энди уа, нек эсе да, жашчыкъ кёрююн окъуна суймейди. Бир жол Азреталий жабыу артында жамычыла эслеп сейирсингенде, ол къайда да кишиге жукъ айтма дегенди. Экинчи кюнню эртденлигише ала жокъ эдиле.

Азреталий анасы бла таулагъа, барысындан да нгисн уа талагъа кегин къалыргъа суюди. Алай къалай къачып кетсинле. Каракай бла Шамил къошдан келмегенли не къадар заман озду. Не болуп турадыла, къойла бнягъы жердедиле, огъесе башха жерге сюрюпмю кетдиле? Тынгылы хапар жокъду. Гитче къошдан отун алып терк-терк келе туруучу эди да — энди тохтагъан-

ды. Ким эсе да партизанла бла бирге кьойланы тау артына сюрюп кетгендиле деп да айтханды. Ол хапар керти болурун Эккяй бек сюеди. Колхозну маллары бла жашлары душманны кьолуна тюшюп кьалсала, кьырал да, адамла да не айтырла. Аллай бедишликден аллах сакьласып, деп анасыны жарсыгъанын Азреталий эшитгенди.

«Сабет бластны бластлыгъы кьалмагъанды, ол не-мещлилени кьолларындады», — деген ачы сёзле Эккяйны арбазына, юйюне кирип, аны таукеллигин, жашаугъа, тауларына ийнаныулугъун ёлтюрюрге кюреше эдиле. Алай душман, жилин болуп, аны кьарыусуз бойнуна чулгъанып кьалса да, кьанын эмип турса да, «бласт хорланырыкьды» деген аман кьууумгъа ийнанырыкь туююлдю. Эккяй, алты жаш ёсдюрген таулу ана, туугъан элине, кьыралына, суюмеклиги алай терен болгъанын бусагъатлагъа дерн билмегенди. Бусагъатда ол жашларым менден кенге кьалдыла деп жарсымайды. Келип кьалсала окьуна, ол аланы юйде жангыз кече окьуна кьоймаз. Кьайда да айлансыла, сууукъ, ач да болсула — душманга хата этсинле ансы. Окьлары тауусулу кьалгъанда да, душманны жолуна хуна ой-мазламы, таш тёнгеретмезлеми. Тиширыу, ана ёхтемлик анга бир тюрлю аман кьууум этерге кьоймайды. Аны жашлары, эри, ахлулары жашагъан жер, кьырал кьалай хорланып кьалыр? Башха, душман кьыралладан жашла келип, мында, ёхтем таулада, юйюнде жашларын хорлап буюкьдургъандан эсе, ала кьачхынчыла не да бирлеге шапа болгъандан эсе, жанлары саулай жерни жети кьатысында кёмюлсюпле. Ёхтемликлерин малтап, башхаланы алларында тобукьланган эр кишилени Эккяй адамгъа санап сёлешалмаз. Ачдан ёле турсала да, итге кьуйгъан хурун кьуялмаз. Буюмпледе уа, жашларындан, эринден да туугъан жерине суюмеклиги уллу кёрюнген кюнледе, таулу тиширыуда ёз башын, жашауун аяу

къалмагъанды. Ол къарыусуз, назик ана солуу, жукъу, от жылыу не болгъанын унутханды. Башхаланы жылытыр амал излей, Эккяй, кече-кюн демей, жамычыла ба-сады, башлыкъла этеди, хоншу къатынла да алай. Ауушланы къоруулагъанлагъа, партизан жашлагъа, тиширыуланы къол къыйылары топ, шкок окъча керекдиле. Ол анга ишексиз эди. Нек эсе да кесини, хоншуларыны да къол жылыулары жетген жамычыла, башлыкъла кубелик этерле деп ийнанады. Тиширыуну къол къыйынын малтагъан — аны сыйын, намысын малтагъанданмы башхады. Эккяй не да баш иелерин урушха жиберген къатынла ийлеген жамычыланы малтап, бери сабийле, къызла, анала жашагъан ауулагъа, элlege душманнга жол къалай ачарла, аланы кийип, уялмай, хорланып, тиширыуланы аллары бла озалмазла. Анга асыры ийнанигандан иш алай болурун асыры сюйгенден, Эккяй кесин, тийреде тиширыуланы да аямайды. Қъаспотну юй бийчеси жашагъан орам бла ёрге акъ тау тёпелени, тау артындан бери келген ауушланы къорууларгъа кюн сайын къара, сары, къызыл шишли жашла озадыла. Тирри, хайт деген, лянчине кибик жашла... Эккяй аланы барысын да кесин тынгылы кийиндирирге бек термиледи. Қъолуна сауут алгъан хар эр кишиге ол ахлусунача, тауда аны жашларыны, аны от жагъасын, ёхтемлигин сакъларыкъ адамлагъача къарай эди. Сауут кётюргенле хайт деселе, сууукъдан, ачдан жунчумасала, «бласт» сакъланыр. «Бласт» бла аны, балаларыны жашаууну, Қъаспотну эр намысыны не башхалыгъы барды...

Алай ёрге озгъан жашла энишге да озадыла. Сал болуп, жамычылагъа чулгъанып, чыммакъ башлыкълары къызыл къаннга боялып... Эккяй кёп салланы, жаралылары бетлерине къарагъанды. Бахсан аузунда кишилени ол кёбюсюн таныйды. Алай, таныса танымаса да, орусла, таула, къабартылы, дюгерли эселе да — не башхалыкъ. Хар ёлген, хар ауур жаралы аны да ёлюсю,

жарасы. Элиден, орамындан хар узайгъан ёлю, жаралы аны от жагъасына жияу-сийытны, тышында адамларына кыйыплыкъны, ёлюмню жууукъдан жууукъ этгени да ол уста биледи. Къол бармакълада «сени», «мени» деп жокъду. Бирн ачыса окъуна — жумдурух къарыусуз болуп къалады...

Беш адамын бирча уруш жели сюрюп айланган таулу ана туугъан жерини хар солуууна, гюрюлдеген таушуна, хар ышанган адамыны сёзлерине къулакъ салады. Ачы хапар эшитсе, ийнанмай, кеси кесин жапсаргъанды. Ауулда игиси жайылса уа, ана жүрек, тынчайып къалмай, бютюн да тынгылысын, басымлыгъын излегенди. Алай хапарлыкъ ишле узакъда туююл эдиле. Къулакъ эшитген бла къалмай, кёз да кёпню кёреди. Хапарны игиси, осалы да жангыз жүрюмегенди — къатыш эдиле. Къатыш дунягъа жалап да таукел, сабыр кёз бла къарай билирге керекди. Эккяй гузabalыкъгъа хорлатычу тиширыуладан туююлдо. Алай алданып тургъа да суймегенди. Хални тюзюн билгенден игиси жокъ. Терс хапарлагъа ийнанган — сокъур — кечиуюн билмей суугъа кирир. Эккяйгъа уа, бир заманда да болмагъанча, нени да толу, тынгылы билирге керекди. Ол август айны 18-чисинде Минги тауну башында немецлиле байракъларын салгъанларын эшитген эди. Тюшюрдюлеми, тюшюрмедилеми — аны Эккяй билялмайды. Душман, Бечо бла Тонгуз орун ауушланы алып, андан берн таулу элlege тегюлюрге кюрешгени кимге да баям эди. Ким кимни онглайды, мындан ары озгъан жашла не болуп къаладыла. Минги тауну тийрелеринде, къап-къазауат урушлада, айтханларыча, немецлиле кёп къырылдыла эселе, бу къурурукъланы артлары болмаймыды? Хар затны тынгылы билирге суйгенликге, билген бек кыйынды. Эккяй тёзалмай, адыргысындан, жашларыны, эрини алларына къараргъа баргъанча, ёрге озгъан аскерчилени ызларындан аз бармагъанды. Нек, не кёр-

люкдю, не бияллыкъды? Къолундан келген къадар бийигирекге чыгып, Бечо аууш таба аз къарамагъанды. Андан а тынгылай кетип, топ тауушла къаяла ичинде узакъгъа жайыладыла. Ала бирде ач бёрю жыйынча улуйдула, бирде уа къатышлача сарнайдыла.

«Жиляуугъуз «Герменде» этилсин, аналарыгъыз орамладан юйлерине жыйылалмасынла», — Эккяй, бетин тау, сууукъ аяз кюйдюре, душманны алай-алай айтп къаргъай, ызына мудах къайта тургъанды...

Азреталий Нальчикни юсюнден кёп кере эшитгенди. Ол къайда эсе да узакъда, тюз жерледе болгъанын биледи. Ёгюз арба бла эки кюнне жетедиле. Анасы Къаспотха къууут бла ич кийимле алып кетгенинде, сегиз кюнден къайтханды. Эккяй Азреталийни ары элтирге айтп туруп, артда уа Гитче бла кетип къалгъанды. Ол кюн Азреталий, жиляп, анасыны ызындан эл аягына дери чапханды, эсине тюшсе, къызчыкъладан, кеси кесинден да уялады. Эккяй аны Акъбашха элтирге да айтхан эди. Анда, госпиталда дейдиле, Азреталийни бек тамата къарындашы Къанамат жатады. Ол Узун къаланы тийрелеринде урушлада ауур жаралы болгъанды. Акъбаш Нальчикден да узакъдады. Айхай, баралмадыла: жол кесилгенди. Хадаужукъ къабакъ ючюн уруш не кече, не кюн тохтамайды. Ислам Къабакъ къолдан къолгъа ючтёрт кере ётюп, энди уа ары немецлиле киргендиле дейдиле. Кёпмю, азы тураллыкъдыла, — аны аллах билсин.

Эки-юч кюн мындан алгъа уа Азреталий Эккяй бла бир кишини ушакъларыни эшитгенди. Жашчыкъ аны танымайды. Алай ол киши нек эсе да къуру да Азреталий бла Хамит жукълагъандан сора келеди. Партизан деп аллайгъа айта болурла. Ол келип кетген кечени эртденлигинде юйде бир дерге не башлыкъ, не жамычы къалмаучуду. Кире келгенлей «сабийле жукълапмыдыла» деп соруучуду. Аны хатасындан Азреталий партизанны

бетин кёралмагъанды: кёрюнюрге суймей эсе, жашчыкь анга жашыртын, жууургъан тюбюнден къарап неге кю-решеди. Кёзлерин кысып, башын бастырсын, къулакъларына уа не этсин.

— Герменлиле Нальчикге киргенлери кертими болур, — деди Эккяй.

— Кирген а этмегендиле, алай ишибиз доюн туююл-дю.

— Ол дегенинг!?

— Тейри, эгечим, мындан ары къалай болабыз ан-сы, душман шахаргъа бек къаршы кыжсылгъанды. Яни-кой бла Шхалукъагъа киргенди. Кесинг сагъыш эт. Шхалукъа шахардан узакъ эсе...

Алайды иш, жигитле туугъан жерлерин, эллерин, Наль-чикни къоруулайдыла. Азреталий а бир тулукъ нартюх-ню тауукъладан бла чыпчыкъладан къоруулай жатады. Эр кишиге андан уялу кыйынлыкъ, айып къайда. Азреталий не этсин, анасы айтхандан чыгъар амалы жокъ. Къачын кетип, бир затха жарар эсе да, Эккяйны жангыз къалай къойсуи. Къызлагъа тенг болуп, къарт къатынла бла кългъанды. Кесин жаш, эр киши сунду-руп, башына уа бёрк кiedi. Атасыны кызыл жулдузлу бёркюн. Хар зат да нечик терк, тапсыз тюрленип къл-ды, огъесе ол сейирлик жомакъларын, умутларын акъ байталны биргесинеми алып кетдиле. Аланы ким ёнгелет-ди? Азреталий анасы бла барыучу эл аягъында тирмен-ни немецли айрыплан чачханды, аны хатасындан узун акъ школ кесеу башча къаралып, мудах сюеледи. Энди акъ байтал, акъ тай, жур да жокъду. Ол угъай, алгъыш-ча тюшюнде окъуна кёрюнмейдиле. Жашил тала да — угъай. Атлыла малтагъан кюнден бери тюшюнде кёрюн-мейди. Ёнкелегенми этгенди? Азреталий, билмей тур-гъанлай, кёзлерине мылы ау тартылып, кёкге къарады. Алгъын алай къараса, кюмюш къанатлы зурнукланы

кёрюп, аланы «кырыу-кырауларын» эшитиучю эди. Энди уа — айрыкыурукъла гюрюлдейдиле. Жашчыкыны кёзлери жиялмукъладан толдула. Ол бу жол аны жиялмукъла нек буугъанларын биледи — Азреталий энди мен бир замаида да акъ атны табалмам, Нальчикни кёралмам, деп шош сытылады.

Ол кюнню ингирлигинде Азреталий, гылыулу эшеклерин тыйып келе, арбазларында узун бойлу эр кишини кёрдю. «Атам келип турады» — деди жашчык пчинден, сора аямай юйге чапды. Алай сехледен бери да ётмей тохтады: арбазда сюелген Къаспот туююл эди. Азреталийге ол чырт да танымагъан киши аз ышарып къарады.

— Чап, кычакъла, аман, къарындашынг Къанаматны унутупму къойгъанса, — деди Эккяй.

Жашчык не кеси кычакъларгъа, не кычакълатыргъа сюймеучюдю, къалай эсе да уялгъан этеди. Сехледен бери арсарлы ётюп, жетген адамча, къолун узатды.

— Уй, иги жаш, иги жаш, не уллу болуп кетгенсе, — дегенни айтып, Къанамат къарындашчыгъын эрляй ёрге кётюрюп, кёкюрегине кысыды.

Азреталий баитёбен болуп, аузундан сёз чыгъармай, юч жыллыгъында этнучюсюча, анасыны этегине жабышды, сора, эслетмей, Къанаматха къарады да, олсагъат бетине къан урду, къууанигандан жүреги кысылды: Къанамат Къаспотха сейир ушайды. Маиылайы, къашлары, кёзлери — бир заты да къалмай. Азреталий къарындашыны къолунда — тыякны атлагъанында уа сол бутундан ахсагъанын да эследи. Ахсагъаны Къанаматны чырт да бузмайды: ол Азреталийге эрликни, кишиликни шартыды. Кеси чычкыннга тыянып, кызыла къатында аз сынчыкъламагъанды. Жашчык, къарай кетди да, Къанаматны юсюнде «апчар» белгилерин эслеялмады — жалан да кызыл жулдузлу бёркю. Ол Азреталийни къуанчын бир кесек мутхуз этди. Алай юйге кирген жерде

сюнгиюлю шкокну кёрдю да, кьууанчы жангыдан эл бла бир болду. Къанамат энтда аскерчиди, уруш этерикди, кьоркъмай эселе, келсиңле. Азреталийни эшикге чыгып, юй башларындан «Къанамат кьайтханды, сюнгиюлю шкогу бла» деп кычырлыгы келди. Чыкъмады да, кычырмады.

Къанамат, юйге кирип, «куфайкасын» тешди — аскер келегини жагъасында гитче тёрткюлчюкле, ёшюнюнде майдалла отча жанадыла. Ол Азреталий сакълагъандан, умут этгенден да оза эди. Анга тынгылап кьояргъа жарарыкъ туююлдю, ауулда адамла билирге, кёрюрге керекдиле. Кьууанчы бла чексиз ёхтемлиги жашчыкыны тышына кьуудула: хоншулагъа, жууукълагъа жетип, сюйюнчюлюк айтмай а.

Эккяй да, жангыдан кьууанып, жилимукъларын тыялмады. Ол жашы «апчар» болгъанын эшитип, аны бла ёхтемленип тургъанды, аллахха шукур, жашы «апчарлай» кьалгъанды. Эккяй аны тёрт жылдан бери кёрмей тургъанын энди эсине тошордю. «Апчар» жашынгы кёрюрге термиле эдинг, энди сюйгенинг чакълы къара—аллындады, олтурады, билмей тургъанынглай, келин кьалгъанды».

Таулу ана от жагъада олтуруп, кёзлерин Къанаматдан айыралмайды. Ол атасына бек ушагъаны, аны кёлюн толтурадан толтура барады. Алай Эккяйны жилимукъларыны сылтауу, баям, жангыз кьууанч болмаз. Бусагъатлыкъ кыйын кезнуде жашы юйюне кьайтханына ким кьууанып кьалалыр. Ожагъындан жеринги душманы къарап тургъанлай, отха жылыналмазса. Орамларынгы душманынг арышлай, ашагъанынг, жашагъанынг да шайтан кьаргъышлай. Аз кьууанчыкыгъа алданып, Эккяй ёмюрлюк жарсыу, кьайгы алыргъа сюймей эди. Бюгюн жашы жылы тёшегинде ырахат жатсын — тамбла уа не болады? Айтханлары керти эсе, ол кяпыр бери да жетерикди. Сора бу мында не этер?

Къадар балама не буюруп тура болур? Душман окъдан ёлюмю — анга уа, кеси босагъасындап эсе, тийишли жер барды. Эр кишиге тийишли жер. Огъесе душманига шапалыкынымы сайлап кыалыр — жан татлыды. Кыаспотну жашы учузлукъгъа бой салгъан кюнде солууу тыйылсын. Алай Кыанаматны башы аллай кюннге жетмей, юнде гыржынын тынч ашап турса да, ол жашау жашаумуду, деп сагъыш этеди Эккяй. Энди аны «апчар» жашы кыатынла тюбюндеми кыаллыкъ болур, сауут кёторалмай, кыарыусузлукъгъа хорлатышмы кыайтды, огъесе жолданмыса деп сора эди, ананы кыарамы. Жукъ айтмады. Бутун кюнден сюйрей атлайды. Кыайры барсын ол, не этсин энди?.. Атасы мында болса — не жарлылыкъ. Мадарын кёрюр эди. Ажашдырмаз эди. Эккяй не оноу эталлыкъды — ол жалан да Кыанаматха мында, бююн-бюгече немецлиле киредиле деп тургъан ауулда, кыалыргъа жарамазлыгъын биледи. Бусагъатлыкъ, кыыйын кезинде жаш адамгъа тюз жолдан ажашхан тюкден кетгеп киби к тынчды. «Къадар, не да эт, жашымы халкъдан ажашдырма. Санларын окъ жаралагъа кемрттип, ышымын ёрге тарталмазча кыарыусуз да эт,— хомухлукъ сынатма,— деп шыбырдады ана.— Кыадар. манга туугъан жеримде, элимде хуналаны, ташланы букъуларын чач эшмелерим бла сыйпап айланыргъа да буюр — жашларымы душман бла бир от жагъада олтурур кюн сынатма»,— деп тилек этеди ана.

Алай Кыанаматны мында кён мычыргъа умуту жокъду. Аны юсюнден Эккяйгъа айтыргъа алыкъын базиымай, сагъышлы турады. Ол Акъбашда госпиталда жатып, игиге айлангандан сора, жапгыдан урушха кирип, Нальчик ючюн сермешледе Барамта тийресинде экинчи кере жаралы болгъанды. Башха амал кыалмай, аскер тенглерин бла таулагъа ёте келип, бери, анасына кыайтханды. Аны бла тенг, элге аман хапар да киргенди: бююн, октябрны 28-де, Нальчик шахарны душман алгъан-

ды. Ол себепден, гвардиялы лейтенант, Қъаспотну жашы Қъанамат мудахды, Эжкяйны кёргенине къууаннганын да билдиралмай, сагъышлы олтурады. Мычымай партизанлагъа кьошулургъа керекди. Алай анасын жангъызлай кьоюп къалай кетсин, аны кимге ышансын: элге немечлиле кирликдиле — жаш анасы, эки къарындашчыгъы ючион да бек кържъады. Атасы теркирек жетсе эди. Тутмакъда тургъан эсе да, башына эркин болуп, урушха къатышхан эсе да, энди келликди, бюгюн, тамбла, жаны сау эсе, келликди.

Мындан бир ыйыкъ алгъа Қъаспот башха тутмакъла бла кёнюрюлюп бара, аны жюреги бюгюн сынарча иш болгъанды: тутмакъла, аланы ашыргъанла да пленнге тюшгендиле. Душман берген эркинликден кыйыны не барды. Алай Қъаспот юйюне къайтмады, жангыдан шахаргъа ётер амалын этип, Ибрагимни тапханды. Ибрагимни хатасындан Қъаспот ачыгъанды, аны кибиклени хатасындан Ата журтубуз кесини кён кертти адамларын танымады. Дагъыда, не десенг да, Ибрагим душман тойюлдю. Қъаспот да, ол да бир юйню — къыралны адамларыдыла. Юйге от тюшсе, жюрек ауруугъа жер жокъ — сен кёлкълды этип бошагъынчы, юй от тёбе болуп кълалыр. Юйде экеулен туююсселе, экисинден бирине сабырлыкъ керек. Заман хар нени да жерине салыр, заман кеси неге да дарманды. Қъаспот: «Мени башыма душман эркин этди» — деп элине, сабийлерине къалай къайтыр эди, ол учузлукъдан эсе, энтда Ибрагим учуз этсин: барып аскер къауумунга кьош деп тиледи.

— Ала сени тасхачылыкъгъа жибермегенлерин мен къайдан билеме, — деди Ибрагим.

— Аякъларыма бугъоу сал, тирмен ташла байла, кьолларыма сауут бер ансы.

Қъаспот НКВД-ны аскери бла Нальчикни юч кюн кьоруулагъанды. Ахыр сермеша Хадаужукъ бахчаны

тийресинде эди. Энди уа Къаспот бийик жерден элине жашыртын къарай сюеледи. Тау артына кысыла барган кюн тау башларына, кёкню этегине ингилик тартханды. Агъач а, сюнгулерин кётюрген аскерлей, солдап онгнга, онгдан солгъа шош тизилгенди. Къаспот кеси да жамауат аскер аллына чыккыган аскер башчылай сюеледи. Ма бу агъач, къалауурлукъда турган эски къалалача ташла, олсагъатда сауулган сютлей, жылы топуракъ, сабийлерине аш-суу берген, аланы жокъдан бюртюк этген топуракъ, аны отха хорлатмаз кюбесидиле... Былайдан къарап, Къаспот тууган элини хар арбазын, босагъа ташын, арбазлада мудах чулгъанып жатхан парийлени окъуна иги кёреди. Элни төрт жанындан төрт жол келип, орта орамгъа къошуладыла. Ол жолла бла таулу жашла, кызла — элни жүреги—ёрге-энишге жүрюгендиле. Ол жолла бла жашла бийик таулагъа чыккыгандыла, жулдузлагъа чыккыганлай. Бийикледен ала отун, бичен, бишлакъ — жерни берекетин эндиргендиле. Энди жашла кёрюнмейдиле, къадар аланы къанларын жүрюген жолларына, олтуруп отха жылынычу ташларына, ма бу шорха суугъа төкгенди. Къадарыбыз, тамырларыбызда жангыз тамычы къан да къоймай сыкъ, алай элини жолларында душман жүрютме. Жолларынгы кырдык басып окъуна къойсун — акъ къарынгы душман чурукъ сокъмакъ этмесин. Бизни тамырларыбызда жангыз тамычы къан да къоймай сыкъ — кырдыкны, тереклеин тамырларын, жерни мылысын душман аякъ тюбюнде кзурутма: кырдыгынг, жеринг жокъ къаныбызны бар этер, биз бюгюн ёлсек, тамбла башхала сюелирле, сюелирле ма бу агъачдан да кёп болуп. Элини жоллары бла жайлыкъладан малла ёкюре эшигендиле, жашчыкъла гылыуланы жортдургъандыла, келинликлеин боюналарына алып, атла чапхандыла. Энди уа мудах шошайып къалгъандыла. Былайдан Къаспот кёп кере къарагъанды. Андан ингирлик хауа, жылы сют ийисден,

гыржын, хычин биширген ийнсден голуп бурнуна уруучеди — энди уа жалын ийнс келеди. Алай, шужур болсун, Қъаспот элин энтда да кёреди, жерини макъамын эштеди.

«Сенмисе бу, мени тенгим, татлы шуёхум. Кёрюнмей кёп турдунг — къайда ажашып айландынг?!»

«Къадарым манга энтда да онг кёзю бла къарады: сауга суймеклигимни хатери болур — кълумда энтда сауутум барды».

«Сени къаражух байталынгы адежге алып кетип, думп этдиле, сабийлеришиги, бийченги ызынгдан жиятдыла — ёпкелемеймисе?»

«Элимни, жерими аны ючюн кем суймедим, Қъызыл байракъны шууулдатып, къарындашымы бла аны негерлерин элиме келтирген таш, тик жолланы бютюн бек суйдюм».

Къаспот алай сагыш эте, бийикден элине къарай сюеледи. Нигирлик а, кесини, къарылгъачны сыртыча, къара бояуун тийреге ашыкъмай, тынгылы синдиреди. Аз замандан ол ауулгъа, туманлы кёкде ажашхан жулдузлай, анда-мында чыракъла жапдырды. Дауурсуз орамны бютюн бек тынчайтды. Къаспот, арбазларына шош кирип, терезени шош къакъды. «Жарлы башыма бир кюшно ичинде къаллай бир насып:.. Насыпхамы огъесе палаххамы?..» Эккяй эрини белинден къучакълап, башын ёшюнине салды. Къаспот бийчеси гитчелигинден да гитче, арыкъ, назик болуп кългъанын сезди. Парий аны бутларына чулгъанып терк-терк сынсыды.

VII

Къаспотлары экинчи кюц окъуна жолгъа чыкъдыла. Биргелерине жалап да Эккяй жокъду. Ол юйде, элде кългъанды. Не кюрешдиле эселе да, жолгъа атланыргъа унамады.

«Мен жыл саным келген тиширымума. Душман мени мени аллыкъды, — деди. — Мында къалайым, кетгенде ызыгъыздан къарарма, от жагъаны кюлюн сууутмай-сакъларма. Сиз а эр кишилесиз. Душман эр кишиге ёч болады. Биригиз окъуна къалса, барыгъыз ючюн да андан дертин алып. Атланыгъыз жолгъа — мени ыразы этигиз», — деди Эккяй.

Энди уа, жолда бара, бек гитчеден башлап уллулагъа дери аны юсюнден сагъыш этедиле. Алай не амал. Къаспот кеси башын, жашларын да ёлюмден къачырып, юй бийчесин а атып бармайды. Аны жашларын анда не сакъланганын, къадар алагъа не хазырлап турганын — ким билсин. Уруш таланы тюп этип кюйгъан эсе да, хапары жокъду. Эккяй юйюнде къалганды, Къаспотну уа — жолу белгисизди...

Тала алгъынча шош жерчик тюйюлдю. Уруш бери келин, бийлик этип тохтамагъан эсе да, къоркъуу, желча, келе-кете турады. Ол алай болмай амалы да жокъду. Тала эки ауузну — Чегем бла Бахсан ауузну ортасындады. Чегемден хоншу аузуна элтген тынч ауушладан бири тюз да таланы юсюне чыгъарып, андан эшинге тюшюреди. Душман Бахсан аузуна киралмай тирелгенде, ары былайтын ётерге умут этип, ёшюн ургъанды. Алай анга ауушну берген Бахсан тарын берип кюйгъанга тенг эди. Андан сора душман бу тийреге ёшюн уруп Къаспотну кюйчу жашлары билмейдиле, совет аскер къауум да кетгенди, жалан да партизанла кёзкъулакъ бола турадыла. Келип кюйла сюрюп да кетедиле. Алгъаракълада Каракай бла Шамил, партизанлагъа кюшулуп, сюрююню тау артына аудурургъа кюрешгендиле. Алай асыры кеч къармашхандыла. Тонгуз-орун ауушда сермшеле кыстау эдиле. Кёп малны да жоюп, артха кыайтхандыла. Андан бери былайда кюш партизанланы эт бла жалчытхан кюшха айланганды. Къаспот кетген кюн мында бир деп бир минг бла алты жюз кюй къал-

гъан эди. Энди ол төрт жүзден көп көй санамады. Алай, уллу-гитче эсе да, сюрюу колхознуду, көыралныды. Былайны уруш хорламагъанды, мында алыкъын Совет власть оноу этеди.

* * *

Бюгече, баям, шулпучукъ этип, эртденликде эртде уа сууукъ көатылгъанды: таланы алысыны бузлагъанды. Хар чөп башда, чыкъ тамычыладача, көн тыякъла ойнайдыла. Жел алысыны ары-бери төгеди, көабурчакъ-ланган чөплени бир бирине ышып, мияла минчакъла төгюлген таууш этдиреди. Жел жаш төреклени чукуйларыны энишге ийилте, жалангач бутакъларыны сызгьыртады. Ол ташла арасында ажашып, тузакъгъа тюшген бөрюлей, кесин ёрге-энишге ата, сынсыйды. Төгерекде деменгили таула, ачудан агъарып, мудах шошайгъандыла. Къаспот бла жанлары көара жамычыларына чулгъанып, кими көош аллында, кими тала эринде, көаяла кибик суюследиле. Жамычылары жалан да Азреталий бла аны гитче көарындашчыгъы — Хамитбийни жокъду.

Къаспот бери келгенли юч көн бла юч кече озгъанды. Алай таула юшон, Малкьарны тар ауузлары, ауушлары юшон да уруш бармагъанча мында жашау ырахатды. Ырахат жашау Эккыйны анда, немецлиле иелик этген элде көюуп кетгенлерин эслерине салып, жарсытады. Талада жашла хатасыз турадыла, ол а, тыянчакъсыз тиширыу, душманны көолунда. Ёлселе, көалсала да бирге болургъа керек туююлму эдиле?

Къаспот былай этейик деп, жашларына айталмай эди. Артха, юйге, жол жокъду. Партизанлагъа көошуладыла да, бу эки сабийге, көойлагъа не амал. Башынгы алып кетген тынчды — аманат а? Келген көнлеринде окъуна партизан көауумну командири көайтсакъ көрюр-

бюз, ары дери малла, жашларынга, санга да аманатдыла деп кетгендиле. Андан бери хапар жокъду. Огъесе аладамы жоюлуп къалдыла? Ишге, жумушха юйреннген адамгъа этерин, къалырын билмей тургъан къыйынды. Къаспот не тышында, не къошда олтуралмай эди. Юч кюншо ичинде юсюнде жамычысын юч кере тешмегенди, къолунда шкогун жерге тюшюрмегенди. Бюгюн а тезалмай, Шамилни жолгъа атландырды. Элде Эккяйгъа хапар айтып, хапар келтирсин. Алай ол аз заманны ичинде артха суку къайтды.

— А, жаш, нек эсе да жарты жолдан къайтдын, — деди Къаспот,

— Атам, тарны эки суу къошулгъан жеринде немецлиле кѳргенме, алларында Мусабийни кѳргенме. — Шамил асыры къыстау келгенден, жай чилледеча, терлегенди.

— Эй а, таланган! — Къаспотну ауазы, тамагъы къургъажкъсыды. Бек алгъа Эккяй эсине тюшдю. «Элиме душман кирген кѳреме», — деди ичинден. Азреталлий бла Хамитбийге къарады. Сора таланы таргъа айланыган эрнине чапды. Таланы бир жаны тююнлей къалын агъачха къошулуп, бийикге, таулагъа кетеди. Андан келген душманнга къошха чыгъып къалгъаны къыйынлыгъы жокъду. Башха мангылай жаны тик къаяды. Таланы бу эрнинден къарасанг а, кѳюннг тарны теренше жетеди. Тарны бир билеги тююнлей галаны тюбюнде ѳрге озгъан жолгъа келтиредди. Андан бери къошха жыяу жолчукъла айырыладыла. Алай бу жаны, насыпха, гелеу тѳшдю. Жайгъыда окъуна чабырла бла ѳрлеген къыйынды — аякъ иги тутмайды. Шаудандан келген тар жолну душман билирге амалы жокъду. Мусабий биледи. Таланы бу эрнинде ташла, геммешлеча, жатадыла. Къаспот аланы бирлерини артларында сюелип, ары, таргъа, иги кесек заманны къарап турду—жукъ кѳрмедди. Жашлары да жыйылдыла. Киши сѳленмейди.

Жалан да жел, биягыча, ташла арасында сюелгенлени жамычы этеклерин кьагдады. Кюн тыякьла кьарыусуз болсала да, ташла юсюнде, жиян атып кетген кьанлай, жукьа бузну эритедиле.

Бир кесекден, тешигинден багырбаш жиян кьаранлай, тар ауздан душман кьарады. Шорха суучукьну жагыасы бла солдатла бир-бир ызларындан тизилиши келедиле. Алларында эки жол башчы. Хау, бири Мусабниге ушайды. Экинчиси уа... Кьаспотну тамагы кьысылып, онгуз болду. Ол душманны келгенине сейршимедиле. Душман кьайда да душманлыгыни этеди. Кьаспотну жюрегин такьырлыкьга хорлатхан душманга жол кьргюзтгенле, аны бери, бийикге, кьушла бла таулула жерине келирге базындыргьанла эдиле. Миллетинде, миллет ёхтемликни юсю бла атлап, жеринде душманга бийлик этдирирге артха турмагьан адамла табылгьанлары ючюн жаны кемсиз кьыйналды. Аллаила табылмасала эдиле жау аскер мында тау сууланы шорха тауушларындан окьуна кьоркьур эди, хар таш анга лагьымча атылыр эди...

Душман жууукьлашып келеди.

— Кьоркьмагьыз, жашла, алай кеп туйюлдюле. Мен жыйырма бла эки санадым, — деди Кьаспот.

— Аз да туйюлдюле. — Аны айтхан Кьанаматды.

Барысы да тынгылашдыла. Душман — а жууукьдан жууукь. Бетлери окьуна кьорюнедиле. Саутлары кюнде жылтырайдыла.

— Атабыз, былай тургьандан файда жокьду, не этебиз, — деди Каракай. Арт эки жылны ичинде ол бекем болгьанды, узакь ауушха кьойланы скрюп кьайтханлы кьоллары, бойну, ууртлары багыр бет алгьандыла. Бусагыатда, жамычы кьргюзтмей эсе, кьалача бек сюелди. Кьаспот бююн аны кьайсы жашындан да тынгылы адамга санайды, ышанады.

— Жашларым, — деди Къаспот мудах, шош ауаз бла, — юйобюзге жилин кирип келгенин кӛресиз, аны башын манга сорупму эзериксиз? Таланы кырдыгын жилинла жырып баргъанларын кӛрсегиз — манга сорупму кырылжысыз. Бююн менден ата жазыкысыныу тук тенгли да излемегиз. Бююн биз бир ананы, бир атаны жашларыбыз — Туугъан жерибизни, — деди да Къаспот, жамычы тюбюнден тамата къарындашы Аскерин шкогун чыгъарып, ташха тыяндырды. Бусагъатда ол эки гитче жашын бери келтиргенине жарсыды.

— Атабыз, асыры кыйын борч сала болурмуса, артда сокъураныргъа тюшмезми? — Душман жууукълаша баргъаны къадар Каракай да санларында, бетинде да ол иги ангыламагъан, ары дери сезмеген бир тюрлю тюрленушю сезе эди. Бусагъатда аны бети аллында акъсыл ташча къансызды.

Атасы Каракайны сӛзлерине ол кеси берген магъананы бермедди.

— Анасын, туугъан жерин кӛрууларгъа тюшгенде, артда не болур деп сагъыш этмейдиле. — Къаспот бир аз тынгылап, сора: — Азреталий бла Хамитбийин ташагъа кетеригиз, огъугъузгъа, отугъузгъа энтда да тынгылы къарагъыз, — деди.

Книги кишиге сӛлешмей, ич сӛзюн айтмай иги кесек заман озду. Айтыр кереклиси да болмаз эди. Жашла не этерлерин биледиле. Ала солчууларын шошайтып, аталарын сакълайдыла. Аталары шкогуну тютюнюн чыгъаргъанлай, жашла да ӛз шкокларыны тютюнлерин анга кӛошарла. Ары дери уа тӛрт къарындаш, ташлагъа къапланып, алагъа ӛлюм алып келгенлеге къарайдыла. Къарындашла дуняда ашар гыржыныбыз, ичер сууубуз тауусулгъанды деп сагъыш этмейдиле. Къанаматдан къалгъанла душманны биринчи кӛредиле. Болса да жюректери элгенмедиле: окъларыбыз жазмазла, ташла

ёлюмню бизге жетдирмей тыярла деп база надыла. Неден да бек аталарына база надыла. Аталары уа барысыны юсюнден да сагъыш эте, сюеледи. Эккяйны кералмай къалырча болдум деп, жарсый, сюеледи. Ол жашларыны бетлерине жашыртын къарайды. «Бу къыш Кънаматха бла Каракайгъа къатын алыргъа» — деп тура эдим деди нек эсе да ичинден. Сора, ташагъа элтигиз дегенин унутуп, эки гитчесин изледи. Алай гитчелери кетмеген эдиле. Бетлерин къоркъуу алып, аталарындан арлакъда терекге къысылгъандыла. Къаспот къарады да, кёлю толуп, адыргысындан бир жанына терк бурулду: «Къайдан жүрек ауруугъа келтирдим мен быланы, жангы туугъан къозулай къарыуусуз сабийлени». Дагъыда жашларына айланып:

— Эй, аууз сакълагъан — жан сакълайды, — деди.

Жау жыйын а тала тюбюнде сайгъа келтирген билекге жол кёл алды. Баз келеди. Алайлайын Каракайны санларын сууукъ къалтырау бийледи, угъай, ол ма былай терк, билмей тургъанлай, ёлюп къалыргъа сюймейди. Сау жыл кёзюнде Каракай къошдан юйюне, элине тигелеп солумагъанлы, ич кийимин алышындирмагъанлы эки, юч ай толуп келеди. Ауушха малла сюреме деп аз къыйнлыкъмы кергенди, къайтханлы уа аланы сакълайма деп, кече тёшекге кирмегенди. Жылы ашындан, тёшегинден, анасындан, элинден да айырылып ол кече-кюн тюйюлюп тургъаны ючюн анга ким ыспас этгенди, ким арну сёз къоратханды. Келген сюрююню, къойланы сорады, Каракайны багъасын кичиу токълү тенгли да багъаламайдыла. Ыспассыз, махтаусуз тюйюлюп тургъанды. Энди уа ол бюгюн былайда, сууукъ ташланы артында ёлюрге керекди. Ма былай терк, ич кийимлерин окъуна алышындыралмай, ит кибик. Сюйсенг ёл, сюйсенг къал — киши чачын жыртмаз, хар ким башын алып айланган заманда ким кимни кюсейди. Сора ол ким ючюн, не ючюн жоюлургъа керекди? —

Каракай, ачыуун ичине сыйындыралмай, атасына къарды. — Ата журт да, жер, намыс да Къаспотха артыкъ татлы нек кёрюндю? — Ата журтларын берип къойгъан кишиле анданмы осал кишиледиле. Душман жерибизде тохтай эсе — сермешден не файда? Атасы айтханлай, «герменлиле» мында ёлюрге къутуруп келген эселе, Каракай да ала бла ёлюрге неге керекди. Ол бир жоюлса, анга неден да не? Жашауу юзюлгенге жашаудан ханар керек туююлдю. Сора Каракай бюююн ким ючюн, не ючюн къанын тегерге керекди, деп сорду жаш дагъыда кеси кесине. Бусагъатда ол келе тургъан душмандан эсе, атасын бек кёрюп болмай эди. Барысы да Къаспотну хатасынданды. Бийик таулары дорбунларында, къанын агъачны туююнде жан сакълар амалтын, адакъа къушну кёре эди да, чыгъып къазыкъ башына къона эди дегенлей этедиле. Айхай, Къаспот «жерим» деп кюрешгенликге, «жеринде» аны таныргъа сюйселе, — не хата. Башы тутмакъда чал болмаса — не хата. Сора буу, муу кюулакъларын окъуна кесе тургъанлай, мюйюз кимден излейди. Огъесе мынга кышхыр, будай да башха туююлмюдю. Каракай а элге—аслан кеси башына, юйюне тели болургъа сюймейди. Айхай, туугъан жеринде душманны кёзюне къараргъа ким ыразыды. Ма бусагъатда Каракай шкогунда беш огъу бла бешисни къапласын, алай алтынчысы аны къаплар, ол он окъ бла онусун къаплар, алай он биринчи огъун жибергинчи, аны солууу тыйылыр. Сора тала да жокъ, жигитлик, махтау, мараучулукъ да жокъ... Каракай аслан кибик сермешди деп ким айтырыкъды. Сермешдинг эсе — жат. Жигитлигинг, усталыгъынг ючюн да, жашлыгъынг, кёрген кыйынлыкъларынг — барысы ючюн да къара жер, тар къабыр. Угъай, ол болмаз...

— Атам, — деди Каракай, — мен ич кийнимии алышындырмагъанлы кёп заман озгъанды. Юсюм-башым таза туююлдю.

Къаспотну жашына жаны ауруду.

— Бусагъатда аны несин айтаса, харип.

— Бизни асырарыкъла кърселе, бизге не айтырла. Адамла адамы юсюнден аман айтыргъа ёчдюле, — деди Каракай, атасыны кёзюне кърараргъа базыммай, кърарындашларындан жакълыкъ излей.

Жашы адамланы юсюнден алай сёлешгенин Къаспот чырт да жаратмады, жукъ а айтмады.

— Аман къууум этме, хомух. Бёрк кие ушайса да.

✕ Бизни жаныбыз жер къалдырыр депми умуг этесе, — деди Каракай.

— Жашым, бу кыйын кезиуде кыйнама, жан берирге ашыкъма, сабырлыгъынгы ташха байла. Уясы ючюн къуш, къраргъа окъуна жыртышадыла, къабыргъасын жылытхан жерге агъач жаныуарла да къайтадыла.

— Бизни Ата журтубуз былайдамы бошалады. Бизге былайдан сора жер да, дуниядамы къруруп къалгъанды?

— Не айтыргъа сюегенинги ангыламайма. Сен къроркъгъанча сёлешгениге ушайса. Огъесе борчундан къачаргъа жолму излейсе?—Къаспотну жумушакъ, сюйдюмлю кърарамы кюйсюз хал алды. Ол нек эсе да юсюнде жамычысын хыны тешип, жангы ийленген териден женгеси бла къалды.

— Мени ёлюрге деп борчум жокъду.

— Атала жери ючюн ёлген айып туююлдю, аман парий кибик къуйругъун къысып къачхан айыпды.

— Атабыз, жашларынга омакъ сёзле айтма. Ала керек туююлдюле. Жан сакълар мадар этейик, кёремисе, душман жетип келеди,— Каракай къолун алгъа созду.— Биз бюгюн былайда кърырылгъанлыкъгъа, киши ыспас этмез.

Къаспот жукъ айтмады. Айтып не айтсын. Кимден ыспас излейсе, адам баласынданмы? Сен ёз намысын ючюн сюелгенликге, ыспас кимден излейсе дерге керек-

миди, эндиге дери ангыламагъан жаш бусагъатда ангыламаз. Жер а биреудю артыкъ жеримиди? Ол сенден неси аяды. Бююн а анга кыйынылыкъ жетгенди, бизден эсе ол къарыусузду. «Сен бююн билек кююнго, жютюлююнго, усталыгъынгы андаи аяма», — деп Каракайгъа акъыл юретирге керекмиди. «Къоркъакъ болуп, кеси жанындан башха кишини суймей ёсген эсе, бусагъатда батыр болалмаз», — деп сагъыш этди Къаспот, сапларына сары уу жайылгъанлай, бир тюрлю къарыусулукъ сезе.

— Къоркъма, жашым, жер санга борчлу къалмаз. Жалан да сен бёркююгю, эски чабырлай атып, борчунгдан къачма. Жер эрликни ушутмайды, излегеинг ол эсе, хатыр этер, — деди Къаспот, Каракайгъа эс жыйдырып умутда, жумушакъ селеше. — Бююн этмегенниги ёмурде этмезсе.

— Он къарыш жерни мен къачан да табарма.

— Дорбун кыйырып, таш тюбюн табарса, адамла суймей уру къазарла, къабыр а — угъай.

— Адамгъа къабыр керек тойюлдо, жашау керекди, — Каракай секирип туруп, къарындашларына кезиукезну къарады. — Эшитемсиз, ат—минигенинди, жер—сюргенинди, тон — кийгенинди, жашау а жашагъанныды. Жашауму, огъесе... Аманга игни айтсанг, тынгылар дегенлей, нек тынгылайсыз.

— Атабыз айтхан азлыкъмы этеди, — деди Къанамат, къарындашы таба да бурулмай.

— Тон кийиле-кийиле жыртылады, ат чаба-чаба жыгъылады, адам да темир терек болмайды — амандан ёлурсе. Ёлмесенг да, къадарынгдан кюн жарыгъым угъай, кече къарангылыгъын тилей айланырса. Къой жаш, агъачны биз энтда да табарбыз, ары къарама, душманнга къара. — Бусагъатда Къаспотха жумушакъ селешген неден да кыйын эди. Алай жашы, бек марау-

чу жашы, ыспассызлыкъ сынарын суймей эди. — Ой, аман, танг батыр болуученг да.

— Манга батырлыгъым, мараучулугъум бюгюнден сора да керек болур. Кёзбау сёз — жалгъан сёз. Жаннга жетгенде, кёзбаулукъ къалмайды. Жашау суйген мангамы төреди, жашаргъа суюме. Келмей эсегиз, кетеме. — Каракай артха бурулуп, арсарлы бир-эки атлам этди.

— Тохта, къачма, — деп тиледи Къаспот, — къарындашларынгы къоюп кетсенг, жашым туююлсе. Жюрегимден тартып алырма, ожагъымдан къурум тюшгенча да кёрмем.

Каракай тынгылауну ийгенлей тюзюнлей, къош таба айланды. Ол бир уллу иш тындыргъанча, эркин атлайды, кенг жауурунлары, аркъасы, аякъларын алгъаны аны ич жарсыуу, сокъураныуу болгъан адамгъа ушатмайдыла. Къаспотну башха этмей, жашыны тюз да жауурун тюбюнден уруп, къаплап къоярыгъы келди. Сермен алып шкогун огъары аягъына миндирди. Алай сампалны басалмады. Аны эсине нек эсе да Каракайны гитче заманы тюшдю. Ол тирн, ариу сабийчик эди. Төгерек акъ бетли, дум къаракёз. Къаспот аны тамата сабийи Къанаматдан эсе бек суйгенди. Нек суйгенин а кеси билмейди. Биринчи сабийи туууп, экинчисинден тюнгюлгенден сора туугъаны ючюнюмю болур эди: Каракай Къанаматдан төрт жыл кичиди. Ол къарыусуз сабий эди. Юйюрте къарыусузну артыгъыракъ суюдиле. Каракай аурумай арада бир не эки ай оздургъанды деп атасы билмейди. Эжкяйны кечесин аягъы юсюнде кёп кере оздургъанды. Алай Къаспот жукъусун юй бийчесинден аз бёлмегенди. Хоншуларындан, къайыныларындан жашыртын Каракайны баууруна къысханлай, не да бешик къулагъына жабышханлай, кечелерин ашыра тургъанды.

Юч жыллыгъында Каракай (ёледи деп) чечекден ауругъанды. Сабийчик ёлмеди, алай ауруу бетчигин бузгъан эди. Андан сора Къаспот жашчыгъын бютюн

бек суйгенди. Эжкяй а, эрин ыразы этеме, деп Каракайны юсюне-башына сакъ болгъанды. Чиммакъ тончукъ не да мор чепкенчик, кюмюш бел бау, къара гён чарыкъла бла ышымчыкъла — жашчыкъны ариу, тизгинли кёргозтгендиле. Ол, къолгъа юйрениген къозучукъ кибик, атасындан айырылыргъа унамай эди. Бусагъатда уа тёрт жыллыкъ Каракай аркъасына кысылып жукълаучусу жангыдан Къаспотну эсине тюшдю. Кёзюне акъ тонлу, къаракёз жашчыкъ кёрюндю. Ол жууаш, кимни да алдарча, тири жашчыкъ эди. Къаспотха аны къууандыргъандан уллу насып жокъ эди.

Энди уа ол жууаш, Къаспот ат бойнундан тюшюрмеучю, ол тобугъунда болмаса аш татымаучу жашчыкъ хайт деген киши болуп, атасын ёлюм бла бирге къоюп кетип барады. Къайда, къалайда жюрюсе да Къаспот акътиш жашчыгъын къуандырырча бир саугъасыз къайтмагъанды. Башха амалы болмаса, боялгъан ашыкъла келтире эди: Каракай ашыкъ жыяргъа бек суйгенди. Къаспот бауур жылыууна кысыучу къарыусуз жашчыкъны, къайыпларындан, къатынындан окъуна жашыртын бешик къулагъына жабышып, бетине къарап туруучу жашчыкъны, бусагъатда эркин, баз атлап, кетип баргъан кенг жауурун мараучуну да бирге кеси къолу бла къапларгъа керекди. Алай атасыны ызындан жияучу чечекбет жашчыкъгъа, аллына къарап, сакълап туруучу чурбуртон жашчыкъгъа суймеклик талада узайып баргъан мараучугъа палатындан кючлю болду.

— Бери къайт дейме да! — Къаспотну алай ачы кычырып, жашлары бир заманда да эшитмегендиле. * Аны ауазы амалсызлыкъны, ачыуну, жарсыулукъну да белгисича эшитилди. Тийрени къанатлылары къозгъалып ёрге кётюрюлдюле.

Каракай тохтап, азчыкъ мычыды. Сора артха бурулду. * Аны бетинде къаны жокъду: атасы уруп къоярыкъ суннганды.

Жууаш кьозу кьоркьакъ бѣрю кьачан болгъан болур. Жашыны ичине жилин чулгъанганын атасы нек билмегенди. Огъесе адам да алма кибикмиди, кыйырындан кьанхынчы татыуу билинмеген. Ат ѳсдюреме деп, кьадыр ѳсдюрген ата, айып болсун, санга айып...

— Бѣркюнго кьоя кет, — деди Къаспот, Каракай жууукълашханлай.

* * *

Каракайны бѣркю токълу териден этилген тыйгылы, тирмен ташлай, тѣгерек уллу чырпа бѣркдю. Эккай жашларына бир заманда осал бѣрк тикмегенди. «Адам адамгъа къарагъанда, бек алгъа бѣркю кѣзюне урунады, бѣркю осалны — бетн аман». Бютюн да кьыш кьощда киерге уа ол женгил да, жылы да болургъа керекди. Эккай аны ичине мамукъ салып, кьалын сыргъанды, тѣппесин кѣк чешкен бла тышлагъанды. Бусагъатда уа ол Къаспотну кьатында, кьыркьылмай кьалгъан кьойлай, тѣгерек чулгъанып жатады.

Жашла аталары айтхан жерледе жарашдырылгъандыла. Къанамат шаудандан ѳрлеген жыяу жолну сакълайды. Шамил Къаспотну онг жанында — душман билек бла озуп, агъачха кьутулмазча, Гитче атасы бла кьалгъанды. Ол алыкъын асыры жаш эди да Къаспот анга иги ышанмайды.

Душман а энди арталлы да жууукъдады. Ол тюз да таланы тубюнде арба жолгъа жетип, андан ѳрге, Къаспотлары таба айланганды. Шкоок таууш чыгъармай, бѣденелени учуругъа кьоркьгъанлай, шош, кьайгъысыз келеди. «Не умут эте болурла, огъесе адам жогъун, барып билмеймидиле».

Къаспот душманны сынар акъылда алгъа жамычысына къарады — ол кенгиракъдады. Сора тюз да жанында

жатхан Каракайны бёркю эсине тюшюп, аны шкок быргыны кыйырына илиндирип ёрге кётюрдю. Бодуркыу таш артындан кярар-кыарамаз бир ненча автомат кысыха-кысыха атылды.

«Аха, энди жашлагъа аллах онг берсин» — деди Кыаспот. Алай бодуркыуну артха алгынчы, Каракайны бёркюне келип-келип окъла тийгенлерин сизди. Бёрк кесини ауурлугъун шкок бурнууда тыялмай, сюрюшдю да ташха тюшдю, андан жерге учхалады. Жерни алаша гелеую сыйдамлыгы бла кыалмай, юсю кыабурчакъланып эди да, ол, тёнгереп, эниште айланды. Алгъа арсарлы, шош, артда неге эсе да тийип-тийип эки кере секирди. Кыаспотха ол төрт аягын да бирден сир кыатдырып юркген кыойлай кёрюндю. Бёрк а, жел сюрген кыара тюлкюлей, теркден терк тёнгерей барады. Ол жел тамырын юзюп, ышыксыз, илипин тохтар амалы болмай кыалгъан тегенелей барады. Бёрк эс жыйып, уучуланы энди кёрген кыоян кибик, онга жол тартды — болалмады, жыгылды, дагыда тик эниште айланыр-айланмаз кесин сол жанына атды. Алай кыабыргыада чабарча кийик туююлдю, бёркдю — ауурлугъу хорлады.

Душман аны не болгъанын ангылаялмай, аз тохташды. «Келген от кыобурамыды, мыдыхдан толгъан, огъесе лагъыммыды юслерине чачылып барысын бирден кырылыкь».

Жау жыйындан биреулен палахны жолун кесер муратда автоматын тёнгереп келгениге айландырды.

Бёрк симсиреди. Андан ары тёнгерерге бла кыалыргыа билмегенча тохташып, кыадау ташха тыянды. Алай келип-келип тийген окъла жеринден кыозгъадыла да бёрк — жаралы жаныуар дертин алыргыа кесин уучулагыа атды. Ол чарх болуп, душманны эзип кыоярыкылай терк барады. Ол душманны бутларын кыыркыаллыкь ташлай, ичи мыдыхдан толуп, жау жыйынны кёзлерине от чачып бокъур эталлыкь кыазанлай, алай кыыстау

барады. Тёнгереп келе келди да, аллында тюбеген ажаллыны бутларыма кесин урду. Ажаллыны чурукъ бурну уа аны боккабар этип ийди.

Бёрк, артха учуп кетип, тѣппесинден жерге тийди. Тийди да, алайда жапланганлай къалды. Ол не мангылайы тешилгенине жарсып, не солууун айландыралмагъандан шошаймады. Бёрк, тирмен таш кибик уллу бёрк, кесини къарыусузлугъун, амалсызлыгъын жау жыйындан дертин алалмазлыгъын да ангылап тѣппесинден тийген жеринден къобалмай, андан бауурланып турады. Баям, энди анга ёз къадарындан тарыкъгъандан бла кююю этгенден башха онг табылмаз. «Мен бёрк-меми, огъесе ундурукъ тюбюне атылып къалгъан жюн четенемеми. Тиширыуну къолундан ычхыныпмы кетдим, огъесе эр кишиле тѣшден тюртюпмю жибердиле. Мен неми баш токъмагъы бла нек тёнгеремейме. Қызыл къандан толмай, тюкюрюкден нек толдум. Иеми къабыргъасын окъла элек этмей, баууру эзилмей атдан жыгъылмаучем, баш токъмакъ жерге тюшмей, жерге тёнгеремеучем. Ат туякъла мени тюйюп къаралтсала, нем да биргеме къаралыучеди. Энди къатымда киши жокъ, мени уа душманын чурукълары эзедиле».

Биягъы ажаллы жетип, бёркню иёгери таба урду да, жау жыйыны хархы узакъгъа эшитилди.

Бёрк алгъынча тюшген жеринде къалмады — шошшош тёнгерей башлады. Менде таулу аналаны къол жылыулары, кесим эрлени жылыта келдим. Қарыусуз къагъанакълагъа бешиклик да этдим. Мен эрле бла эрлик жортуууллагъа чыгъа келдим — мени кийип, жашла къызла кёрюрге жюрюдюле. Эрлени эрсизликден сакъладым, намыссыз ишледен тыйдым. Энди кеси ауурлугъуму тыялмай барама. Барама, бёрю жыйындан къачхан къоянлай. Жилиян тартхан макъалай.. Юйюне от тюшгенде, таулу алгъа бёркюн сакъларгъа ашыкъгъанды. Бёрксюз къалгъан дунияда жангыз къалгъанга

тенг бола, жашау алай келе келгенди. Аны тешдирген акъ сакъалгъа тюкюртген кирик. Тойлада, къууанчлада бёрк эшик артда къалмады. Жиляр кюн келгенде да, башлагъа бютюн терен кийилгенди. Энди уа иеси башындан тынч алып атханды, тиширыу бармагындан оймагыын атханлай — тешден кетип барады, стауатны сакълаялмагъан парий къачып баргъанлай. Иемецли солдатладан бири биягъы бёркге табанын жетдирип, кезиуюн башхасына берди, ол да—юкюнчюге. Душман чурукъдан къутулуп таш тюбюне кирип къалыр онг жокъ. Жолу къысха — алларына терк жетип къалады.

Жалан да эрлиги болгъанлагъа тийишли, алай эрлени, къоркъакъланы да тѣппелерин бирча жылытдым. Къоркъакъладан кенг этигиз деп тиширыуладан тилеялмадым, аны юкюн жазыкълыкъ сынадым. Кѣлсюзлени, къоркъакъланы кѣрюн болмаучем, энди мени кесими кѣрюн болмай, ызымдан къарайдыла. Алай ма бусагъат ёлюрме, ёлюрме — мангылайымы окъла тешгендиле, къабыргъам да элеклей. Ием жарлыды — анга намысха жол жокъду. Манга тѣш башына жол жокъ кирик... Ма бусагъат душман чурукъ солуууму юзер... Солдатла биягъы бёркню тулукъ таууш этдирип бир-бирге ётдюрюн урдула. Бёркню териси атылып, сыниган къуш къанатлай, энишге салынды. Энди ол къанатлары сыниган къара къуш кирик, къайры урсала, ары уча, тийген жеринде къалады. Алай ёлмеди: бёркле ёлмейдиле, бёркле жалан да инжилген, ачыгъан этедиле. Эсиргенлерин тегерикле, бёркню энтда да малтадыла, урдула. Ол бёрю жыйын талагъан къойлай болду, мамугъу — ич жауу — къарлай, тѣюлдю. Алай бёркле ёлмейдиле, бёркле жалан да инжилгенни биледиле. Ол жилий айланыр, от башын излер да, эшик артын табалмаз. Эшик арты бош тѣюлдю—анда сибиртки сюеледи. Жерин бермез. Бёрк а ёлмез, ёлмесе да аны сабийле излемезле, атабызныды деп, башларына киймезле.

Жау жыйындан биреулен тозурагъан бёркию дагъы-да уруп, «акъ къуйругъун» создуруп ёрге учурду, алай ол кезнуде Къаспот шкогуну сампалым басды да, бёрк жерге тюшерге, душманны къаплады.

Жау жыйын, эс жыйып, адамларына ажал къайдан келгенин ангылагъынчы, экинчи кере да атды. Ол кезнуде, жашларыны шкок тауушларыи эшитгенден эсе алгъа, анга алай кёрюндю, солдатланы экиси баш тёбен жыгъылып, артха учханларын, ююнчю уа тентекленип, сора төрт аякъланнганын эследи.

«Бюгюн жүрегиме кетмез жарала тюшгендиле — сизге ёлюр жарала салайыкъ». — Къаспот, терк окъуна башха ташны артына ётюп, бауурланган жыйынны бирлерин илишпанга алды. Алай шкогуну тауушун эшитмедн — душман сауутланы хырылдашханлары бир зат да эшитдирмейдиле. Къаспот, жашларына тынгысыз болуп, къулакъ салды. Сора ала, шкок атханларына кёре, хатасыз, тирн къармашханларын ангылап, кёл басды.

«Халкъым аз миллет эсе да, керти жашлары кёпдю, ёлселе да тобукъланмай ёлорле». — Къаспот энди душманны алгъынча тынгылы кёралмайды — ол жапланганды. Къаспот аны кёреме десе, туурагъа чыгъаргъа керекди. Алай окъла эркин къымылдаргъа къоймайдыла. Ташланы ёшюнлерин чачадыла, таш кюйген ийис этеди, букъу жокку-жокку болуп, ёзен туманлай, шон кётюрюледн.

Къаспот, алгъа сюркелип, бнягъы башха ташны аргындан атым башлады. Былайдан душман иги кёрюнеди. «Халкъым аз миллет эсе да, итге тенг жашларыны боюнларын кесерге кючю кёп». — Къаспотну эсинден Каракай кетмейди. — «Сиз бюгюн таулу бёркию, къушла тауукъну жулкъгъанлай, жулкъдугъуз, энди сизин баш токъмакъларыгъызыны бёрюле сакъласынла» — Къаспот бешатарыны беш огъун да бир-бир ызындан

жиберип къарады: бусагъатда сауутларын аны таба айландырып жатхан ючеуленден экиси сау-шау эселе да къымылдамайдыла. Ючюнчюсюн эслеялмады. «Таш артына сюйрелген болур», — деди ичинден. Тёшде адам бугъарча жалан да бир таш бар эди. Жау жыйынны шкок, автомат тауушу узайгъанды, алай алыкъын уллу кёллююк керек туююлдю. Къаспот шкогун жерлей, сауут атылгъан тауушлагъа къулакъ салып, жау жыйындап нечасы къалгъанын билирге умут этди. «Баям, бир он экиге жууукъ а барды» — деди кеси кесине. Алай ол душманны кёралмайды. Къаспот ангылагъандан, жау жыйын экиге бёлюннгенди: автомат тауушла шаудандан талагъа ёрлеген жолчукъ тийресинде бла тала агъачха къошулгъан жерде эшитиледиле. Алайны Шамил сакълайды. Къанаматха ёрлеялмазла. Шамил къалай болады ансы, агъачха къутултмагъы эди. Сора алайлайын Къаспот ичинде бир зат юзюлгенча болду: Гитчени шкогу нек эсе да тохтап къалгъанды... Алай Къаспот таш артындан айырылгъынчы ташха окъла жаудула да башына бир зат тийди. «Таш жаркъамыды, огъесе учхара окъмуду». Къолун ачыгъан жерине жетдиргинчи, Къаспотну кёзлерине зыгъыр къуолгъанлай болду, бетине таш сыныкъчыкъла кирип, ачы-ачы чимдидиле. Жукъ кёрмей къалгъанына къоркъуп, къол аязы бла эрлай кёзлерин жапды. «Сокъур болуп, ол бёрклея, душманымы тубюндеми къалама. Жерими ташы душманымы огъумдан сакълап, мени уа букъунг бла сокъурму этип къояса» — деп келди да Къаспотну кёлуне, ол кёзлерин терк-терк сылады.— «Аллахха жаным къурман». Башыны ачыгъан жери селеймей, бети ууакъ чимдилеп, отча къызса да, кёзлери саудула, кёредиле. Къаспот кёзлерини жиялгъанларын тыялмай энишге, таш тубюне къарады. Аны артындан бусагъатда киши атмайды, киши къымылдап да эслеялмайды. Алай Къаспот башха жерге сагъайып ёрге кётюрюлпюнчю, энишгеде, таш

артындан чыгып биреулен, төрт гуппурланып, жортханын көрдү. «Элтгени, баям, кьолда жюрютген пулемётду, нёгерлерине жоргады»—дей шок атды, сора ёлтюргенине ишексиз болуп, тюзюнлей Гитчеге чапды. Гитче, шкогун алгъа созуп, башын энишге бошлап тура эди. Кенгиракъдан ол шок атаргъа хазырланганынга ушайды. Къаспот да алай сунду. «Ол жатхан жапынг бла уа душманны артын этмеге эдинг» — дей ичинден, жашыны къатына жетди.

— Ай, хомух, жукълапмы къалгъанса! — Къаспот, сермен, Гитчени имбашындан жагъасы къатыш тутду да, артха хыны тартды. Алай этгенине мычъмай сокъуранды. Кёзлери, биягъында букъу киргенде ачыгъанлай, ачыдыла: шок къалагъында, Гитчени жыягъында да къаны уюпду, бир кёз орну къандан толуп, экинчиси жарты къысылып къалгъанды. Къара тюк энди ура башлагъан баш эрини окъ жыртханды. Къаспот жашыны кёзюн шон сылады, бетин женгсиз тоңун тешип жапды. Сора олсагъат, тамагъы бууулуп, жаралы жугъутурча, ёкюрюн жияларыгъы келди. Къаспот, адыргысындан кючден-бутдан кесин хорлап:

— Жашларым, къарындашыгъыз Гитче жоюлгъанды, хайт дегиз хайт,— деп къычырды. Эшитирле деп ышанмай эди, алай къычырыргъа керек эди. Андан сора Къаспот, солуу алмай, Шамилге жетди...

Къанамат кьоруулагъан жер таланы къалайындан да кыйынды, баям. Алайда шауданда келген жолчукъну тегереги ташлыды, баш жаны уа — тар. Къанамат жолну тамагъына къысыла келген душманны ычкындырмай эди. Болса да душман тели туююлду — жыйындарындан ючюсю жерлеринден тебалмай къалгъанда ол чыртда туурагъа чыкъмай, таш артлагъа къысыла алай жанлайды. Ташла душманнга жууукъ келирге онг беренде. Немецлиле жолну тюз да тамагъына къысылып атадыла. Къанаматха ол бек тапсызды.

Шкогуна бир тюрлю зат болганлай, не да жерлейме деп мычыса, душман юсюне чыгып кьаллыкды. Гвардия лейтенант Кьанамат жерин алышындармай кеп турургъа жарамазлыгын уста биледи. Бир кьауум автоматха жангыз илишан хазнамыды, сора душманны да алдаргъа керекди. Кьанамат таш артларын терктерк алышындыра, жангыз башын беш этип сюелгенди. Алай жаралы бутун тар, ёр жерде, алгын кьайда да кьанатландырып жюрютюучю бутун, энди сюйреп атларгъа тюшеди. Бусагъатда ол тынгылы, кьоркьуусуз жерде тохташханды. Кьанамат ипи кесекден берн атады, керти, кьымылдаргъа, не алгъа секирирге онг бермейди. Алай иш кеси сюйгенча бармай, огъу от быргыладаан бирин да тунчукьдуралмай эди. Ахырында Кьанамат тюз кьатында кьанхакь башына ёрледи. Былайы анга артыкь кьоркьуусуз туююлдю: таш артына бугьарча таш жокьду, кьайын терекле ёседиле. Алай энишге кьарасанг, хар зат туура болады. Немецлиле шкок таууш эшитмегенлеринде, кьалайны, нени атаргъа билмей сагъайып тура эдиле. Сора, жол бош болганмы сундула, бирлери алгъа сюркелли тебиреди да, Кьанамат эрлай окь жиберин, аны кьоркьгъанына жолукьдурду. Шкок таууш кьаялада да жутулгьунчу, Кьанамат душман автоматны уянганын эшитгени бла теиг сол имбашы ачы кюйгенин сезди да шкокну бурну жерге тирелин кьалды. Жаш, сол кьолун кесине бойсундурургъа умут этип, сауутуна узалды — болалмады. Олсагъат Кьанаматны тши-тери басды, кёзю башы тегерек айланды. «Не да болсун, эсим аумасын... не да болсун, эсим аумасын» — деди кеси кесине. Жаш, душман аны юсю бла атлап, атасыны, кьарындашларыны арт жанларындан чыгьар деп кьоркьады. Ол аланы сау-шау хапарларын чырт да билялмай, ёлюп кетеме деп андан да кьоркьады. Алай Кьанамат энди не этсиз — бир буту аны туююлдю, кьолу кьамничча салынып, кьарыуун таркьайта

барады. Былайдан терк кетерге керекди. Ары, узагы-ракъгъа, ташаракъгъа энерге. Жангыз къолу бла сауутун жерлеп жетишдиралырча, Къанамат, шкогун да бауруна къысханлай, артха-артха ыхтырыла, къапхакъдан тюше башлады. Ол ашыкъгъанлыкъгъа чолакъ буту ашыгъыргъа къоймайды, ол ашыкъгъанлыкъгъа, къамичи болуп къалгъан билепи, жерден Юрну къарагъан ташха, къауурагъа, тамыргъа да илинеди. «Энтда да бир кесек, бир къары» — Къанаматха къоркъуусуз жерге — таш артына жетерге аз къалгъанды, андан ары узайыргъа тынчды. Жаш тар тыгъырыкълада душманга энди хазна хата эталмазлыгъын ангылап, аны туурагъа чыгъарын сую эди. Ёлсе да бирин къаплап ёлсюн. Алайлайын Къанамат, тюз къатында къысха-къысха атылгъан автомат таууш эшитир-эшитмез, аркъасына окъла тийгенлерин сезді. Жаш, къалай бурулгъанын да билмей, хыны бурулуп, немецини кёрдю. Ол талагъа келген жолну тамагъында таш юсюнде суюледі. Солдат автоматын экинчи кётюрюнчю, Къанамат, къуйругъундан олтургъанлай, шкож атды. Ёлдю-къалды эсе да — немецли таш башындан тайды. Къаспот улу кюцденбүтдан ёрге туруп, теңтирей, тёртбюклене келип терекге тирелди, сора кеси кесин энишге чёкген сунду, жеринде тебалмай сыртындан сойланып ариу кёкге къарап тургъан сунду. Ол тегерегинде бир затны да шарт кёралмайды, къулакълары жукъ эшитмейдиле. Жаш жагыдан кесин сыртындан жатып ёле тургъан, артда уа къайры эсе да терен бугъейге баш тебен учуп баргъан сунду. Алай Къанамат жыгъылмады, чёкген суюршген жериңде къалмады. Ол таланы ичи бла алгъадан алгъа теңтирейди. Аны алгъа чалдишдирген жалан да эсине туюрелип къалгъан, артда уа ёчоле да жангыра тургъан бир зат эди: жаш атасы, къарындашлары не болуп къалгъанларын билирге термиледи. Сау эселе да мени хатамдан, осаллыгъымдан шау боладыла тыялмадым, де-

ген эсини жилтини жашны жыгъылгъан жеринде ёлорге къоймай, таланы ичи бла алгъа сюрюшдюре, ары-бери ауушудура элте эди. Сора аны огъу жетмей къалгъан жангыз немецли ызындан чыгъып, Къанаматны сыртындагъыда кюйдюрдю. Жаш артха бурулду. «Ма бу адам былай жууукъда тохтап, мени кёкюрегими кюйдюргенлей нек турады. Тюз аллымда, жууукъда, мени уа — шкогум жокъ, шкогум къайда къалгъанды?» Къанамат «Атам» деп кычырыргъа умут этди. Алай кычыралмады. Тюз да ол кезиуде аны кёрюп, эки сабий — Хамитбий бла Азреталий аталары букъдургъан жерден чартлап чыкъдыла.

— Ой Къанаматым! — деп жетижыллыкъ Хамитбий тюзюнлей жоулгъан къарындашы таба чапды. Алай талагъа чыкъгъан жангыз немецлини автоматы аны, жаш кырдыкчыкъ чалгъы аузуна тюшгенлей этди. Азреталий а андан эсли, жилий, атам бла Шамил былайдадыла деген жерине айланып барады.

Къаспот, ауур жаралы Шамилни къойнуна кысып келе тургъанлай, Хамитбийни ачы кычырыгъы чыгъып, мычымай тунчугъуп къалгъанын, Азреталийни сыйытын — барысын да эшитди. Ол талада бир палах болгъанына аз-кёп болса да ары жау жыйындан адам ычыннганына аны инеклини жокъду. Алай Шамилни, къаны саркъып, кьолунда ёле тургъан жашын, къоюп къалай чапсын. Терк къошха жетдиралса, ким биледи бир мадар этилир. Кёлоне алай келтирип, адыргы этсе да, жашына болушалмазлыгъын ангылайды. Къаспот туурагъа чыкъмазгъа кюреше, таланы эринде агъач бла келялгъаны кьадар терк, муштухул келеди. Сакълыкъ керекди, алай ол къойнунда ёле тургъан бла арлакъда кызыл къанларына боялып жатхан эки жашындан сора жукъ кёрмейди: башха къайгъысы жокъду. Ол кесип атып, агъачны чыкъырдатып, алай келеди. Жангыз къалып къалгъанын эиди ангылап, хайран болгъан немецли

аны алгъа эследи да окъларын аямады. Къаспот кьой-
нунда Шамилни урупму кьойду деп кьоркьгъандан, къа-
лай жетгенин да билмей, таш артына жетди. Сора шко-
гуну къалагъын ипбашына дери кетюрюрге да тѣзмей
атды.

— Уй, анаиң бергенин къан болуп къусарыкъ,— деп
къычырды. Къаспот бир атханын ёмюрюнде экинчи ат-
магъанды. Алай бу жол а атды. Чабып желип, солуу
юзюлген немецлиге бешинчи огъун да бекледи. — То-
игуздан туугъан тонгуз, ёлген былай болады. — Хы, ана-
нгы къатыннга алып жатарыкъ.— Къаспот жүреги чарт-
лап чыгъын кетериклей болуп, кесин кючден тыйды.
Олсагъат тегерекде шошлукъ орналды. Ёмюрледе бу
тнйреде шкок агылмагъанча, киши ауазын кетюрюп сѣ-
лешмегенча... Къаспот базыкъ буту ачып, кенчегин буту-
на жабышханына энди эс бурду. Окъ сюепине жетмей,
этнн жырын кетгенди. Алай къайгъысы кеси жарасы
туйюл эди. Сынчыкълай Шамилни кьойгъан жерине
къайтды: ол ёлюп тура эди.

* * *

Къаспот, жашларын бирем-бирем келтирип, Къана-
матны жанына жанына салды. Сора, юслерин жамчыла-
ры бла жабып, кеси да алайда кырдыкка олтурду. Ау-
зундан сѣз чыкъмай, башын кьол аязына бошлагъанлай,
иги кесек турду. Аны юсюнде кийимлерин таш-агъач
ашагъанды, зыккылдыла, ышымларында ышым бауу ту-
тарча зат къалмагъанды.

Бираздан Къаспот, кѣзлери тохтагъан адамлай, кьо-
лун алгъа созду.

— Жашым, былайны кырдыгы алгъын да кьызгъыл-
мы эди?

Азреталий кырдыкда къан ызлагъа, къан тамчылагъа
къарады. — жууап къайтаралмады. Ол бир кюню

ичинде сабийлигинден чыгъып, эртдегилге ушап алай олтурады.

Кюн таула башына дери энгенди. Заман чырт да къалмагъанды. Палахха хорлатып, былай тургъандан хайыр жокъду, палах мадарсызны, онгсузну жёрюп болмайды, эни бошагъынчы тынмайды. Къаспот теркирек мадар этерге керекди. Къырылгъан жау жыйынны ызындан башхасы келмез деп ким ышанады. Энди ол аллында бу жангыз сабийни бла Эккяйны гюняхларына кираллыкъ тойюлдо. Алай жашларына не мадар? Айхай, жамчыларына чулгъап, сал этип аналарына жибералса, къуугъун жибералса, атла кишнеп, жарлы арбазына, элине киралса, Къаспот алай кюймез эди. Кеси жилиялмайды. Эккяй, ахлулары жилияуларын этип, жерге салыр эдиле...

Къаспот Азреталийни къошха келтирди да, от жагъада ушхуурдан къалгъан от гыржындан жашчыкъ тоярча, анга гыржын, айран да берди. Бусагъатда олтуруп, Шамилни къолу бла этилген гыржынны ашагъан, энди аны хар неге да бирча жарашхан къоллары Къаспотха бир заманда да къанга салмазлыкъларын эсге алгъан къыйын эди.

— Аша, харипчик, Шамилни гыржынныдан тойгъунчу иги аша, — деди Къаспот, суусалдан бла ачдан къарыусузлугъун сезе. Сора олсагъат аны къулагъына къойланы макъыргъанлары чалынды. Алайды, сау сюрюу макъырады. «Асто, мен эндиге дери къалай эшитмегенме». — деп сейирсинди Къаспот. Къойла эртденли бери стауатда тургъанларына жарсый, кесин тышына атды. Сора арлакъда талада гебенни муштухул ташып, ашсыз-суусуз къалгъан малланы алларына бичен жайды. Теркирек шауданнга энип, сал болгъан жашларын жууарча, суу ташыргъа керек эди. Къаспот аланы жуумай, жерге къалай салып къояр... Ол гыбытладан бирин Азреталийге тутдуруп, шкогу имбашында, эки къо-

лунда эки уллу агъач челеги бла тар жолну, Қыанамат къоруулай жоюлгъан жолну, энишге айланды. Тюз да жолну тамакъ кибик тар жеринден къутулуп ташлы, жаймаракъ жерге чыкъгъанлай, Қыаспотну къулагъына бир таууш эшитилди. Алгъа ол адам ынчагъанын бла жаныуар сынсыгъанын иги ангылаялмады — таууш таба бираз барды да жаралыны кёрдю. «Жаным аллахха жюз кере къурман болсун, мен бу асыны бетине туюкюрча этдинг» — деди Қыаспот ичинден.

Мусабий эки жингиригине да тыянып, башын артха атхаплай, сынсыгъ эди. Ол жилимукъла жууа тургъан, ижилиу хорлагъан бетин аякъ тауушла таба бурду. Инчагъаны тохтап, кёзлерин къоркъуу алып, аралдыла.

— Ай, Қыаспот, сен саумуса, аллахха шукур... Мен терс эдим, терслигим башыма жетди... Нечик жарлы болуп къалдым... — деп жилияй, Мусабий биягъы башын артха бошлады.

— Уу жилияны бек алгъа башын эзнуcho эдиле. Қыанамат харип а сени къуйругъунгу юздюрюп къойгъан кёреме, — деди Қыаспот.

— Ай, Қыаспот, алай айтма, аллахынг бла тилейме, окъ мени аямагъанды. Билеме, манга дертинг уллуду, жанынгы аурут да манга бир болушлукъ эт...

Қыаспот, жукъ да айтмай, жаралыны къатына ашыкъмай, шош келди. Аны бет жапысындан къоркъуп, Мусабий жан-жанына къарады — кероху асыры узакъда эди.

— Мен хорланганма, бир малтанганны экинчи малтамайдыла.

— Ётюрюкдю ол, миллетге айып келтиргенлени малтауда чек жокъду! — деди Қыаспот.

— Онгузгъа тийген мурдар болады... мен аман эдим, аманны кюч бла угъай, игилик бла хорлайдыла...

— Мен а сени кюч бла хорларгъа сюеме...

— Буслиман эсенг, кьой, парийим бол дей эсенг, парийинг болуп айланайым...

— Парийле кепдюле! — Къаспот сермен, Мусабийни жагъасындан кетюрюп, аягъы юсюне сюеди.

— Башымы чабырларынга жастыкъ этгенлей жашарма, — деп, ёкюрюп жиляды Мусабий.

Аны кёргенде Азреталий да жиляды.

Къаспот жукъ айтмай, жаралыны жанында кынындан бичагъын сууруп алды.

— Ёлтюре эсенг, жаханым оту сени болсун, — атып кетмей къабыр юлюшюмю тапдыр...

— Угъай, жаныуарла тоярла, — Къаспот хыны узалып, бичакъны Мусабийни тюз киндигинден уруп, ёрге, кемирчегине дери, гыбытны жыргъанлай, жырды. Азреталий кычырыкъ этип, къоллары бла кёзлерин жапханлай энишге чапды.

* * *

Алгъаракълада Къаспотну жашлары бу къазанда эт бишириучю эдиле. Къой кырккъъанда, анда бишген эт бла бери келген жашланы, кызланы сыйладыла. Элни, къошну къууанчыи белгилерге къазанда кеп кере боза къайнагъанды. Энди уа анда Къаспотну кеси жашларыны ёлюлерин жууаргъа суу жылынады. Къазанда къурманлыкъ биширген къайын от, нигирликде аны тегерегинде олтургъан жашланы, кызланы жашырын сюймеклик къарамларын кеп жарытханды. Энди ёлюле чулгъанган къара жамычыланы жарыта алай жанады. Ол затланы кёлюне келтирип, кёлюн бютюн тар эте, Къаспот ёлюлени жууарча къанга жарашидырды. Сора Азреталийни жукълатып, жашларын жууду. Жууду да къара жамычылагъа чулгъады, кечесин талада, къабырла къаза атдырды. Алай къабыр къангала къайдан табарыкъ эди,— тийреде гыйы ташла излеп, сырты бла та-

шыды. «Акъ кисейле, дарийле бла кебинлемедим, эски, къара жамычыларыгъызгъа чулгъадым. Аны ючюн сиз, жашларым, кечгнилик беригиз. Къабырларыгъызгъа къангала сюрмелеп салалмадым, гыйы ташла салдым. Хайран болгъан атагъызгъа аны ючюн да кечгнилик беригиз. Жатхан жеригиз чыгъып келген кюнню тыякъларыча, жылы, жарыкъ да болсун». — Къаспот бек артда Къанаматны асырады. Алай асырарны аллында бетни ачып, дагъыда кѣп къарады. Башха жашларындан айырып нек къарагъанын кеси да билялмайды. Жаралы жанын жангыз къойгъаны ючюнню болур эди, огъесе ол сюелген жерде кесим нек сюелмедимми дей эди, — къалай эсе да жюреги ажым этгенлей турады. Бусагъатда Къаспот: «Кесими сакъладым да жашларымы уа кырдырым», — деп да ажым этеди.

Ата къоллагъа юч жашын бирден жерге кѣмген тынч туйюлдю. Алай тѣртюнчюсюн, кѣлю барын, асыраялмай эди. Аны асырай туруп, ол жангыз кюнню ичинде тѣрт жаны бирден жоюлгъанларын, жашларындан ѳмюрлеге айырылып къалгъанын да энди кѣрюп ангылай тургъанча болду. Асырады да тѣрт къабырны аллында кеси сюелип къалды, дунняда жангызлыкъ ачыуун сынады. «Тау тѣрени бузуп, мен жашларыма дууа тутайым, — деди ол, тобукълана. — Терекле, сиз «амин» дегиз. Мени дууамы ташла, кырдык, къара жер да къабыл этсинле. Мен эртденлик кюннге къарап тилейме: жоюлгъан жашларым элини ыразылыгъын эшите, ырахат жатсынла, Қаракай а аны ыразылыгъын табалмай ѳмюрю озсун. Терекле, кырдыкка тилегими къабыл этсинле». Къаспот аз арлакъ кетип жамычысына олтурду. Алай Къаспотха не къалкъыргъа, не да былайда кѣп мычыргъа жарарыкъ туйюлдю. Ол жашчыгъышы, малланы къайгъысын этерге керек эди да туруп, кючден-бутдан атлай, къошха келди. Мында тапханын жол азыкъгъа салды, сора Азреталийни уятды. Бир кесекден а ала экиси да къойла-

ны сюре, тала бла ёрге тебиредиле. Талагъа кюн ариу жайылгъанды. Хар затха — тереклеге, ташлагъа, гебенлеге, алысынга сары шошлукъ къонганлай, тийре алай ырахат, къууатлы кёрюнеди. Таланы, тийрени саргъыл дуниясындан тёрт къабыр къаралады. Тёрт къабыр — тёрт деменгили ташлай, тёрт жолгъа чек салып сюеледиле. Алтын суу жайылгъан дуняда къаралгъан къабыр тёбеле, Къаспотну жюрегин бекден бек таралтадыла. Алай сытылыргъа жарамаз — жапында жашы барады. Экиси да бирге барадыла.

Алысын кырдык къургъакъды, жылыды, хауа да жылыды.

Азреталий Къаспотха къарады.

— Атам, энди биз къайры барабыз? Ауулгъамы? — деди ол.

— Къоркъма, барырбыз, къайры барсакъ да, бизни кюн жылытыр, туугъан жерибизге ол тийгенлей турады. Душман аны бизден сыйыралмаз. Къоркъма сен, барырбыз, — деди Къаспот. — Аны сакъалы бир кечеге жетгенди, бети жукъаргъанды, мудах кёзлерини тюплерине ауана тюшгенлей къаралгъандыла.

Таладан чыгып, агъачха кирирге кёп къалмагъан эди, алайлайын жашчыкъ:

— Атам, кёремисе, акъ байтал, акъ байталыбыз къайтып келгенди, — деп кычырды. — Къаспот къарады да, керти окъуна акъ ат кёрдю: ол тала этегинде тохташып турады. Жашы, атасы да аны таба чапдыла. Къаспот ырмах эди — бир саны жаралы. Алай ол бусагъатда нени да унутду, жюрек ачыуну унутуп къойгъанлай, акъ байталны къатына муштухул жетди. Байтал несин кёргенлей, жюрексинип кишнеди, тохтады да дагъыда, тиширыу жилигъанлай, кишнеди. Андан арлакъда уа тайчыкъ аягъы юсюне къобалмай тыпырдайды. Аны тюгю, олсагъатда гаккы ичинден чыккъан тауукъ баланы тюгюнлей шытыды. Азреталий къагъанакъны аллын-

да тобукъланып къарады, алай былайды деп айталмады. Ол теркирек аны акъ бла тор болгъанын билирге ашыгъады. Тынгылы билилмады: мылыды. Мылылыгъы ючюн кёрюне болур, кюл бетлиди.

Байтал тайчыгъына, аны аллында тобукъланган жашчыкъгъа къарады. Ол аны да таныды. Азреталий тайгъа хайыр болмаса, хата этмезлигин биледи, баласы ючюн жюреги ырахатды. Сора акъ байтал, несине къарап, къуушалды да келип, къара жухун имбшына салды. Къаспот атны бойнундан къучакълады: «Зауаллы акъ байтал, унутмадың, келдинг, кыйын сагъатында къарт иенги унутуп къоймадың, къайгъы сёз берирге келгенлей, келдинг» — дер-демез, Къаспотну тамагъы бууулуп онгсуз болду. Энди ол кеси кесип хорлаялмады, кёзлери жилимукъладан толуп, жукъ кёрмей кълдыла. Жилимукъларын жашындан букъдура, ол бетин атны жалкъасы бла жапды. Алай санларын бойсундуралмады — имбашлары, аркъасы кълтырадыла. Азреталий кёреди деп къоркъду да атны бойнундан бютюн къаты къучакълады — кълтырагъанын — тыялмады. Сытылгъанымы сабий эшитеди деп да къоркъду да байталны жалкъасындан аузуна буштукъ этди. Сау кюнню бла кечени ичине сыйындырып тургъан къара бушууун энди ичинде тыялмай, амалсыз болуп, жилиады. Аны эсине жангыдан тёрт жашы тюшдюле. Къанамат тюшдю. «Жарлы Къанамат, бир санынг артха тартмаса эди, сени окъ жетмез эди», — деп шыбырдады. Жангыдан Каракайгъа жарсыды. Мындан ары аны жашауу жашау туююлдю — жилиаду. Бусагъатда талада тёрт къабыр къаралмай беш къабыр къаралса, Къаспотну бушууу азыракъ болур эди. Былайда жоюлгъан жашларыны юсюнден Эккяйгъа уялмай айтыр, Каракай ючюн а кимни аллында жууап бералсын. Къаспотну эсине жангыдан кёп зат тюшдю. Эккяйны душман алгъан тийреде кългъаны, ол бушууун кеч эшитириги да эсине тюшюп

жиляды. Акъ байталны жалкъасын, тер ийис этген зыбыр къылны чайнай, аяусуз сытылып жиляды. Сора жилямукъла жуугъан бетин атны жалкъасы бла сюртюп, артхаракъ кетди. Акъ байтал алгъыныгы акъ байтал болмагъанына энди эс бурду — бели эниште ийилгенди, къарны ийнекни къарпынлай уллу, алгъыныгы тирилик къайда, тюр эрни эниште салынып, мудах сюеледи. Сауурсун сюеклери, иер къашлай белгиленип, бийик туякълары ашалып, жукъаргъандыла, жарылгъандыла.

— Зауаллы акъ байтал, нечик тюрленгенсе, къарт, къарыусуз болуп къалгъанса, — деди Къаспот.

«Керти айтаса, заман кимши тюрлендирмей къояды. Сен да тюрленгенсе, алгъын жилямаученг — энди жилямукъларынг бла бойшуму жуудунг. Сакъалынг мени жалкъамлай, чал болгъанды. Алай къолларынг тюрленмей къалгъандыла — алгъынча хычыуундула, жылыдыла. Сени зыбыр, берчли къолларынг манга энтда да жуушакъ кёрюнедиле».

— Узакъ жолла, таула, сыртла къыдырдынг дейме, харип. Юсюнгю кёпле жауур этгениге ушайса.

— Мени мындан алып кетген манга иер салгъанды. Мен аны атып къачдым. Алай жетдиле да жарты жолда тутдула. Артда уа манга кёп адам мииди, мен а бири да таныялмадым. Эшекле бла тенг ишледим. Эшекле бла бирге тау артына шкок, окъ ташыдым, топла тартдым, топ окъладан жюкленип кёп кере тау башларына чыгып тюшдюм. Алай, сиз, адамла, жазыкъсыпыусуз. Мен жюклерин ташып, бошагъанымда, кесими артыкъ жюкге санадыла, ким эсе да къулакъ артыма керох тиреди. Къайсы эсе да аны керохун къолундан тюшюрдю: гюнях тюрюлмюдю, ичимде тайы тыпырдай турады деди. Ол заманда да гюняхдан къоркъдула, тенгликни, халаллыкъны нек ёлтюрербиз демедиле. Артда мен аскерчилени сууладан ётдюрдюм, ичимде тайым тыпырдай, жаралыланы юй жылыугъа жетдирип турдум. Дагъыда

тенглери ча кәрмедиле, кеслери тау артына ётдюле да, мени агъач тюбюнде бөрюлеге кьоюп кетдиле. Алай мен ёлмедим, кесими бөрюлеге жыртдырмадым. Кёп кечени кюплени бери жол излеп келдим, сени кьол жылыуунгу бир заманда да унутмадым: ол манга кыйын ауушладан ётерге болушду, бери жол излетди, мен ма бу халал жашчыкыны да унуталмай жюрюдюм — анга тайымы алып келгенме.

— Сау бол, акъ байтал, сау бол, — деди Къаспот.

— Мен сени бушууунга келеме деп келмедим. Сени энтда бир кёрейим, жарсыууму айтып тарыгъайым деп келдим. Энди уа кесинги жарсыуунг, бушууунг кемсиз уллу болуп тургъанын кёреме.

— Сау бол, акъ байтал, сау бол. Жарсыугъа жарсыё билирге керекди. Андан кьоркьгъан жарсыу тюбюнде кьалыр. Бизни жашауубуз ёлмей бла кьарыусуз болмай жашагъанда туююлдю. Адам жашаргъа итингени ча, жашау ючюн итинирге керекди» — алай айтып Къаспот Азреталийини кьатына келди, сора аны бла бирге тайгъа болушду. Тайны юсю бир кесек кепчигенди да ол акъ болгъаны ишексиз белгиленигенди. Алай алыкъын кьарыусузду — аякчыкъларын жыялмайды, тёрт аягъы тёрт жанына кетип, кьалтырай, кючден сюеледи. Бираздан ол кьайдан хайыр чыгъарыгъын ангылап, жайрала, сакъ атламла этди. Узун, жютю жуху бла акъ байталны чатына тюртюлдю: аналыкыны насыбын тюз ол кезиуде ангылагъан акъ байтал жангыдан шош кьуушалады. Тай тирелген жеринде кьалмады — жуху бла не эсе да излейди. Ол бу дунягъа бош келмегенин, мында аны аллында сюелгенин хычыуун жылыуундан да башха бир зат сакълагъанын, сора аны мычмай, ма бусагъатчыкыда табаргъа керек болгъанын да, баям, сездн: акъ байталны чатындан ётюн жухун ал бутларыны ортасына тиреди ары-бери тегерек айланса да, аллында тау кибик сюелгенин жылыуундан айырылмайды. Тай кесини

мадарсызлыгын ангылап, тийреде ол танымагъанла, не затла эселе да ма бу саргылдым дуняда анга бир уллу борчлары болгъан сунмай эсе, келип Къаспотха, Азреталийге, дагъыда къайтып анасыны къаршына, быгъынына тюртюлдю. Ахырында излегенин табалмай, «болушсагъыз а, маржа» дегенча, азчыкъ эшитилір-эшитилмез кишнеди. Къаспот къагъанакъгъа болушун, излегенин тапдырды. Тайны аузуна кызын тургъан эмчек тюшгенлей, ол олсагъат нени да унутду, анга бусагъатда анасыны къарын тюбюнде дуннядан башха дуння керек тюртюлдю.

Азреталий кёзю кёргеннге ийнаналмай эди: аны аллында жангыдан акъ байтал сюеледи, акъ тайчыкъ а, жашчыкъ термилучю акъ тайчыкъ, кысха къуйругъун ойната, аузун кёмюк этдири, жашар ючюн жашаудан юлюшюн ала турады.

Къызгъан желини бошоя баргъаны, тайны да алай къадалып эмгени кемсиз хычыуун эди да, байтал неси не къарады — аны анга, жашаугъа да ыразылыгъыны чеги жокъду.

Бираздан тай, сютден тоюп, жухун анасыны желининден айырды — дуння алгъындан хурметли, огъурлу кёрюндю. Ма бу сюелгенле, кимле, неле эселе да, алай бусагъатда анга жылыуун берген акъ зат а экиспиден да огъурлуду, эшда: ол андан нек эсе да чырт да айырыллыгъы келмейди: Тайчыкъ тюрленгенди, алгъындан агъыракъ, къарыулу да болгъанды, туякълары къатханды, аякълары къалтырамайдыла. Жашчыкъ бойнуудан къучакълап, сют жугъу узун жухун сюртюрге умут этгенде, унамады; кесин артха тартды — тайчыкъ аны энчи кылыгъы, ёхтемлиги да болгъанын билдире эди. Андан сора да ол бусагъатда кесин бу сюелгенледен мадарсыз, къарыусуз сунмайды. Нек сунады, ала да ол къарагъан дунягъа къарайдыла. Алай, бир жерде тохтап тургъандан хайыр жокъду: кеси сунганча аякъ-

лары къарыулу эселе, бу дуня да бек эсе, анга хата этерик туйюл эсе, билирге керекди. Тай, артыкъ узакъ кетмей, бир кесек чапды, акъ байталны, сюелгенлени тегереклерине жортду — аякълары жыкъмай алгъа элтириклерине ийнанды, дуня бек болгъанына ишеклиги къалмады. Тай, арсарсыз жол кёл алып, таланы бир къыйырындан экинчиси таба жортду. Ол кесин терк баргъан суна эди. Аны ызындан терекле, кырдыкла да чапдыла. Тай аланы барысын да озуп кетерге умут этди — терекле бютюн къыстау чапдыла, артха къалмайдыла. Ол хар нени да — кёкню, кёкде булутланы, аны жылытхан кюнню да озаргъа сюеди. Алай ала аны биргесине чабадыла. Тайчыкъ аякъ тюбюнде ауанасын озаргъа умут этип, озалмай бютюн къыстау тебиреди — къысха боз жалкъачыгъы къайырылып сызгъырды, дарийча шууулдады. Тайны ызындан Азреталий да къууулду — ол тайны тешден кетеди, агъач ичине кирип кетеди, ажашады деп къоркъгъандан чабады. Алай ол жашчыкъ къоркъгъанча телчиик туйюлдю: жардан секирмеди да, агъачха кирмеди. Таланы этегине жетгенлей, ызына айланып чапды, таланы тегереги азлыкъ этмез, тала гитче дуня туйюлдю — анга кюн тегюлюн турады. Агъачха кирирге ашыкъмаз. Узакъ бармай анга да кюн жайылыр, тюбюнде къар эрир да, кырдык жашнар. Ол заманга тай уллу болур да ары къоркъмай кирир, агъачны башы бла булутдан женпил учар, тауланы тик жолларында эркин чабар. Ары дери уа талалагъа кюн жайылгъанды.

Азреталий тайны ызындан чаба кетди да сора, барып къошну аллында жугъур ташны юсюне чыкъды. Олсагъат бетине жел урду, тон этеклерин къанатландырды, жел учурмасын деп бёркюн къолу бла тутуп, тайгъа къарады. Тай таланы тегерегине бир къаты айланып, энтда да барады, барады садакъ окълай атылып. Барады, алашаны учхан кюмюш къанатлы зурнуклай, жаш-

чыккыны умуту акъ кыушлай барады. Артда уа ол таланы кюн чыккыган жанына ётюп, анда жортуп башлады да, кюн тыякыла аны кыызартдыла. Энди тай, талада ким эсе да, кёрюнмеген кёлу бла кызыл байраккыны алып баргыанлай, барады. Талада, кюн тёгюлген талада, байракъ, кызыл дарий байракъ... Ол бир жууукъ-лаша, бир а дагыда узая, кёз туурадан кетмей учады. Бийик ташны юсюнден анга жашчыкъ, арлакъда уа Кыспот бла акъ байтал кыарайдыла. Жорт сен, дуняны кыагыанагы, кыоркымай жорт. Сен кенг дунягы келгенсе, алай алыккын аны бёрюлери да бар, тюлкуюле да жутдула. Алыккын топ окыла да сарнайдыла. Сен а кыоркыма, жорт, топ окыла сени сангырау этмезле, бёрюле да жетип жыртмазла. Бар алгы, бар, дуняны кыагыанагы, табийгыатны нйнагы.

VIII

Азреталлий талагы келмегенли бла Каракайны кёремегенли жылгы жууукъ болгыанды. Атасын, кыарындашларын унутуп, андан келмей турмагыанды. Кимни унутса да, аланы, ала жюрюген тар жолчукъланы, таланы — бир заманда да унутмаз. Болса да жашау жашауду: иш кёпдю, бир кюнню ичиде шахардан бери келип артха кыайтхан тынч тюйюлдю — жангыз ыйык кюн азды. Элде жашагыанлагы аны кыыйнлыгы жоккыду — жол кыкса — сюйсенг кюн сайын да кел.

Энди уа Азреталлий айлыккы солуугы чыгып, алгыынча, жашчыгы Тахир бла бери келгенди. Алгыынча, бери шош кюзарты да келгенди. Терек чапракъланы саргыалтып, тукъузгюлени, тюртюлени кыызартып алай келгенди.

Азреталлий, кеси кесине тырман эте, сюеледи. «Айхай, жашай билсенг а, не хата», — деди терс, тюз айтама деп да сагыш этмей. Заман терк барады, адам а

ашыкъмайды, кесин да табигъатча ёмюрлюк сунады— аны ариулугъундан, шошлугъундан кенгде къалгъанлай турады. Адамгъа кёп зат берилгенди — аладан бири ма бу табигъатны ариулугъун багъалай билиудю. Табигъат бла къууаналмай, ёхтемленалмай жашагъанны жашауу кемди. Бусагъатда Азреталий, жашчыгъына къарай, ол кесича бу тийреле бла байламлы болуп ёс-мегенине, табигъат бла жалан да анда-санда тюбешгенине жарсыйды. Азреталий дагъыда адам тапханын заманында багъалаялмай, артда, андан айырылгъандаш сора кючсюнигенине да жарсыйды. Ол энди: «Мен бутийрени къууатын бек суйген, артыкъ бек багъалагъан болмам»,— деп сагъыш эте суюледди. Андан кенгиракъда къалгъанды да термилиуню чегн жокъ, суймекликни чегн да жокъ. Анга былайдан, элинден айырылын кетерге, сабийлерин табигъатдан айырып къояргъа неге керек эди. Окъуулугъа, билимлиге уа мында, элде жер жокъмуду. — Азреталий ыразы кёз бла тегерегине къарады. Ариулукъну кёрюп, анга къууаныргъа онгу болгъаны ючюн кимге ыспас этсин. Табигъатны кесине, жашаугъа. Жашау, Азреталийге табигъатны кёрюрге суймекликден толу кёзле бергенинг ючюн, тала бла тюбендирип тургъанынг ючюн сау бол. Сен адамгъа кёп зат бергенсе, алай адам бергенинги ыспасын чыгъаралмагъаны, сыйлаялмагъаны ючюн Азреталий кимни терслесин. Жашаугъа, кюн жылыугъа термилип, таш тюплеринде ёсген назик голленн эзип кетген адам ючюн да кимни терслесин. Алай табигъат, жашау бере билгенлерича, арта да алырла — хурметлиге хурметлидиле...

Азреталий талагъа кётюрюлдю, сора анда, къабырла къатында Каракайны кёрюп артха къайтды. Адамланы айтханлары керти эсе, арт кезнуледе Каракай талагъа келмей арада эки кюн оздурмайды — отун этген, уугъа баргъан сылтау бла келеди дейдиле. Къарындашы бери нек жюрюгенин а ол кимден эсе да уста биледи. Буса-

гъатда уа Азреталий Каракайны кёрюрге чырт да суй-
мей эди да, артха къайтып, тала тюбюнде, шауданны
къатында ташха олтурду. Шаудан аны эсине атасы
Къаспотну, акъ байталны тюшюрдю. Сабийлигинде бери
акъ байталны азмы эндиргенди, жалкъасына жабышып
аз тиклегеми ёрлегенди. Азреталий жашы Тахирге къа-
рады. Ол кёпню билген, билирге иринген жашчыкъды.
Алай атасы сабийлигинде миниучюсюча акъ атха мина-
лырмы, жыгъылмай тик жоллада баралырмы? Ким би-
леди? — деди кеси кесине. Тахир зкъ атха миналмай
эсе, терслик анда тюйюлдю. Азреталий кеси терс болур,
сора заман сабийлеге кёп ахшы зат берип, кёпню да
унутдурады. Не этериксе, адам жолоучуду, жолда бар-
гъаннга хар кёзю къарагъанны кётюрген кыйынды дей
эди Азреталий, эски шауданны къатында олтуруп.

Шаудан былтыр кюзде таза эди, келгенде, аны ал-
гъын Азреталий кеси тазалагъанды. Шауданнга къарап
Къаспот сакъалын кёп жюлюгенди. Жаш анда кеси да
бийик кёк хуртдагын, акъ булутланы, тереклени, тукъуз-
гюленн къызыл мышчакъларын окъуна кёрюп тургъанды.
Энди быйыл а тегереги — батмакъ, жолуп кёк залылы
ташла кесип, ичи чиринген чапракъладан толгъанды.
Азреталийни эсине, нек эсе да, олсагъат Каракай тюш-
дю: «Адамладан айырылгъанны жашауу, баям, бу шау-
данча, тунчугъады»,— деди. Огъесе табигъат да адам-
чамыды — къол жылыугъамы термиледи, адамла сан-
сыз кыйсала, Каракайлай, жиляймы къалады? Ким би-
леди, сансызлыкъ табигъатны, адамны да бирча ёлтю-
ре болур...

* * *

«Сиз, сын ташла, сын болуп турмай, къайры эсе да
чапханлай барасыз, алгъын къарындашларым серменге
баргъанлай,— деди Каракай, къабырла къатына келип.

Аны белинде — жютю гидасы, кьолунда — кьошкьулакь кьауалы. — Ол узакь кюнледе кьан кьазауатха кирген кьарындашларым кьазауатдан чыгьалмай кьалдыгьыз. Огьесе ёлгенлеге да тынчайыу жокьмуду. Огьесе манга кьайырылып кетипми барасыз. Мен, адамладан жылы сёз эшиталмай, таладан шошлукь излеп келеме. Алай талада шошлукь жокьду, жокьду табигьатда шошлукь. Ол кьайры эсе да кёчюп баргьан кьошча болуп кьалгьанды. Ма кёкде булутла — бёрюле — кьууушуп, пенн эсе да ызындан барадыла. Тала уа, мен суйюучю тала, огьурсуз кьаратон кьатынлай, этеклерин кётюрюп, ол да кьайры эсе да атланганды. Аякь тюбюмде жер тебеди... Ма ташла да, ташла да... ауур жюклениген эшеклей, жортадыла. Терекле жерге-жерге нйиле, сызгьырышып, тизилгендиле. Кьызгьыл кырдыкла, тот кырдыкла, бутларымы кьамичилей, шууулдатадыла. Жокьду табигьатда шошлукь, талада да жокьду. Кёремисиз назы терекми. Алгьын ол жангыз эди. Энди тегереги назыладан толгьанды. Ала аны этеклерине, бутакьларына жабышып жолгьа чькьгьандыла. Жангызлыкьны хорламагьан жокь — мен хорлайлмадым. Кёкде булутла бёлюнюп, сюрюу болуп кьаладыла—мен адамла бла бир юйюр болалмадым. Таш окьуна жарылып экиге бёлюнеди»,— дей Каракай. хар заманда этиучюсоча, атасыны кьабырыны кьатында гелеуге олтурду. Арт кезиуледе ол бери келип кийик атаргьа кюрешмей кетмегенди. Алгьа жаньуар ызындан баргьан Каракайны жубанчы эди. Алай арtdан артха кьарьулу билеклерине бла жютю кёзлерине не болгьанын ангылаялмайды — жууужьдан, узакьдан атса да кийик тыялмайды. «Огьуму жазар амалы жокьду, узакь барса да — жыгьылыр»—дей атхан кийигин кёп сюргенди—кырдыкда, эчки жоллада кьан ыз излегенди. Каракай эр ёхтемлигин — мараучулугьун тас этгенине нйнаньыргьы келмей, адыргьысындан илишан атып да кесин сына-

гъанды: билеклеринде — алгынынгы кюч, шок бйргъыны «пшижисин» да иги кёредн. Алай илишан а уралмайды, не болуп къалгъан болур, илишан уралмайды. Каракайны башы кёп жазыкълыкъны сынады, энди — жангы палах. Кеси кесине таукеллик излей, талада кийиклени ызларын ызлайды — ёлтюралмайды. Ала аны къауал тауушуна юйренгендиле, къойла къош итлени юргенлерине юйренгенлей. Атасы Къаспот туугъан жерибизни кийикни керексиз ёлтюрме деп жашындаи къуру да тилегенлей туруучеди. Кийик сюрюуледен, терекледен да анга не файда — энди жерни теренинде жатады. Къаспот кёп кийикни жанын къалдыргъанды, кийик аны жанын къалдыргъан эсе кёре болур. Къабырына келиш жийайдыла дейди. Каракай агъачда кийиклени, тауда жугъутурланы кимге аян жерге кирликди. Ёлтюрсенг, ёлтюрмесенг да, ыспасынг бирди, ашагъан да — бёрю, ашамагъан да — бёрю. Угъай, ол кишилигин тас этерге суймейди, мараучулугъундан айырылып, юлюшюн башхалагъа къояргъа да суймейди. Адамла, аны атын бёрюге чыгъарып, кеслеринден айыргъандыла. Адамла — бёрю жыйын — бирлерини юсюнде къан тамгъа кёрселе, мычытмай жыртадыла. Каракайны жыртмадыла эсе да, сёзлери бла таладыла — энди анга уа тишле керек туююлюмюдуле, шоккагъа усталыгъын тас этип къояргъа жарамаз.—Каракай, олтургъан жеринден шош туруп, жубана, агъачдан чыгъа келген кийикле таба бироз барды да, жерге бауурланды: журла тюз аллы бла ёрге тизилдиле. Каракай шоккуну сампалындан басды — шок чарлады, атылмады: жерлерге унутхан кёреем. Чарлагъан тауушдан элгеннен журла да тохташдыла. Сора, шош, ёхтем жюрюшлери бла агъачха кирип кетдиле. Каракай аллына келген насыпны бу жол да къутултду, терк къарманып ызларындан аталмады, туруп ызларындан да сюрмедн, жатханлай къалды.

Кёпмю-азмы жатды — агъачданмы, огъесе тумандан-

мы — жангыз кийик чыкыгыанын кёрдю. Кийик акырын, базыныулу атлай, тюзюндей Каракайгыа келеди. Алгыа ол аны жаныууар болгыанын дурусун билилмалды — эчки, жур деп туйюлдо, акъ маралгыа ушайды. Эшда-эштда, бери акъ марал кыайдан чыгыарыкыды, Каракайгыа алай насыны ким берликди. Алай Каракай алданмагыан эди: аны аллына келип тохтагыан маралды, Кыаспотну акъ байталыча, уллу акъ марал, тогыайбаш, кыызгыан желини уа чатына сыйындайды. «Саулукъ марал»,— деди да Каракай, жюреги терк-терк уруп башлады. Олсагыат аны эсине халкыны акъ маралны сютю неге да жарагыан дарманды деучюлери туюндо, эски халкы жыр да туюндо. «Мен жырдамамы, огъесе туюндо кёреме»,— деп, Каракай башына, санларына кыатылды. Угыай, туюн туйюлдо, акылымдан да шашмагыанма. Акылында шашхан сагыны эталмайды. Бу манга келген дарманды, санларыма алгыныгы тирилик кыайтыр, кёзлерим алгыныдан да жютю болурла, жюрек аурууум кыол бла алын атханлай кетер. Адамла аны насып юлюшю сыйырып, малтаргыа кюреше эдиле да, гурсула, ол тауханны тапсала кёрюме. Каракай маралны элгендирмезча шош кюлдо. Ол кёл кенгдирип, алгыны гитче Азреталлийчикки айтыучусу эсине туюндо кюлдо. Азреталлий акъ маралгыа термилип, кыуру да аны сакылагыанлай тургыанды. Таухан эсе биле болур. Ол термилген марал а Каракайны аллында сюеледи. Дум кыаракёз, акъ марал, сюйсе ёлтюрюп этин ашар, сюйсе тутуп ийнекнича сауар. Энди ол аныды, ычкыдырмаз. Каракай кыолун созуп, тогыайбашха тебиреди— кийик жеринден тепмеди. Ма, жетди, энди эмчегинден тартсын: насыбы кыалай жууукъ эди, жууукъ. Марал жууаш малды, алай эмчегинден тартыргыа кыоймайды, акырын бурулуп, кетип тебиреди. Ол заманда Каракай тёрт саны да бирча кыяулу болгыанын кёрдю — кыууанып, сюрюп башлады. Кийик кыоркыуп, атламына атлам

кьошмады — Каракай а теркден терк барады. Алай жеталмады, аралары — узакъдан учакъ. Уучу, марал кьутулупму кетди деп, кьоркьун жалыпды: «Сен шайтаннга ушамайса, мени алдап ызынгдан элтирге. Саулукъ маралгъа ушайса, — тохтап эмчегингден тартма кьой».

«Мен жиляй айланган маралма, жыл сайын мени улакъларымы жойгъан адам баласымыды, огъесе бёрюмюдю, деп излей келгенме. Сени кёрдюм да «бёрюмю» дедим».

«Мен бёрю туйюлме, санга термилген адамма. Санларымы ауруу кемиреди, жюрек тынчлыгъым жохъду».

«Бёрю туйюл эсенг, адам эсенг, сюрме мени, кетме кьой». — Акъ марал, алай айтып, жюрюшюне кьошду да, Каракайдан узая башлады. Каракай кийикни ызындан чабалгъаны кьадап чапды. Ол маралны санлары кьыяулу болгъанларына алданып чаба эди.

— О, мен кёреме, акъ жин туйюлсе, саулукъ маралса, тохта да эмчегингден тартма кьой, — деп кьычырды ёно къарыгъып.

Кийик тохтамады. Ол кьыйналып, акъырын баргъанча кёрюнсе да, Каракай бла аны аралары чыртда кьысхармайды. Уучу уа арыгъанды. Жеталмазлыгъын ангылап, алай тунгюлюп да кьалалмай, ол жангыдан чапды. Жол а кьыйындан кьыйып.

— Тохта, бир оймакъ сютюнгю адам баласындан кьызгъанма, — деп жалынды Каракай.

Кийик тохтамады не артха къарамады.

— Сен менден бир уртлам сютюнгю аяй эсенг, мен сени жанынгы аямам, — деп Каракай кьауалып кётюрдю. Шок бир бири ызындан эки кере атылып, тийрени кьайгъылы этди. Олсагъат Каракай кийикни чыммакъ арт бёксюмю кьызыл дарийден журуп жабышдырылгъанлай болгъанын кёрдю. Дагъыда бир кере атды. Марал тохтап, уучугъа къарады:

— Мен сени къаргъамайма. Аманнга тенг болуп,

анга аманлыкъ жоралаялмам. Алай нечик къамамагъан жанса, манга ненча кере окъ жибергенсе, ненча кере огъунг санларымда суууп, тот этгенди — энди уа, къара бетинге уялмай, акъ сютюнгю дарман эт деп тилейсе. Душман келип, жеринги, эллилеринги, къарындашларынгы къанларына боялгъанды. Аланы къанлары къызартхан кырдыкла кенг аулакълада, талалада, тау башларында шууулдайдыла. Сен мени къанымы къарындашларынгы къанларына къошаса. Тар жоллада, къызыл къаным саркъа, жюриюме. Жатхан жеримде къызыл къаным уюй жатама. Ташлада, талада, сары топуракъда да мени къаным. Эртденликде, кёк кырдыкда кюн тыякъла чыкъ тамчылада ойламай, къан тамчыланы жандырадыла. Къаныма боялгъан къызгъыл кырдыкны отлатаса, энди уа, къара бетинге уялмай, акъ сютюмю жүрек дарманига тилейсе. Сен башынга насып келтирлик окъну бир да аталмадың, жеринги жарсытхан окъну уа асыры кёп атдың». — Акъ марал, артха бурулду да, бир кесекден кёз туурадан ташайды. Каракай аны къанызын тас этмей тар, тик жолчукъ бла, ол къайры элтиригни да билмей, ёрге айланды. Жолну тарлыгъындан бла къыйышлыгъындан кёп, аз баргъанын хазна эслеялмады. Бир ыран башына чыкъды да, олсагъат ёмюрюнде кёрмегенин кёрюп сейирсинди.

«Танымаймы сейирсинесе, мен сен сюрген акъ маралма», — деди Каракайгъа сюелген. Керти окъуна марал эди. Алай башы уа ариу къызыны башыды. Тогъай-тогъай айланган къара къашлы, мудах кёзлю къыз. Къалын алтын чачы, жамычы кибик, сыртын жабады, андан да энишге озуп, жан-жанында уллу къадау ташлагъа тёгюлгенди.

Каракай, айтырын, къалырын билмей, симсиреп иги кесек турду. Ахырында:

— Мен бюгюн жаралы сеними этгенме? — деп сорду.

«Кёресе кьан ызымы. Алай сен аны ючюн жарсып келген болмазса. Кёп сюргенсе, бизни кёп ачытып, ёз башынга бизден кёп умут болуп жашадынг. Энди уа излегенинг неди, айт».

— Излегеним кёп туююлдю, бир оймакъ сютдю, — деди Каракай.

«Аз зат излемейсе. Жашаугъа тюк тенгли бермединг, андан умутунг а уллулай кьалгьанды. «Бир оймакъ сют туз арбадан да ауурду» деп эшитмегенмисе? Жашау санга дарманлыкъ сютюн азмы ичиргенди».

— Бир оймакъ сютюнг ючюн саугьам уллуду — жашауунгу юздем, этинге, теринге сугьанакълыкъ эт-мем.

«Бералмазынгы берирме деме, сени кьолунгдан жашау аллыкъ мен туююлме».

— Шкогуму чечме бла жерлеменге, ол ауур окъду. Окъ сёз этдирмегени этдиреди, — деди Каракай, кьауа-лып огъары аягьына миндире.

«Мени субай санларыма, кёзюнг кьыйып, жангы жарала салырмыса?»

— Манга сют керекди.

«Мени алтын чачымы кьызыл кьаныма боярмыса?»

— Манга алгьыннгы тирлигим, жютюлюгом да керекди.

«Ала санга бир кере берилгендиле».

— Хайт дегеннге экинчи да берилирле, берилмесе, ол тартып алып: бу дунияда кючлю онглу да болады.

«Тиширыу хатерими этмезмисе, сют саркьгьан та-мырларымы хатерин кёрмезмисе».

— Тиширыу хатерин мен билмейме, манга дарман сют керекди, — дегенни айтып, уучу айбат тыширыу башлы маралны тюз ёшюнонден марады. — Санга кёп сёз кьоратдым, тилегими эшитип, дарман бермединг. Ма, шкогуму ачы тауушун эшит. Сен ёлорсе, алай сав-ларынг суугьунчу мен эмчегинге кьапланырма. —

Шкок атылды, дагыда... Алай акъ марал, Каракай умут этгенча, жыгъылмады, сойланмады. Ёшюнонден кызыл къан бюркюп, тегерегинде ташланы, кырдыкланы кызартды.

«Сен кеплеге берилген игиликни аякъ тюп этерге жарарыкъ сунуп жашай келгенсе... Шукур болсун, жашау аллай эссизликни сынамаз. Кеплеге берилгенни зор кюч ёлтюралмаз», — деди мудах кезлю, тиширюу башлы акъ марал, тогъай къашлы, алтып чачлы марал.

— Ёлген а этемнсе, суймей ёлюрсе! — Каракай къошкъулакъ къауалыи терк жерлеп дагыда эки кере атды. Марал жыгъылмады — къаны бютюн бек саркъды. Уучу, окълары тауусулгунчу, кийикни аямады. Алай хар зат да окъдан, зор кючню къолундан ёлюп къалмагъанын ол билирге суймейди. Дуняда ачыса, иижилсе да, кеплеге буюрулгъан ёлмейди. Акъ марал, кызыл къанына боялып, мудах сюеледи, ёшюнонде жаниган жараларына хорлатмай сюеледи, ариулугъу ариулай, мудах кезлерни да тюрленмейдиле. Терекни кесгенликге, агъач ахтынады — ёлмейди, бир таланы кырдыгын ёртен жаласа да, башхалада шош чайкъалады. Акъ марал жыгъылмай, ёлмей сюеледи. Ол алыкъын кеп улакъ ёсдюрюрге керекди, саулукъ сютю адамлагъа да керек. Кесип адамла аллында борчлугъа санагъандан ёлюм къоркъады.

«Мен сени жангыз чач тюгюм бла байлап кетер эдим. Алай бу дунягъа кишини ачытыргъа келмегенме. Бар, кет былайдан», — деди жаралы алтыпчач.

Каракай, артха бурулуп, кетип башлады.

«Бери къайт!» — деп кычырды акъ марал.

Уучу титиреп тохтады. Кеп жыл мындан алгъа ата-сы алай айтып кымыргъаны аны эсине тюшюп, жүрегин къоркъуу бийледи. Андан сора Каракай жарлы болуп къалгъанды, энди уа ол сёзле анга къаллай палах келтириле.

«Кенг дуня санга тар кёрюноп жашагъанса, Энди ол да жокъ: төрт жанынг тик къабыргъады — тюшеме десенг, жел суургъан кирлей. Алай санга энтда да болушайым. Адамны ахшысын бек сюеме. Мени санга болушлугъуму адамла кеслерине сыймеклигимча, хурметлигимча ангыласынла, — деди да акъ марал, башын артха силкип, чачын акъ къабыргъа бла энишге салындырды. — Бар чачымы жол этдим».

Қаракай арсарлы келди да, маралны чачындан къолуна сыйынганыча тутуп, тюшюп башлады. Қырап къарагъынчы, ол, суу саркъгъанлай, алтын чач бла энишге саркъады. Сора жерге жетер-жетмез, аякъларын къабыргъагъа тиреп тохтады. «Мындан ары секирсем окъуна, жугъум ачырыкъ тойюлдо» — деди кеси кесине.

— Атны тутхан къыйынды, алай минсем жыгъылмаучума, жибермеучюме. Алтын ожалкъанг эсе да, чачынг эсе да къолумдады, — деп къычырды уучу, ёрге айланып. Жууап эшитмедн.

— Чачы кесилген тиширыуну сыйсызлыгъын сына. Қылкъыяр огъум жокъду, бичагъым къылкъыярды. — Қаракай жанында бичагъын чыгъарып, алтынны — кюп тыякъланы — тюз къолу тутуп тургъан жерииден кесди. Кесди да энишге айланды. Барып ташха, андан къабыргъагъа тийди. Ол энишге, къайры эсе да, учуп бара эди. Уча келип, жангыдан эки жанында эки таш къабыргъагъа тулукълай тийди. Қаракай, ёлмей бла чачылмай баргъанына сейир этип, энишге къараргъа кюрешди. Ол жерге терк жетмезлигин, жетсе да къан хыртдыкла болуп жетерин ангылап, ачы къычырыкъ этди...

Аны эшитип, Азреталий мычымай талагъа жетди: ол къарындашына бир палах болуп къалгъан сулнганды. Каракай къабырладан арлакъда жатып тура эди. Аякъ тауушла аны сагъайтдыла да, уучу башын кетюрдю:

— А-а, къарындашым, сенмисе? Шаудан бойнунда эртдеден олтураса, бери уа келмейсе.

— Хау, менме. Сенми ата эдинг шкок? — деп сорду Азреталий.

— Менем. Атсам, атмасам да андан хата-хайыр да жокъду. Кёзлерим тот этгендиле, кийикни жаралы этеме — ёлтюралмайма.

Азреталий жукъ айтмай, къарындашына къарап бир-раз турду. «Къатын кибики алып, юй болургъа керек эди», — деди ичинден.

— Нек къарайса, шашхан адамгъа ишми ушатаса. Сенича ана эмчекни да, саулукъ маралны эмчегин да аузумда туталмагъанлыкъгъа, тели бош сунаса. Мени башым сагъышладан толуду, тели жарсый, сагъыш эте да билмейди, — деди Каракай мудах ауаз бла.

— Мени ёсдюрген эмчек сени, хар бирибизни да ёсдюргенди. Аны кесинг кимден да иги билесе. — Азреталий артха бурулду.

Ол, жашчыгъыны да къолундан тутханлай, кетип барады. Ким биледи, энди Азреталий тамата къарындашына не тюбер, не къалыр, алай тамбла жангыдан жангы кюн бла бери келир да тала бла, терекле шаудан, эски къошну от жагъасы бла да тюбешир. Аны къууанчы жери бла, жерини адамлары бла тюбешулериди. Жангы тюбешнусюз къууанчсыз жашауунг мутхуз болуп къалады, кюн кёзю мутхуз болуп къалгъанлай. Билеме, ол алыкъын мени бла да тюбешир, бусагъатда уа, Каракайдан узая, кетип барады.

— Тенгим, акъ тайынг къайлады, къайдады акъ маралынг. Айтмай кетип бараса.

— Тайым тайлай турмайды, ат болгъанды. Кёп умутума жетдим, энди башхасы алгъа элтеди, алай алгъынча тюшле кёреме. Кёк тала кёрюннгенлей турады, анда акъ тайла жортадыла, журла да элгенмей отлайдыла. Тюшюм тюнюм бола, жашауум алгъа барады.

Билеме, талада, таула башында, кырлада да кызыгъыл кырдыкла толкъунланадыла, алай жылы жауунла, сакъ жауунла тотларын жуууп жангыдан кёгерте турадыла. Азреталийни биргесине жашчыгъы да барады. Мен аны бла саламлашмайма. Ол дуниягъа къонакъ болуп келмегенди, алыкъын кёп кере тюбеширбиз. Экибиз да жолдабыз, жолдагъыла уа тюбешмей къалмайдыла. Билеме, алгъын атангча, акъ тюшле кёрюп, тюшонгде жашил талангы излей болурса. Огъесе, кюмюш къапатыгъа минип, кёкню къарангысымы жыраса. Неди да, бирле жерни къарасын жырадыла — башхала кёкню жети къатысын...

Азреталий бла жашчыгъы, Каракайдан узая, кетип барадыла. Бишген алма, кертме ийис эшитедиле, агъын жерге тюшген кьургъакъ чапракъ тауушланы да эшитедиле.

* * *

Къыркъарда тау этеклери шош боладыла. Шошдула терекле, гебенле, ма алайда отча жанган тукъюзюле, тюртюле, «таш сюрюю» да, шошду тала, табигъат да. Кёкде жюзген айча, жукълап тургъан къагъанакъча, кызыны биринчи суймеклигича. Шошду хар зат, шошду апаны къуанчынлай, бешик жырлай.

АКЪ ГЫРАНЧА

1

Фатимат тенг кызлары бла кетип бара тургъанлай, къайры, нек баргъанын а билмей эди, акъ атны жортдуруп, Мажитни келгенин кёрдю. Ол аны юсюнде, гитчелигинден атла багъын ёсгенча, сейир тап жарашып, омакъ олтура эди.

«Ёмюрюнде жүген бла похтаны башхалыгың билмеген адам бюгюн жилин кибик огъурсуз узунбелге къалай базынып миналгъанды» — деди къыз ичинден.

Атлы сёлеширча жууукълашханда уа, Фатимат бюгюн бек сейирсинди: эмиликини башында не жүген, не похта жокъду.

— Быллай жилинга киши жүгенсиз минемиди, алып къачып чачса, — деди къыз, жаш ючюн къоркъуп.

— Жүген салып ким да минер, эр киши не эмиликини да ауузлукъсуз бойсундуругъа керекди.

— Сёзюнге кёре уа анангы жуккасын да ат юсюнде ичген сунарса, — деп кюлдю Фатимат.

— Алай окъуна болур, сиз кёрюрге бла билирге соймегенликге, мен кече, кюн да ат юсюндеме, мен, кёп-аз жашагъан эсем да, бир заманда эмиликден тюшмегенме.

— Махтаныргъа таңса.

— Ийпанырыгың келе болмаз дейме.

— Хо да, бу жол ийнанайым, алай кеси башынга атха жүгенсиз минмесенг игиди.

— Мени атымы жалап да дарий жаулукъ ме да акъгыранча тыяргъа боллукъду, берсенг а акъгыранча игы, — деди Мажит, ничге белниден къолун айырмай.

— Мен акъгыранчамы къалай берип къояйым. Жүген орнуна тутсанг, кир болуп къаллыкъды.

— Аны ючюн жарсыма, кёз гинжимден сакъ тутарма, саргъалмаз.

— Хо да, кёлюнг бла айта эсенг, берирме.

— Къачап?

— Артдаракъ, кёрмеймисе, акъгыранчам биргеме тюйюлдю, — деди да Фатимат нек эсе да аз къызарды. Сора Мажитге къарады. Алай айтханына жарсыды: жаш мычымай мудах болуп, кёзлерине мылы ау тартылды.

— Сен таулу къыз тюйюлмюсе, таулу къыз акъгы-

ранчасыз эшикге чыгып ким кѳргенди! — деди атлы шургулу ауаз бла. Андан эсе, бир чач эшменги кѳююп чыкъсанг а.

Жаш атны кѳабыргѳасына шош кѳатылды да, мудах халиснн тюрлендирмей, узайып башлады. Кѳыз ызындан кѳарап, аны аллында жютю кѳазыкѳлары бла бийик чалыны кѳрюп кѳоркѳду. Ат асыры терк бара эди. Алай кѳыз кѳоркѳуп бошагѳынчы, ол чалыны башы бла тынч секирип, кѳз туурадан ташайды. Сора дагѳыда, билмей тургѳанлай, Фатимат алгѳа кетген нѳгерлерини ызларындан жетгинчи, аны Мажит жетди. Атны жюриюшюп бузмай, бир кѳолу бла сермеп кѳызны кѳолтукѳ тюбюнден тутду да эмиликни бойнуна алды.

— Терекле, юйле башы бла нек учабыз? Мен кѳоркѳгѳан этеме, жерден айырылмай барайыкѳ,— деди Фатимат, жашны белинден тутаргѳа бла кѳалыргѳа билмей.

— Бош кѳоркѳаса, кѳанатлыгѳа учуу тѳреди.

— Сен кѳанатлы кѳачан болуп кѳалдынг?

— Эртдеден, кесимн таныгѳан кюнден бери эмилик атым мени бир кѳанатым болгѳанлай келеди. Энди сени манга сюймекликниг — экинчи кѳанатым.

— Алай эсе, жерге, жерге тюшейик, сюймеклик кѳанатына базыныу, ышаныу да жокѳду. Ол кѳарыусузду. жарты жолда ууалыр.

— Сен кесинге базынмаймыса?

— Кесиме базаынама, сюймеклик кѳанаты, гебенек кѳанатынлай назикди.

— Хар назик зат кѳарыусуз болуп бармайды, ол кѳуш кѳанатынлайды.

— Сора мени кѳайры элтесе, аны айт! — Жел акѳ эмиликни жалкѳасын, Фатиматны узуп, бал бетли чачын да бирча шууулдатып тарайды.

— Сени туугѳан элинге алып барама. Туугѳан элинге де ананга.

— Мен шахарда жашайма, ишлейме. Анам да шахардады.

— Кеси шахарда тура эсе да жүреги, эси да элдеди, сен аны жарлы этгенсе, — деди Мажит биягыча мудах ауаз бла.

— Сора, сен шахарда жашагъанланы жарлыламы сунаса? — деди Фатимат, ачууланыргъа бла къалыргъа билмей.

— Угъай, санамайма, шахарлада кёпле насышлыдыла. Алай сеин ананг жер бла бирге ёсгенди. Ол жерин жашнатханды, жер а — аны. Энди ананг ишсиз турады, ишсиз къалгъан жарлыды.

— Мындан ары мен сауга жол нёгер тойюлме, къайтар артха, элге барыргъа суймейме.

— Къоркъма, мен сеин туугъан элинге элтеме, атаанангы элине. Барайыкъ да сауга акъ гыранча къысып къайтайыкъ.

— Элде мени гыранчам къалмагъанды. Ол шахарда юйюмдеди.

— Ётюрюк айтма, сен аны элден кетген кюнюнде тас этгенсе.

— Мажит, кёлюме тиесе. Акъ гыранча шахарда да тазалай сакъланады.

— Андан болур башынга къысып айланганынг.

— Хар зат заманны илишанларына кёре бола келеди. Сен жашаудан артха къалгъанса, — деди Фатимат, ачууланыган ауаз бла.

— Артха къалгъаннга меними санайса? — Мажит ышарды. — Артха къалгъан иги тёрелени осалладан айыралмагъан ким эсе да — олду. Ёз миллетини иги тёрелерини унутуп, орталыкъда къалгъан ким эсе да — олду. — Мажит къолунда чий чыбыгы бла атны жалкъасына къатылды да эмилник дыркъ деп тохтап къалды.

Фатимат, тюшюнде Мажитни кѣргени ючюн туююл эсе, эртде уяниганды. Алыкъын эртдеди, бек эртде, кѣкде жулдузла окъуна ёчюлмегендиле. Экинчи къалкъыр умут этип, къыз кѣзлерини къысханлай иги кесек турду — жукъу келмеди. Адыргысындан башын жастыкъ тюбюнде букъдурду — тюшюн а къыстаялмады. Фатимат аны юсюнден кѣп сагъыш этгенди, энди уа жукъларгъа керек эди. Ол жашны юсюнден сагъышларындан эригип, андан эсе жукъуну татлылыгъын сайлап кѣзлерин андан къысмайды: иши тынч туююлдо — жарты жукъулу болургъа суюмейди. Алай адам жүреги излегеини, тартхашны этмей, кеси кесин ижилтирге неге керекди.

Фатимат жангыдан жашны юсюнден сагъыш этер кѣл алып, жастыгъын тап жарашдырып, жатды. Сора Мажитни къылыкъсыз, халсиз адамча кѣрмегенине, ол аны тюшюнде да, тюшюндеча, жютюлей, эслилей къалгъанына къууанып шош ышарды. Къыз тюшюнде окъуна жашны юсюнде бир тюрлю чурум табаргъа не да мѣхелликни, ыспассызлыкъны илишанын кѣрюрге суюмейди, ол угъай, кюлкюлю зат бла байламлы кѣрюрме деп къоркъа эди. Фатимат кесин уста таныйды — жүреги элни жүрегине ушаса — не хата. Адамгъа терк илешгенича, терк кѣлю чыгъады. Алай Мажитни иши башхалды, ол башха жашлача туююлдо, къызны аны унутур умуту жокъду, андан къадар сакъласын. Фатиматны юйюр жашауу жашны жашауу бла да байланмаз. Ол аны биледи — жалан да жүрекден жүрекке жол болсун, башха зат излемез. «Андан кѣлюм чыкъгъандан эсе жаным чыкъсын, жүрек жылыуум сууугъандан эсе, юйюмде от жагъам сууусун».

Бусагъятлада къыз жалан да суюмеклигим тунчугъуп къалмагъа эди деп къоркъа эди да, тюшюнден сора жүреги жашха бютюн бек жылыниганды. Энди уа Фа-

тимат аны ючюп кеси кесине, жашауна, кьадарына кемсиз ыразы болуп жатады. Ол ма бу отоу кьабыргьа-лагьа, (Мажит бла мында танышханды) шош жукълай тургъан анасына, ана кьарындашларына, Мажитни тенглерине, кекде айгьа, жулдузлагьа да — барысына да — кьууанч, жарсыу да берген дуниягьа ыразыды. Жашау-ну Фатиматха этген хатери уллуду. «Манга алай чомарт нек болдунг — мени чомартлыгьымы кьрмединг, огьесе сынагъанлыгьынгмыды?» — деди кьыз ичинден.

«Сен мени хатерими, чомартлыгьымы аз сынап, азмы кьрдюнг. Эсингдемиди, ненча жашла бла танышдырып, жюрегингде суймеклик отну ненча кере жандырдым?»

«Эсимдеди, барысы да эсимдедиле. Ала тенглеримча кьалгъандыла, суймеклигим а нек эсе да терк учуп кетгенди, тюшлерим кетгенлей. Бойсунмады манга жюрегим, бойсунмады. Энди тилегим: суймеклигими сакълар онг бер».

«Суймеклик — кьагъыт журун туююлдю — жыртып атаргьа. Мен адамлагьа аны береме, сакълай а кеслери билсинле».

«Алай, кьадарым, мени бу жол аямадынг дейме. Огьесе жюрегими сууутургьа еч болгъаным ючюмю кьыйнайса. От жагъабыз бир болмаз адамны суйдюрдюнг».

«Суймеклик ол сен айтхандан бийикди!»

«Мен санга ийнанам. Насып суйгенинги тешегингде, кьучагьында кьргенде туююлдю. Аны бла бирге сабийле есдюргенде да болмаз. Насып — ол жюрекни оту селеймей тургъандады. Кесим суйюп, бирле да мени суйгенлерине ийнансам — башха зат излемем».

Фатимат отоуда кишини уятмазча, акьырып туруп, терезе аллына келди да, тышына кьарады. Танг ата башлагъанды: юй кьабыргьала, терезе тюбюнде таш жолчукъ да агъаргъандыла. Шахар а алыкьын жукълайды, минг кезлю сахар. Бусагъат бери кюн жайылып

да ол нюр жанар, шахар кирпиклёрни ачар — терезеле жылтырарла, терекле да биягъы жашил бет алырла. Ары дери уа уллу орамны «жууундура» турадыла. Фатимат аны кёрмейди — эшитеди.

Къыз шахарда ишлеп, жашап тургъанлы тёрт жыл болады. Тёрт жылны ичинде ол пенча кере эшикте, орамгъа чыкъгъан эсе да, аны анча кере тансыкълагъанды, анча кере жангы, ийшакълагъан кёз бла къарагъанды. Арбазлары, юйонден иште жюриуючу жолун, ёз отоуун таныгъанлай, шахарны нги таныйды. Алай дагъыда ол анга кюн сайын чагъа, тюрлене, жашнай тургъан гюл бахча кибикди. Шахар Фатиматны жюрегине къалай эсе да бир тюрлю жууукъду. Нек болгъанын а кеси да билмейди. Энди Мажитни таныгъанлы ол аны бютюн бек суйгенди.

Бусагъатда Фатимат, терезе аллында сюелип, Мажит жашагъан шахарда жукълап, тюш кёрген, эртденликде уянын, жангы дунягъа къарагъан да нечик алааматды деп сагъыш этеди. Къыз жашны юч-тёрт кюнден, ийыкъдан аягъа кёралмайды. Алай бир шахрда, бир орамда жашайдыла, — аралары узакъ туююлду. Фатимат орта орам бла ишине атланыр. Ёрге бара Мажитге жолугур. Жолукъмаса да неди — ол мындады, билмей тургъанлай, къайдан чыкъса да чыгып къалыр. Бусагъат Фатимат ишине атланыр — орам кенг, жарыкъ, адамла да жарыкъ. Алай ол Мажитни суйгенча, Мажит аны сие болурму? Фатимат ангылагъандан, жаш анга сансыз кёз бла къарамайды. Дагъыда суйген жюрек бла кёз терк алдапдыла — къыз алданын турургъа да суймейди. Ишексиз болурча уа Мажит жукъ айтмайды. Фатимат кесни жюрек сезимине жууап жашны сёлешген ауазында, къылыгъында, кёзлеринде излеп, жашырып къууана тургъанды. Артыкъ ырахат а туююлду — Мажитни къылыгъына, сёзлерине ийнаным къалгъан къыйынды, кёлю бла не ойнап айтханын билмезсе, кёз-

лери асламында ышаргъанлай турадыла. Огъесе Мажит адамлыкъ хатерин этип, аны бош арну кѳргенин суюмекликми суна болур? Къыз неден да андан бек кѳркъады. «Суюмей эсе, арну да кѳрмесин, керек туююлдо». Иги кѳууумуна кесн кесин ийнадырыр муратда, жашны жюрегинде суюмекликни бир тюрлю ызын табар акъылда, Фатимат аны бла тубешнулерин жангыдан эсине тюшюре кетди да, озгъан кюн сѳлешгенлеринде тохташды.

Мажит къызны ишлеген жерине кирип келди да, саламлашып, алаша танчанга олтурду. Къыз аны бети башха кюнледен эсе арыгъыракъ, акъсылыракъ да болгъанына эс бурду. Алай ол не заманда да акъсылбетди.

«Мен муну не зат ючюн суююп кѳюйгъанма», — деди ичинден Фатимат, жашха жашыртын кѳарай. Къыз Мажитге жолугъуп, ол кезиуде абызырамай, къызармай бир заманда да кълмагъацды. Нек? Ол не къызарыргъа, не абызыраргъа суюмейди. Алай билмей тургъанлай бетине кѳан кѳуюлуп кѳалады, абызырап, ышарады. Бетинг мыдых болуп тургъанлай, Мажитге кѳалай кѳарарыкъса, суюгенинги туура алай ачыкъ билдирин кѳояргъа керекмиди, — Фатимат кѳарамын букъдурургъа кюреше, булжугъандан не файда — экиси тубешген отоу асыры тарды. Къызаргъаны кетип, эс тапхынчы анга иги кесек заман керек болуучуду. Бусагъатда уа ол абызырагъан халин хорлап, жашха кѳарай, сагъын этди: «Муну не заты ючюн сайлагъан болур жюрегим?» Арнулукъ жаны бла айырмалыгъы жокъду. Суююмлюдо, алай аллай суююмлюдени Фатимат хар кюнде да кѳреди, жолугъады. Не артыкъ субай туююлдо. Орта бойлу жашды. Алгъын Фатиматны умуту ѳсюмлю, субай жашла бла байламлы эди. Бу а келе келгенди да субайны, ѳсюмлюшо да унутдургъанды. Жалан да кѳашлары ариудула, сора кѳзлери, ала бир ышара, бир а сагъынлы бола турадыла. Кертн, Мажит эсли, бек эсли, жюкю

жашды. Алай аны жютюлюгю бла эслилиги кёплеге белгилди. Алайла да аз туююлдуле — эр кишини аны ючюн сюерге болса. Фатимат Мажитни нек суйгенни билмейди. Билрге да неге керекди. Жюрек сайлап суймейди. Ол жашны кёзлери-къашлары да, мангылайы, хар сёзю, хар къымылдагъан илишаны да анга кемсиз сыйлы, багъалы болгъанын кеси кесинден букъдурмайды.

Фатимат бла Мажит иги кесек олтуруп, ушакъ этдиле. Сёзню ким башлагъанын, неден башланганын да къыз унутханды, алай кесини:

— Сен жюрегингдегин айтмайса, суймекликни таркыйтмай сакълагъан къыйын болур, ол асыры къарыу-сузду, назикди, — дегени эсиндеди.

— Угъай демейме. Суймеклик гебенек къанатынлайды, — деди Мажит ышара. Фатимат да ышарды. — Алай ол къанат адамны бийикге чыгъаргъаны сейир туююлмюдю. Сора къатыракъ чёнге окъуна тийсе, ууалып къалады.

— Хо да, мени айтханым да олду. Бир кюн жылыта, экинчи кюн а юшюте тургъан зат суймекликмиди? — Фатимат нек эсе да жаагыдан къызарды, — бюгюн туууп, тамбла ёллок суймеклик манга керекмейди.

— Суймеклик ёлмез ючюн адамла кёп зат этерге борчлудула.— Мажит, тапчандан туруп, эшикден кирген жерде шнитикге олтурду.

— Не зат сора?

— Бир бирни суйгенле кюнден кюннге тюрлене барырга керекдиле. Ала бир бирлерине бюгюнден эсе тамбла иги кёрюнмеселе, суймеклик ахсай башлар. Аны ёлтюрген бир бирге ушагъан сёзле, тюбешиуледиле. Билемисе, адам акъгъан суугъа окъуна кёп къарап турса, эригип къалады.

— Хар кюнден башха тюрлю болуп а къалай жашагъын.

— Мен сүймеклик — ол адамланы, сүйгенинги, кеси аллында да жууаплылыккыны бютюн терен сезиуюдо дегенден айтама.

— Хо-о, сен а не терениге кетесе. Журналист болганынги билдирдинг. — Фатимат кюлдо, сора мычымай сагышлы хал алды.

— Сен керти окъуна айтаса. Сүймекликден файда излеген аны ёлтюрмей кьоймайды. Адам адамны жашауну аллай жанына кьарамай сюеди, — деди кьыз бирздан. — Сора сен жюйрюк атны сүйгенме деп тургъанынглай, ол кьадыр болганын билсенг, инжилмей не этериксе.

— Сен адамны жашауунг ючюн сүймей, кесинг туудургъан, жюрегинг излеген умутунгу табар акъылдамы сюесе сора? — Мажит сорууун сансыз халда соргъан сундуруп муратда ышарды.

— Адам чурумсуз бола болмаз. Аллайны излеген, кесини юсюнден сагыш эталмайды. Мен жюрегим айтханнга, тапханнга ышанама. Ол адамлыккь бла адамсылыккыны айыра биледи.

Экиси да тынгылашдыла. Фатимат кесини жюрек сезимине жашдан бир тюрлю жууап излей эди. Мажит а башын асыры жапды этип сёлешичюледенди. Ол кьыз тиширыудан сүймеклик сакъларгъа, анга жюрегиндегин билдирирге да кесин эркинге санамайды. Мажит сүйгенликге, андан анга не файда! Уллу кьууандырыр. Жаш кьызны насыбына чырмау болурма, алай анга жюрек жылыууму да суууталмам деп кьоркьгъандан, мудах олтурады.

— Сен а кесинг бла бир юйюр болалмаз тиширыуну сюялырмы эдинг? — деп сорду Фатимат.

— Нек сүймей эдим, гюняхмыды? Мен аны гюняхна кирлик туююлме. Мен андан бир зат да излемейме, излесем да — жюрек жылыуу излейме. Жюрегин манга берсин — кьалгъанын а кимге сүйсе — анга.

Фатимат биягъы жангыдан кызарды. Алай бу жол ол жашны айтханы кълуне тийип кызарды.

— Сени сёзлеринги къалай ангыларгъа боллукъду?

— Аны санга жашау ангылатыр, жашау, — деди Мажит.

II

«Элден шахаргъа къайтсам, шорха суугъа кёмюлгенлей болуп къалама. Тынчлыкъ излеп олтурсам — тынчлыкъ табалмайма. Мен кёралмагъан, биялмагъан жашырын кюч мени кыстау бурады, суу тирмен ташны бургъаплай. Кече-кюн бурулама — файдам а чырт да жокъ. Юйге кирсем, тышына чыкъсам да — къуру тирмен тыхырдагъан таууш. Алгъаракълада арбазымда буглай урчукъ буруп олтуруучем, энди кесим хойнух, урчукъ да болуп къалдым — тындыргъан ишим — милдеу. Кече жатсам — кёзюме жукъу кирмейди — жукъуму шахарны таш орамларымы, кызыммы алды — билмейме». Ожий, базардан келе келип, къолунда хуржунун босагъа аллына салды, юйге кирди — кызы Фатиматны кёрмедди. Сора къайтып арбазда гитче шинтикчикге олтурду. Ожий эки жыйырма бла он-он беш жылгъа жууукълашхан тиширыуду. Юсюнде тегерек къудору тамгъалы кенг, узунуракъ жыйрыгъы аны толугулан да толу кёргозтеди. Акъ бети да толуду. Бусагъатда юй салкынында чёгюп, ол къайры эсе да къарайды. Алай Ожийни бир къатлы энчи юйюн бийик юйле къуршалайдыла. Босагъадан башланган тар таш жолчукъ, жангыз жюзюм терек, сора кийизден уллу болмагъан жерчик... анда гюлле... Ожий аладан башха жукъу кёрмейди. Кёп болмай а ол элде арбазына чыкъса, аны кёзлери узакъда акъ теппели таулагъа, агъачлы сыртлагъа, жашил тёшлеге жетип къууаныучу эди. Кенгликге бла туугъан жерини табигъат ариулугъуна юйренген

къарам энтда юйреннгенин излейди. Алай табалмай, адыргысындан кёкге къарайды. Ол Чирик кёллеча тазады, бийикди, анда боз жүн устуккула шош къалкъыйдыла.

Ожий, акъ таулары орнуна кёкге къарай, арбазда олтурады, тобукъларында — ишсизликден ырмах къоллары. Кийизле ийлеген, жамычыла ургъан къоллары. Энди жүн тарагъы, урчугъу да элде къалып солуйдула. Жугары, чагасы, тот кесип халжарда мудах сюеле болурла, жатма тийресин мурса сыйырып, бахчасы къодан къалгъан болур...

Ожий арбазда олтурады, къоллары уа — тобукъларында. Ала ишге тапсыкълыкъдан талгъандыла. Кёкню бийингиден айырылгъан къуш къанатла — жерден айырылгъан мудах къолла. Ала ургъан жамычыла таулу юйлени мюйюшлериңде тагъылыпдыла, кийиле-кийиле, сюрюючюлени юслериңде эски болдула. Энди сени къолларың жангыларың урурламы жерге урлукъ салып, солуу табарламы, огъесе сынып тюшген къанатла кибик тобукъларында былай тура кетип, жылыулары ёчюлюпмю къалыр?..

Ожий, акъырын туруп, босагъа аллында хуржуну алды. Эртденли бери айланганды. Тыңдыргъан ишни а элдегиледен киши сурамасын, къол аязынга сыйынган жыгыра баш — аны къызы Фатимат ашха къошаргъа сюеди. Анасы уа жыгыранымы сан этиучеди. Мал къыстай эл къыйырына чыкъса — сау ёзенде тюрлю-тюрлю гюлле, хансла ийислени ичнине ол жыгыра ийисни айыралуучу эди. Энди уа къол аязына сыйынган гыстычыкъны сатып алып ийисгейди. Алгъаракълада кенг галалада, ёзенледе жыгыраны кёплюмюне къууаныучеди. Мында, шахар базарда да ол кендю, бек кёп. Къургъакъ жыгыра гыстычыкъла, мугурайгъан гыстычыкъла къатларында ёшонлерин чечме чачхан мыгалагъа ушайдыла. Ожий шахар базарда болмаса, ёлген мыганы бир

жерде да кѣрмегенди. Эл ѳзенледе, биченликледе мыгала аякъ тюбюнде атылып-атылып учадыла. Ожий, аны кѣрюп, азы кѣууаниганды. Бир жол, дырыш жыя турганлай, жаралы мыганы юйюне келтиргенин ол унутмаганды. Аны адамладан сакълагъан кѣйын тюйюл эди, — киштикден сакълагъан кѣйын эди. Азатлыккыны ким сюймейди — адам, кѣанатлы да сюедице. Мында шахар базарда уа Ожий мыгаланы жыгырала кѣатыш кѣреди. Жумдурукъла тенгли, кѣанатлары ууалгъан, боюнлары юзюлген, кѣан жугъу мыгаланы улуу, кѣарыулу кишиле — уучула — кѣанатчыкъларындан, аякларындан ѳрге кѣтюрюп Ожийге тежейдиле, энчи мюлклерин тежегенлей. Хар кимге да бирча берилгенин адамла бир бирлерине уялмай нек тежейдиле.

Улуу кишиле эрикгенден гитче мыгаланы ызларындан жюз чечме окъ жибердиле. Ожий азат этген мыганы жюз чечмеден бири жетип жангыдан кѣанатын ууатхан болур, огъесе ѳшюню чачылып базар кѣангаладамы жатады. Ол бир заманда элдеги кишиле мыгаланы ѳлтюрюк кѣрмегенди. Шахардан барып ѳлтюрөдиле. Мыгала — Ожийин туугъан жерини, табигъатыны ариулугъу — мычмай, кѣан хыртдыкчыкъла болуп кѣаладыла. Базар кѣангалада да — кѣан хыртдыкчыкълай. Алай жерни башха ариулугъу да — мыгалай. Айыу, жугъутур — окъ барысыны да кѣанлары бирча тѳгеди.

Ожий сауун болмаса, окъ тийген мыга кѣрмеген эди. Мында шахар базарда кѣреди. Улуу, кѣарыулу кишиле жерни ариулугъун — мыгаланы — кѣан хыртдыкка этип Ожийге тежейдиле. Аланы орнуна Ожий уялады — кѣарамайды. Ол туугъан элини тийрелеринде талала, ѳзенле да мыгасыз кѣалгъан сунуп жарсыйды. Шахаргъа кѣчгенли эли, жери да жарлыракъ болгъан сунуп жарсыйды, кеси аладан айырылгъанлы жарлы болуп кѣалгъанлай...

Ожий базардан келтирген арпмагъын къатында салып, биягъы жерине олтурду: жукъ этерге кѣлю бармайды. Эттип да не этерикди — жалан да къарыларына аш, ары барса, бери келсе да аш къайгъы — бююн да тюшге дери айланып къайтханды. Элде уа тийреге кюн жайылгъынчы аз иш, жумушму тындырыучу эди. Тиширыу къайры эсе да узакъгъа къарады. Алай къарамы бийик хоншу юйню къабыргъасындан ары бармады. Анда кѣп юйюрле жашайдыла — Ожий кишини танымайды, аны да танымайдыла. Элде уа ол адамланы угъай, хар юйюрню итин, бузоун окъуна тануучеди — насылы туююлмю эди. Тиширыу биягъы кенгликни кѣрюрге термилип, кѣкге къарады: чексиз, къыйырсыз кѣк—анда уллу кюмюш айрыплан, къарылгъачлай гитчеди, буруп баргъан акъ юзмелти уа, таудан таугъа тирелген тейри къылычлай деменгилп. Ожийни нек эсе да элде жашауу эсине тюшдю. Эртденликлери да тюшдюле. Кѣксюл эртденликле... Арбазларына чыкъгъанынлай тау хауаны тазалыгъы бла сууукълугъу аз къоркъутуучусун бююн тансыкълайды. Хоншу арбазладан а къургъакъ челек тюплени сют шорхала кезиу-кезиу къыл таууш этдире. Ол заманда кеси да ийнегин сауаргъа чѣгеди — халжар, кенг арбаз да жылы сют ийисден толады. Сора ийнегин, танасын эл къыйырына, сюрюуге къууалайды.

Чыкъ ауурландыргъан бийик кырдыкда жыйрыгъы тобукъларына дери жибип алай къайтыучусу эсиндеди. Бир орамда жашагъан къатынла бла кенгешип, жарсыгу, къууанч хапарлагъа тынгыласа да, кюн арбазына толу жайылгъынчы къайтыучу эди. Къарап къарагъынчы, отха сют салып, сютюн уютады, аш-суу этеди. Дагъыда тиширыула эл жумушха чыкъгъынчы, чабып бахчасына, тереклерине къол жетдирирге жетише тургъанды. Энди уа жолу юй босагъасындан базаргъа, уллу орамда сют

Тюкеннге дери болуп кългъанды. Тюкенде сюеледи, сѣлеширге нѣгер жокъ. Танымагъанынга сѣлешсенг, телиге санар, аны бла саламлашыргъа да жарамаз. Орам, бла келе, Ожий кѣрген тиширыулары бла саламлашыргъа кѣп кере адыргы этгенди, бир бирлерин а элде хоншуларына ушатып, бетлерине ышанлап аз къарамагъанды. Алай ала сейирсинип жол ташлагъандыла.

«Мен таза да бир къужурма не да мени мында ишлемей жашагъанымы билип, былай андан этедиле, саламымы андан алмайдыла»,— деп кѣлюне кѣп кере келгенди. Шахарда уа аны барын-жогъун, ишлегенин-кългъанын да билмегенлерин ол эсине алалмайды.

Энди уа шахар жашауну сырына юйрене барады. Адамлаы бетлерине къарап, сан да этмей, салам бермей озады, хоншула бир бирлерин иги танымагъанларына алгъынча сейирсинмейди. Алай кѣп адетине, жашау сырына юйреналмаз. Хоншу юйлени къабыргъааларына къараса, кѣзюне кенг кѣк талала, сыртла, тѣшле кѣрюнпгенлей турурла. Шахарны къара чайыр орамлары къара сюрдюню бир заманда унутдуралмазла. Кюн орамлаыны къыздырын таш, чайыр ийис этдиреди, ол а бахчасында сабан агъачны ызындан барыгучусун, жерин жылылыгъын, мылы топуракъ ийисин эсине тюшюреди. Базар къангалада къанларына боялгъан мыгаланы кѣрсе, эл кыйырында биченликледесе сау мыгала аякъ тюбюнден атылып-атылып учадыла, тиширыула гюл кысымла тежеселе — гюл талала шош чайкъаладыла.

* * *

Сюйген элинден, жеринден айырылып, бери, шахаргъа келип кългъаны ючюп, Ожий кызын бир заманда да терслеменди. Фатиматны, тыш шахарда окъуп, къайтырын ол алты жыл сакълагъанды. Аны эси, ъхтемлиги кызы бла байламлыды, кызымы туугъан элинде

«тохтур» болуп кёрсем, манга андан уллу насып керек-мейди, деп хоншуларына кёп айтханды. Ожий мурат этгенге кёре, аны «тохтур» кызы бла бирге элге жангы кыуанч да кирир, элде андан сыйлы, багъалы тиши-рыу хазна болмаз. Аз окъуулу адаммы келип, артда ша-харгъа къачханды. Жерлеринден намыслары уллудан-мы къачадыла? Фатимат алача этсе, Ожийни берген сютю харамды. Адам билимни эллилери, жашагъан жери ючюн алады. Алайсыз билимни башындагы урлукъ-са... Фатиматны мында танымагъан ким барды, алла-рында ёсгенди. Энди уа келип «иччик тауушлукъ кыыз болгъанды» — деп эллилерин сейирсидирликди. Ожий ол кюнлеге жетерге бек ашыгъа эди. Айхай, бери Фати-матха дери да «тохтур» кызыла келе тургъандыла. Келип кимни кыуандыргъандыла — чыдамсызла. Алла-йламы кысаргъа керекдиле жаулукъ башларына, эски журтунгдан къачыргъан окъуу — окъуумуду. Туугъан жеринги шахарын сайлап, элин учуз этгенле — кеси башларына тынчлыкъ излегенле «Ата журт — чыпчыкъ уямыды, ичинде жылынып ёсген балаланы къанатлары къатханлай, учуп кетерге», — деп жарсыгъанды. Кызы намысы бла эсе, жеринден акашмаз. Келир. Келир да эллилерин ыразы этер. Мында узуп, акъ юй ишленир. Фатимат адамланы саулукъларын сакълар ючюн ишле-нир... Ол мурат бла Ожий кызын окъудан сакъла-гъанды.

Бир бирледе кыуанч жангыз келип къалмайды. Фа-тимат окъууну бошап къайтханда, ананы жүрегине кыу-анч бла бирге кеси иги ангыламагъан жарсыу, чыл да тюшдю. Ол аны юйюнде байрам — хоншуларыны, битеу эли да байрамы болур деп тургъанды. Элде уа хазна сан этмедиле. Ахлула бла жууукъда хоншула келип саламлашдыла, алгъышладыла. Андан сора ана кы-зындан тансыгъын алалмай биргесине кеси олтурду. Фатимат орта бойлу, жукъажыакъ кызыды. Назикди.

«Азгъанса, кызым, бек азгъанса. Окъуу эшмелерингден сора аберинги кьоймагъанды» — деп шыбырдады Ожий, кезлери бла «тохтурну» бал бетли кьалын чачын ийнакълай. Ана Фатиматны билим кьагъытын кьолуна алып, ол анга кызы айталмагъанны айтырыкълай, кьубулта, ичине, тышына да кьарагъанды... «тохтурдан» жашыртын, аны кьойнуна сугъуп, орамгъа, жумушуна кеп кере чыкыгъанды. Анда уа, тиширьгула бла селеше, не сылтау да табып, кьойнундан Фатиматны дипломун чыгъарып, азмы кьргюзтгенди. Аны ехтемлиги, кьууанчы чексизди, болса да ич сезимин билдирмез ючюн сансыз селешгенди.

— Тоба, ол аман кызычыкыгъа да бу затчыкыны берип ийгендиле.

— «Типломгъамы» айтаса... игиди, игиди.

— Аллах огъурлулугъун берсин.

— Фатимат харип, эсличик болуучеди да алайлай кьалгъанды.

— Ким биледи... алыктын сабийди, эслилик кьайда.

«Тохтурну» кьагъытына, Ожий умут этгенча, киши артык уллу сейирсинимеди, кьубултмады. Ол аны келюне бираз тийип, озгъан жылланы эсине ненча кере тюшюргенди. Урушха дери элге бир «курсабай» келген тере болса, жашла аны тегерегине басынычуларын, кызла уа, сукъланып, жашыртын кьараучуларын ана унутмагъанды. Керти, Ожий кызына алай махтау излемейди. Бусагъатлада не жашы, не кызы шахарда окъумагъан элде хазна юйюр жокъду. Аны билмеген, анга кьууанаматган тиширью Ожий тойюлдо.

«Аллахха жаным кьурман болсун, адамла да, жашау да игиге тюрленгендиле. Халкъ окъуулу, ехтем да болгъанды». Алай ана кьууанчы кьууанчды. Андан сора кими окъуп аллына келликди. Сора Фатиматны мында, эски Ата журтунда ишлерге таукелленгенин бир бирле, Ожий суйгенча ыспасын чыгъармай, тюрт селе-

ше эдиле. Кеслерини элден къачхан сабийлерин ариулар ючюнмю, огъесе игини осалдан айыралмагъанданмы — Ожий аны билялмай жюреги къыйналгъанды. Бир жол эллиле жыйылгъан жерде сёз къабынды да, къайсы эсе да Фатиматны махтады:

— Сау болсун тейри, ахшы окъугъан да этип, намысы, сыйы бла ата юйюне, жерине къайта билгенди.

— Намысы, сыйы бла къайтханын а къайдан билдинг? — деп къакъды бир жютюбурун тиширыу.

— Шам шахардан да туугъан элинг игиди. Аны билгеннге намыссызды деп айтыргъа кишини къолундан келмез.

— Оу, сен а не болмагъанны айтаса. Шахарда къалгъанларыбыз намысларын малтап бошاپ, анданмы къаладыла? — деди биягъы «жютюбурун».

— Эл тубюне тюзелгенле андан айырылыргъа кёзлери къыймайды.

— Кеслерине тынчлыкъны излейдиле.

— Кеси башын къурт да кечиндиреди.

— Шахарда иш иш туююлмюдю, аланла?

— Не шахар, эл дерге къалдыгъыз. Анда артыкъ энчи ашмы ашайдыла, кийимми киедиле? Эндиги кишиле къойну терисин сыдыргъынчы, шахаргъа эки кере барып къайтадыла.

Барысы да тынгылашдыла. Орамны, къолунда да «транзистору» бла узун кекелли, субай тизгинли жаш озду. Ызы бла къысхатек къызчыкъла.

— Шахар дейсиз да, — деди олтургъанладан бири нек эсе да ала таба къарап. — Кёресиз, акъ тыранчала къысып жюрюй эселе...

Киши жууап къайтармады. Бир кесекден а «жютюбурун» тиширыу унутула баргъан сёзню жапгыртды.

— Шахарда къалгъан бек къыйынды дейдиле, бек иги окъугъанланы, илмугъа хунерлери болгъанланы кеслери тыйып къоядыла дейдиле.

— Алай болмай не амал. Игини бери ким ычхындырлыкъды. Ма, биздеги аманны окъуна жютюлюкчюгюне кез къаратып анда тыйгъандыла.

— Хау, жарлы, хау, аны къарындашындан туугъаны окъууну бошагъынчы да тѣзмей казетге алып къойгъандыла.

— Биздеги да тюенене келип кетгенди. «Опкомда» жер сакълап турадыла, дегенди.

Ожий Фатиматны мор тышлы дипломун къойнундан чыгъарып, керексиз махтаинганланы кѣзлерине-кѣзлерине тутарыгъы келди. «Ма, къарагъыз, мени кызым сизникиледен эссиз болуп, не осал окъуп журтунамы къайтахан сунасыз?» Алай кишиге жукъ айтмады, «Охо да, сюйгенлерича жаншасынла, заман нени да туура этер».

* * *

«Сыртлы» эл бек уллу элледен бириди. Ол тюз тартгъа кирген жерде башланады да, сора ѳргеден ѳрге ѳрлей барып, къарлы тауланы этеклерине жетерге кѣп къалмай тохтайды. Андан болур, элни тѣбен жанындан эсе огъары жаны суугъуракъды. Сууукъ туююл эсе да Фатимат алай сунады. Урушха дери былайлада хазна мекам жокъ эди — «Сыртлы» арт жыллада ѳсюп кетгенди. Алгъын «Сыртлыны» адамлары элни эки жанында бийик тѣшлени къабыргъаларында, ууакъ аууллада, журтлада жашагъандыла. Хар журтну, ауулну энчи атлары бююнледе да унутулмагъандыла. Ухол, Къойлу, Алмалы, Кертмели дегенча журтла «Сыртлыны» кюлюм жанында, тау черекни онг жагъасындадыла. Фатимат Къойлуда тууса да, ол быллай эди деп билалмайды — андан асыры гитчелей айырылгъанды. Эсли болуп, кеси кесин таный башлагъанында уа эллиле кюлюмню эски этген эдиле. Энди адамла ташлы, тѣш жерледен энишге кетип, тарны тюз, эркин, алгъын мир-

зеу битдирирге бла биченликге аяучу жерлеринде ариу межамла кьурагъандыла. Эллиле эски журтларын кьоюп, эниште кьечеплерини сылтауу кьепдю. Алай эллиле заман бла бирге тюрленип, излемлери ёсгени да аз сылтау туююлдю. Фатимат аны биледи. Мындан бир кьауум жыл алгъа таулу артыкъ омакъ межам излемегенди. Ташдан халжар, гыты ишлерге ол ташны узакъдан келтирип кьыйналмай эди. Кеси сырты бла, эшек, ёгюз арба бла таш, агъач элталлыкъ жеринде тохташып, хуна кьалагъанды. Сора журт кьурагъа жерни игисин бла табын анга ким берлик эди. Энди жарлылыкъдан кьутулуп, ёхтемлиги, эси ёсген таулу элли алгъынгы такъырлыкъда, кьарангы хуна гытыда жашаргъа суюмейди. Анга бийик, жарыкъ, тынгылы межам керекди. Аны ыразы эталлыкъ журтну ол алгъынча аягъы илинген, тутхан тьшледе ишлеялыкъ туююлдю. Ишлер эсе да — кьурулуш керекле — кьайда. Бери машинала ётер амал жокъду. Сора энди арбазында не мотоцикл, не легковою болмагъан юйюр бек аз табылады. Айхай, ала эшек бла ат жюрюялгъан жоллада баралмайдыла. Заман эллилени, жашауну да тюрлендиргенди. Тюрленген адамла такъыр жерлерин ташлап, «Сыртлыны» ёсдюргендиле. Бусагъатда Фатимат бери, «Кьойлугъа» ётуп, «Сыртлыгъа» кьарай, эски хуна кьабыргъаларыны юсюнде сюеледи. Узун, кенг орамланы кесилген акъ ташдан, кьызыл кирпичден кьаланган кьызыл кьошунбаш юйле сыргъандыла. Уллу дуняны кьууанч, кьайгъы ханпарларына да кьулакъ тигип, бийикге, кьеню кенглигине кьурукъла узатхандыла. Кьурукъдан кьурукъгъа тартылгъан темир жипле — эли башына жайылгъан гуржабалай. Анда «Сыртлыны» чегет бетлеринде бла тьшлеринде уа эски журтланы оюлгъан кьабыргъалары, хунала, унутулгъан жолла аз эсленедиле. Энди ары киши бармайды, кьарт кьегет тереклени кьегетлерин кьагъаргъа да киши кьосемейди. Кьеп болмай бешик жыргъа

тынгылаучу таш кябыргъала адам ауазлагъа термиле, иелеринден кячхан гырайт эшеклени окъугъанларын тансыкълайдыла. Мында, кюплюмде да эски журтлары мудах шошлукъ бийлегенди.

Фатимат хунадан тюшмей, тегерегине къарады: къаралгъан таш кябыргъала, бир жанлары энишге тюшген жербаш юйле, халжарла, сабийле юслерине кеп ерленден болур, къара билеу кибик, сыйды чыпынла кекге аралып турадыла. Анда-мында оюлмагъан юйле, халжарла, безгилеринден юзюлмеген къургъакъ эшикле жарты ачылып, шош кымылдайдыла. Алаша таш хунала бла бегитилген тар арбазла, бахча юлюшчюкле. Таулу кюлла аланы тазалап, ичлеринден чыгъаргъан ташла бла тегереклерине буруула ишлегендиле. Энди бахча юлюшледе картоф орнуна лыбыта бла жилин жырмаз мурса ёседи. Арбазлада, юй, халжар башлада, хуналада да къалын мурса. Мында, журтла, хунала бла бирге терек бахчала да унутулгъандыла. Бир заманда тауладан келип, аланы тюплери бла илиини суула саркъгъандыла, жерни суусабын къандыра. Энди терекле ауруу, кютур хорлап сюеледиле, къарт тереклени чапрагъын, кегетини къуртла ашайдыла. Ма Фатимат туугъан журт. Былайда аны бешиги тебиретилгенди, былайда ол биринчи атламларын этгенди. Энди аны анасы Ожий тургъан арбаз, юй, Ожий жюрюген жолла да жангыдыла. Алай Фатиматны жюрегине былайлары да багъалыдыла, жууукъдула. Черекни ары жанында жангы эл, жангы мекамла къууандыра эселе да, унутулгъан журтла, жер анга мудахлыкъ саладыла. Ата-анасы жюрюген, ёсген жерле кыызгъа айтылмагъан жомакъды, унутулгъан аридукъду. Тюз да халжар босагъасындан башланып, энишге, Черек бойнуна, жолчукъ энеди. Ожий: «Ол атангы жолу болуучеди»,—дегенди. Атасыны дунияда ичер суу эртде тауусулгъанды — ишлеген жолчугъу уа турады, чабырлары сыйдам этген ташла тура-

дыла. Фатимат атасын танымайды, алай аны жолу бла жюриорге бек сюеди. Къыз келип, анга кѣп кере сагъышлы къарагъанды, кюн жылытхан ташлагъа олтурады, бир заманда атасы арып олтургъанлай. Бусагъатда уа Фатимат акъырын атлай, жолчукъ бла суу бойнуна тюшдю. Тюшдю да, тал тереклени кѣрдю. Ала жагъа узуну тизилишип, быстыр жууа тургъан къызлача, Черекге ийилгендиле. «Быллай ариулукъда былай мудахлыкъ нек болур?». Фатимат бнягъы жол бла ёрге кѣтюрюлдю. Оюлгъан межамла, буруула араларында къалып кырдыкга жангъдан къарады. Тюрлю-тюрлю гюл гансла кѣпден болур, биченлик ала кѣрюнеди. Къызны чабып гюллени жыртырыгъы, кырдыкда, кюйюздеча, аунарыгъы келди. Чапмады, кырдыкда, кюйюздеча, аунамады. «Сыртлыдан» къарагъанлагъа хар зат ачыкъды. Бирле Ожийни кызы акъылындан шашып къайтханды дерле. Фатимат ёргеракъ келип, эски терек бахчаларыны къатында тохтады. «Эллилерим сансыз этип къойгъан ариу къууат», — деп шыбырдады ол. Фатиматны атасын, анасын ёсдюрген жер, адамланы къол жылыуларына термиле къалгъан эсенг да, сют кибик жылыса, жылыды бийик кырдыгынг, гюлюнг да жылыды. Жукълайса, сабанчы сени уятмайды, жашларынг келип шырхы тутмайдыла, кызла дырынынгы жыймайдыла. Алай Фатиматны аякъларын сенича бир жер да жылыталмаз, чыгъынг, сакъ жауунларынг жылыдыла, жылыды ташларынг. Ёшюнлеринде назик гюлле, къайынла тамырланып ёседиле. Эллилени къууанчларына, бушууларына шагъат жер, къыйын кюплеринде, ёшюннюгю жарып, сютюннюгю бердинг. Къан, кѣз жашла, тер суу бла сугъарылгъан жер, жашларынгы арбазларына къууанч келди да, ала сени къууанчларындан айырып къойдула. Сени берекетинг ючюн адамла кылыч урдула, саулагъа сют, гыржын болдунг, ёлгенлеге — къуу тѣшек — энди адамла тойларын сенден кенге этедиле.

Ешююнгде жашларынг атланы чаришге бардырдыла, кыйын сагъатларында сен жарлынгы алай жапсардынг, кызы кычырыргъа, жыр айтыргъа онг бердинг—энди эллиле кызыла кычыра, жарыкъ жырларын сеиден кенгде айтадыла. Ташынг, терегинг сайын бир бешик тебиретдинг, къадарынг адамланы къадарлары бола келдинг—хар зат эсингдеди, сау бол. Тар жолларынгда, хуналарынгда, оюлгъан мекамлада да, тар арбазлада, бахча орунлада, къарт терекледе да адамларынгы къол, аякъ ызлары сакълайса, сау бол. Адамла уа сени унутдула. Алай къалын кырдыгынгы жырып Фатимат барады, бир заманда кызыларынг барыучулай. Сен аны аякъ ызлары сакъларса—ол да кызынгды. Унутулгъан жер, унутханлары ючюн андан жууап изле, барысы ючюн да аны кыйна—Фатимат ыразыды. Бир бирле игиликни унутханлары ючюн, эслерини кысхалыгъы ючюн да дау айт, азап чекдир—Фатимат сени бек сюеди. Барысы ючюн кырдыгынгы—садакъ окъла этии ур, гюллеринги къолларына—чыгъана—тёзер—Фатимат сени алай сюеди.

«Угъай, адамла такырлыкъда асыры кёп жашагъандыла. Мени къоюп кетдиле, деп кёлкъалдым жокъ—артха чакъырмам. Жашасынла, дау айтмам. Мындан къарап кёремс: арбазлары кенг, жарыкъ. Анда тойланы банха тюрлюлери барадыла. Къууанама. Ёз къадарыма жилий эсем да къууана жилийма. Барыгъызгъа да мени алгъышым».

«Чомарт, хатерли жер, ёсдюргенлеринги хурметсизликлерини кечесе?»

«Ана кеси кыйналса да, балаларына тынчылыкъны излейди. Адамла энди тынч жашаргъа сюедиле, къол кыйын салмай, кереклерин табаргъа. Къарачы: ёзенде жашайдыла. Анда сабанчы ёгюзлени ызындан сызгъыра бармайды. Кызыла суу кылычла кётюрюп черекге энмейдиле».

«Ананы сютю азды, кѣпдю деп сайламайдыла. Ёшюн-лери кѳуругъан ана да аналай кѳалады».

«Сютю ичилли бошалмагъан ана бек кѳыйналады. Мени ёшюнлерим жыл сайын кѳызадыла—мурса андан бийик ёседи. Аны ючюн мудахма. Берекетим юсюмде кѳуруйду—аны ючюн мудахма. Адамла менден кѳол кѳыйыларын кѳызгъанадыла. Аны ючюн да мудахма».

«Билеме, жер кѳайда да жерлей кѳалады. Кѳол кѳыйын амалтын жерни эски этген — адамсызлыкъды».

«Адам неден да бийикди. Адам сайлайды жерни».

«Адам сени бла ёхтемди, бийикди. Сенден айырылгъан — кѳара турч кѳумгъандан да алаша».

«Адам мени атып кетмеди, мени башхагъа алышды. Мен асыры жарлы болурем, тирлик аз бере болурем. Аны ючюн дерт жетдиреди».

«Адам жерге дерт жетдирирге деп туумагъанды, сюерге, сюрюрге деп туугъанды. Ол аны бла эрлигин, намысын сакълайды».

«Бир бирле излегенлерин тапханлай, аналарын унутадыла. Жерни игиси кѳолайсызырагъын унутдурады. Адам кѳол кѳыйынсыз жашаргъа сюеди».

«Ол игимиди?»

«Замаң тюрленгенди — адам кѳол кѳыйынсыз жашаргъа сюеди».

«Аны жолу кѳайрыды!»

«Не билейим... Адамсызлыкъгъа... Кѣп жер кѳаран кѳалыр, мен кѳалгъанлай. Кѣп жерни мурса сыйырыр. Мени адамлагъа дауум жокъду, артха чакъырмайма. Мен аланы кѳууанчларына кѳууана, мурсала, эски хунала тюплеринден мудах кѳарайма...»

* * *

Фатимат иште тохташханлы иги кесек замаң озгъанды. Элде не больница, не саусузлагъа кѳарарча эркин-рек межам жокъду. Алай элли юйлени биринде жангыз

отоуну хаух алып бергендиле. Ол тарды, «аптюек» жарашдырыргъа окъуна онг азды. Саусуз келсе, экиси кючден сыйынадыла. Фатиматны умуту уа алаймы эди? Къыз билимине, хунерине кёре саусузлагъа къараялмагъаныны ачыуундан азмы кюйгенди. Аны кёрюп, Ожий да кюйгенди. Ол геникологду — къарыусузлукълары болгъан тиширыулагъа къараргъа, къагъанакъланы киндиклерин кесип, кёзлерин жангы дунягъа ачаргъа керекди. Фатиматны алаMAT ариу, назик къоллары, узун, ичге бармаклары бардыла. Алай ала жарашырыкъ, уста билген ишлерин этмей, керексиз ууакъ-тюеклеге бериледиле. Адамны саулугъуна къарагъан не жаны бла да игиди. Фатиматны анга угъайы жокъду, хунерини магъанасын чыгъарып, эллилерине жараталсын ансы. Аллай онг табылмайды — жүреги анга инжиледи. Эл уллу эл болгъаны себепли—къарар керекли тиширыула да кёпдюле. Къайда къарасын! «Тохтурну» болушлугъун сынап къутулгъанла аны огъурлу къолларыны юсюнден иги хапар жайгъандыла. Энди хар къарыусузлугъу болгъан тиширыу бир аллахдан сора анга базады. Фатимат, кечекюн демей, юйлерине жүрюп, саусузлагъа бакъгъанды. Ахшам, кече ортасы, танг аласы деп къарамай, «тохтурну» юйлерине чапдыргъандыла. Алай кече ортасында жылы тешегингден къобаргъа эринмегенликге, саусузгъа суйгенингча болушургъа онг табылса не хата. Ол заманда Фатимат, онгсуз тиширыуну биргесине район больницагъа аз къууулмагъанды. Андан кюн жайылыргъа къайтып, дагъыда кёзюп къысмай, ишине жүрюгенди: «тохтур» къыз назик, жукъа къызды, алай тирлик керекли къалмагъанды. Фатимат тёзюп тургъанды, аны ахшы мураты, умуту аллындады. Ол жүреги ижилгенде, тар отоундан чыгып, элни чегетинде талагъа къарай эди. Тала алаMAT ариуду, шошду, ышыкъды. Тауладан ургъан аяздап аны къабыргъалай сюелген къалын агъач сакълайды. Больницаны анда ишлер-

ге керекди. Фатимат больница жалап да алайда, табигъатны кьойнууда болуруп сюсди. Ишленеди деп элде хапар эртдеден жюриюдю. Хапары чыкьгъан эсе, ишленген да этер. Къыз анга ийнаады. Эл Советни председатели бютюп бек-ышандыргъанды. Элдиле кенге тезгендиле, энди азгъа тезерле. Фатимат тергеусюзлесп тьююлдю. Элине, эллилерине да ийнаады.

* * *

Бир кюн ишге тебирерини аллында, «тохтур» къыз, эшек окъугъан тауушла эшитип, тышына чыкьды. Орамны ёрге-энишге ийнек, кьой сюриуюу баргъаны къачап да тёреди. Эшеклени сюриуюу этип къууалагъан тёредамы барды?» — деди ол кеси кесине.

— Не этелле быланы былай амалсызгъа къалдырып?

— Да, кёресе элден кыстап баргъанларын. Алай эте туруучудула. Къырып тонгузлагъа ашха береди. Къалгъанларын агъачда ажашдырадыла.

— Иелери къалай унайдыла да?

— Сюйюпмю унарла, башындан алай буюрсала?

— Кимге хаталары жетеди?

— Энди хайырлары да жокьду дейдиле. Керексиз бичен къоратхандан сора. Машиналаны таба, эшеклени не этелле.

— Машина таугъа чыкьмайды да?

— Таугъа чыгып не этелле, тюзде айлансала жетмеймиди?

— Сизде уа сейир затла бола кёреме да? — деди Фатимат анасы Ожийге.

— Хау, жарлы, хау. Заман нени да тюрлендиреди. Да бир бирле, жанлары ауруп, бермей, букьдуруп да къоядыла.

— Тюрленмезге керекли затны тюрлендирирге кю-
решмей, башханы тюрлендирсегиз а?

— Не зат, кызым?

— Кёп затыгъызны. Экиаякъ эшекле кылыкъларын.

— Оу, элде аллайладамы бардыла?

— Ийнан, анам, сен аны менден игирек биле бо-
лурса.

— Бош айтаса, алай... Адамла бек тюрленгендиле.
Ариу кылыкълы болгъандыла, ариу да жашайдыла.
Ма тюнене хоншубуз «телебизир» салды да, тууарчы
Алий а мешина келтирди.

— Игиди. Алай арбазгъа машина киргенлей, ариу
жашау кирип къалмайды.

— Терсинден тутуп сёлешесе, аллах бирди.

— Тутмайма. Адамлада бир аман кылыкъ, адет
сакълангандан эсе, битеу дунияны эшеклери элинге
жыйылып турсала окъуна игиди дегенден айтама.

— Ийнан, аманыбызны игибиз унуттура алай жа-
шайбыз.

— Хо да, сен айтхаңлай.

Эшекле орамны ёрге барыргъа унамай, нек эсе да
къачып-къачып арбазлагъа киредиле. Биреуню эшеги
кимге керекди—жашчыкъла чичхынларын ууатхынчы
жухларына, башларына, сыртларына уруп, ёрге, къай-
ры, нек жоргъалатханларын да иги ангыламай, жоргъа-
латадыла. Тыйдырмай, бек жагъынлыларын а минип аа-
дайдыла. Адамгъа жумуш этерге юйренген хайбуанла
олсагъат тынчайып, жол кёл алададыла. Жашчыкъланы
ауурлукълары бла жылы бутларын сезгенлей къалай
эсе да жюрек кюркьуулары кетип, кысха, къарыулу
аякъларын жерге базынуулу тирейдиле: таулу жаш-
чыкъла аланы бир заманда ачитмагъандыла, агъач тю-
бюнде кююп, жукълаялмагъандыла. Адамгъа жумуш
этерге юйренген хайбуанла сабийле юслерине минген-
ге кьууанып, энди тыпч, ырахат барадыла. Барадыла

бичен жюклеп кьайтырыкьлай, бир заманда отуннга барыучуларындай. Эшекле сабийлени жабыларына тынгылай, кьайгысыз жёбелейдиле, кьошдап арбазларына жёбелегенлей. Жёбелейдиле кьууут кьапчыкьланы юйюне жетдирирге ашыгыш жёбелегенлей. Эшеклени замандап хапарлары жокьду, жашчыкьла аланы масхаралап, керексиз жабы этерге жортдургьанларын билмейдиле, таулу сабийле аланы кюсемегенлерин да билмейдиле. Эшек «мешинача терк бармайды». «кёкде учалмайды», жерин орамланы, арба жолланы сюеди, алгышча кышхырны, жюк элтирге да сюеди. Ол тюрленмегенди, кюлде аунайды, букьу сыртлылай кьалгьанды. Жашчыкьны уа кёнчеге — сыйдам, жангы, тобукларында, кьуйругьунда да жамау жокь, жашчыкьны уа кёнчеге учуз чепкенден туююлдо — букьулу сыртынгы кюсемейди. Бир заманда ууакь жарылгьан, тыкыр аякьларын кьарын, жабхакь туююнде жылыта, сени жортдургьанды, сууукьдан кёгерген кьолларын жалкьангда жылыта, отундан келгенди. Эриплери сууукьдан кёгерген жашчыкьны жылыгьа ашыкьдырдынг. Энди жашчыкь жылыдады, кьоллары да кёгермейдиле, аякьларында жангы чурукьлары туякьларындан да — бек.

Таулу сабийле эшеклени жёбелетин барадыла, иги бла аман этгенлерин алыкьын билмейдиле. Эшекле — озгьан замапыбыз, — сабийлени уа алда кюплери жарыкь — эркин, таукел атлайдыла. Алай озгьан замандарына да таш атмасынла, андан таш атып кьутулмайдыла, чечме бла да урмасынла — келир кюле мудах болурла, кёк машиналары бютюн терк барыр ючюн кёкбаши эшеклерин да окьла бла урмасынла...

Адам жерин бла кёкню жети кьатысын бирге кьошханды. Экисини арасында ол кёпюрню тынч ишлейди, тау черекни юсю бла ишлегенлей. Адам хар неге бий,

сүймеклигини бла эслилигини чеги жокъ, алай бир бир-леде ёз эслилигинден ол эниш болуп къалады...

Элден тышында, агъач этегинде ариу, ала кырдык-ла талада эшекле тёшлеге, элге айланып адамладан къачадыла, бёрюледен къачханлай. Чечме, окъла—бёрю аякъла туююдюле — мычытмай жетедиле, жетедиле да жыгъадыла, жүреклерин, мыйыларын чачып, къабыргъаларын тешип, жыгъадыла. Жыгъыладыла акъжух-ла, кёкбашла, къарала, кюл бетлиле, баймакъ туякъла, туякъларын тау жоллада тауусханла...

Заман алгъа барады, сиз а тюрленмей къалдыгъыз, алгъындан терк жортмайсыз, сыртыгъыз да букъулу. Бёрюледен элге, адамлагъа къачыучу эшекле, энди кимден, къайры къачарыгъызны билялмай, кырдыкны, къаныгъызча, кызыл эте, тюрленмегенигиз ючюн жыгъыласыз.

Тюрленмесинле. Хар зат да тюрленип барса—жашау жарлы болуп къалыр. Кырдык кырдыклай, таш а таш-лай къалсынла, терек кёклюгюн тюрлендирмесни, акъгыранча уа акълыгъын, гюл да алгъынча кызарсын. Жашаугъа тюрленмеген табигъат да керекди, сүймекликни да эскиси. Эшек тюрленмегенди — айыбым жокъ-ду, аны ючюн деп эшеклик этгенлеге мени, Фатиматны да налатыбыз.

* * *

Фатимат, ахшы умутун юзмей, кече-кюн да иш юсюнде болургъа кюрешгенликте, больницыны мурдорун салыргъа ашыкъмайдыла. Аны бери атландыргъан а къабыргъаларын сюрте турадыла деген эди. Алдадыла, ден кёлюне келмедиле — туугъан эли туююмюдю. Алай кызыны умуту кюнден кюннге къар тюбюнде къала баргъан болмаса, не аз да анга жол ачаргъа къайгъы этип, киши сёз окъуна къозгъамайды. Ол «тохтурну» жүрек

тынчлыгын алгъанды. Эллилени «тохтур» деп къубултханлары анга масхара сѣзча эшитилип, бютюн бек жарсытады. «Хыликгямы этедиле, огъесе алаймы сунадыла». Былай турсам мени нѣ «тохтурлугъум» къаллыкды. Адамла да энди аздан аз келедиле. Келип не табарыкъдыла. Машина къарап къарагъылчы районнга, шахаргъа жетдиреди, «тохтурланы» игилери, ышангылылары да анда. Мындагъы уа, не тюрлю эсе да, башын сугъар жер тапмай турады. Кеси ары-бери чабып айланады—аллына саусуз бармайды. Сууукъла тюшюп андасанда келген саусузну тешиндирип къарар онг болмай къалгъанда уа Фатимат эл Советни председателинден от этип жылытырча, эркинирек межам табыгъыз, деп тиледи. Эл Советни председатели алаша бойлу, кенг адамды. Башында чачы жокъдан кѣрюнмей эсе, къызгъыл, тѣгерек бетн уллу, къара кѣзлери уа асыры гитче кѣрюнедиле. Алгъын ол алай базыкъбоюн туююл эди—Фатимат аны эртдеден таныйды.

— Табалсакъ кѣрейнк, табалмай эсек а тѣз,— деди Халит къысха базыкъ къолларын жайып. Кеси харам этге хорлатхан эр кишиге ушаса да, ауазы инчгеди, ариуду. Элде эски халкъ жырлагъа устады, дейдиле. Фатимат кеси уа аны жырлап эшитмегенди.

— Иш мен тѣзгенде бла тѣзмегенде туююлдю. Саусузла тѣзмейдиле.

— Ма больницаны битдирсек, битеу аурууладан дертинги алырса.— Халит ышарды.

— Къачан битдирликсе?— деди Фатимат ачыуланганын букъдурмай.— Мен да ишсиз былай тураллык туююлме, жерими табаргъа керекме.

— Москва да не сразу строил.— Председатель, баям, къыз эшитмегенини табып айтхан сунган болур, жангыдан кеси кесине ыразы ышарды.

— Москва Москвады, биз эллилеге жарарча бир межамны юсюнден сѣлешебиз,— деп къыз чорт кесди.

— Эгечим, ачы болургъа сые эсенг, чибижи бол.—
Халитни бети тюрленип, стол артындан турду.

«Балыкъ ашаса къуйругъу семирир» деп келди Фатиматны кѣлюне, эр кишини семизлигин жаратмай.—
Сен да ачы сѣзге татлы жууап излеме.

— Айхай, хар зат да аууз жаншагъанлай болуп барса уа. Не кюресенг да, бир къолгъа эки харбыз сыйымайды. Бир межамны ишлей тургъанлай, башхасына базыналмайбыз. Биз ишлейик дегенликке, ишленнми къаллыкъ сунаса. Ишчи къолла керекдиле, алагъа уа — ахча.

Хар заманда сѣз аны бла бошала эди. Фатимат да аллай бирни ангыламагъан тиширыу туююлдю, мурат тилегинне кѣре не да кеси аллына толмагъанын айтыр кереклиси жокъду. Адамны итниниулюгюнден эсе, бир бирледе ахча, иш хакъ кючлюрек болуп къалгъанын биледи. Алай итниниулюк, элинге, эллилеринге суймеклик ахчаданмы къарыусузду? Ахча аланы барысын да нек малтайды. Итниниулюк ахчадан кючлю болур заман жетмегенмиди, огъесе адам улу малкѣзлюгюн хорлайлмаймы жашау этерикди. Ол тюрлю сагъышла башын сыйырып, орамны ѳрге кѣп баргъанды.

«Сыртлыда» беш-алты отоулу юйю болмагъан колхозчу сен тапха эдинг. Мындан он жыл алгъа аламатха сапап ишлеген юйлерин энди гуму орпуна тутадыла. Ожий окъуна, несиз тиширыу, жангыз башына бла къызына хайт деген эки юйюрге эркин жетерик межам салгъанды. Хар элли аллай журт къуаргъа къолундан келген жерде битеу элге аталып а жангыз межам къалай ишленмейди. Фатимат аны ангылаялмайды. Огъесе ырысхы кеси келип, жүрек чомартлылыкны уа ажашдырыпмы къояды? Къалай эсе да бир къауум эллиленн ырысхылары бла тенг ѳсмеген, алай ѳсерге керек, магъанасы чексиз уллу болгъан бир зат бар эди. Фатимат былайды деп кесине жууап бералмайды, алай элге ырысхыдан сора да бир уллу зат кереклигин тюз ангылайды.

Ол зат, жерден урлукъча, терк, элпек ёсмейди, кюнден кюннге аз-аз айный баргъаны уа баямды. Фатимат аны эслеп къууанады, умутуну тутхучу да олду.

Иши иш деп болмай, «тохтур» къыз «Сыртлыда» экинчи жазгъа дери кечинди. Андаи ары тѣзген анга тѣзюм туююл — хунерине, борчуна да сансызлыкъ эди. Элден шахаргъа кетерге арталлы да таукелленип, алай дагъыда ашыгъышлы атлам этмейим деген акъылда эл Советге келди. Эр кишиле, тиширзула жыйылып турадыла. Ким бош алай лахор эте, башхалары эл Советни мекамьны тизгини жыядыла. Сойсе, соймесе да чам, лакъырда сѣз айтмай къоймазлыкълары биллип, къыз жунчумазгъа, керек болса уа тийишли жууап берирге хазырланды.

«Оллох, ийре агъач кибик, нечик бююледи», — деди олсагъат къайсы эсе да.

— Къой, къой, жазлыкъ жилин кибик, къарыусуз кѣрюнеди».

«Аuzu балтады» — дейдиле.

«Аuzu уа не да болсун, къолу хата болмасын ансы».

«Къатынынга сора...»

— Алап, эгечим, ийнеги болмагъан халжар излегенлей, саусузларыбыз толупму турадыла, не мекам-чекям хапар айтаса, — деди Халит, къыз сѣзюм да бошагъынчы.

— Да къатынынг жылдан эки къозлайды да, — деди Фатимат, ол сѣзле эсине къалай келгенлерни да билмей, къызара. Тѣгерекдегиле харх этип кюлдюле, Халит абызырады. Алайда сюелген тиширзуланы бирин чакъырды: «Тутчу орагъынгы».

— Сѣзге устача, ишге уста эсенг, сен да керти айтаса. Алчы былай. Ма алайда хуна жаңларында тели хапсланы ор, — деди Фатиматха оракъны узата.

Хапсла — тели хапсла туююлдюле, мурсаладыла. Фатимат не этерин билмей, бираз сюелди, алай ишден ал-

бугъартхан айыпды, бютюн да жыйылгъанла бош жыйылмагъандыла, аныча кызыла уа тюз алайда терек бахчаны хансдан тазалай, тюбюн жумушатадыла.

Ким эсе да «тохтур» кыызгъа болушур акъылда:

— Фатиматны мурсаны хансдан айыралмагъан асыры «карадскойгъа» санадынг,— деп кычырды.

Кыыз келе келди да къалын мурсаны къатында арсарлы сюелди. Мурса, баям, къургъакъ жерде ёсюп, кюн кёп тийгенден болур, Фатимат ангылагъандан, артыкъ шатык туююлдо, ёхчеге этгенча, чапракълары, къауралары да «тюклюдюле»; мурсаны аллайы бек огъурсузду. Арлакъда, хунаны мылы, аума жеринде ёсгени уа асыры кёкден къаралдым окъуна кёрюнеди — ол артыкъ кючлю болургъа амалы жокъду. Фатимат аны сан этмей орур эди. Бу а... Кызыны нек эсе да тинтери басды. Бусагъатда муну оракъ бла орургъа кишиге керек туююлдо, аны андан киши излеген да этмейди. Халит безиреп айтханды. Фатимат а безирегениге кереклисин тапдырмай, келип къалгъанды. Ташны ата билмеген башына урады. «Карадской» — дегенлери ачыу тийди: «Шахарда окъугъанны уа къолу жукъгъа жарашмаймыды». Алай кишилигин бу иш бла кёргюзтюрге анга нек жетди. Кыыз артха къайтып, оракъны Халитге тутдурургъа умут этди: «бёкемсиз адам туююлсе, алгъа кесинг башла». Жеринден тепмеди. Шум-шумалыкъ болуп сюелгенлени кюллюкleri кёзюне кёрюнюп, гитче, назик къолуну ууучуна сыйыпдыралгъаны къадар мурсадан тутун кесди. Олсагъат кёзю къарангы этди, башы тегерек айланды. «Не да болсун къачып чыкъмазгъа, оракъны ычхындырып къоймазгъа. Суугъа кирсенг — терениге кир». Сора кёзю къарангы этип, башы айланганы кетди да, Фатимат мурсаны «кюйсюзлюгюн» жангыдан сезди. Тийрени ит чибини анга басынып къалгъанлай, билеклери, бутлары ууакъ-ууакъ чанчдыла, от ичине киргенлей, кыздыла, къарап къарагъынчы суу-салам болду.

«Тохтурну» оракъны быргъап, къолларын, бутларын къашырыгъы келди — алай белин тюзетмеди. Мурса уа, жукъа жыйрыгъындан да ётюп, этин саулай кюйдюреди, акъ бойнун, бетин «от тилле» жалайдыла. Энди ол санлары къызыл, акъ тырмы болгъауларын кёре эди. Сюелгенлени къайсысыны эсе да аузунда тютюню энишге салынып, ёчюлгенди, Халит босагъа юсюнде не ары, не бери атламай чирелди.

— Охо, жанынга болайыкъ, сойдурма кесинги, чыкъ бери.

— Халит ёшюнюнге «майдал» тагъар депми къадаласа.

— Кет, тели болма!— Ким эсе да келип Фатиматны артха тартды — къыз бой салмады. «Кюериги кюйгенди, сора ыспассыздан нек чыгъады».

— Аллах-аллах, не огъурсуз жанса!

— Мурса бла бир анадан туугъан кибикди, тейри.

Къызыны жилиярыгъы къысып, жилиямукъларын тыялмайды. Кёзлерими, бетими адамла кёредиле деп къоркъгъандан, энишгеден энишге ийиле алай орады. Энди анга сюелгенлени къатларына бармай булжургъа сылтау керекди. Къарыусузлугъун кёрдюзгенден эсе бишип къалса иги туйюлмюдю. Сизни арбазларыгъыз мурсадан тазалауын ансы, Фатимат куйюп да къалсын. «Ма бусагъат бошайды, былайдан хунагъа дери, сора андан дагъыда бери».

— Алан, тийрени мурсасыз къояргъа антмы этгенсе,— деп къычырды ким эсе да.

«Элли мурсадан тазалауланг аны оргъан ишми эди»,— деди къыз, ичинден. Сора белин тюзетип аллына къарады: эл Советни хунасы узун хунады. Аны ауанасында битген мурсаны терк оруп бошайлазлыгъын ангылап, Фатимат андан тышына чыкъды. Чыгъар-чыкъмаз «тохтур» мурсаны ачылыгъын бютюк бек сезди. Ким биледи, алайда сюелген эллиле тынгылап кыйса-

ла, Фатимат амалсыз болмаз эди. Алай төгерегин алдыла да жарсый, жумушакъ тырман этип башладыла. Тырманлары ыспасны, жүрек халаллыкны белгиси эди. Къызын къалай эсе да кёлү толуп тамагы бууулду. Жилин къалама деп къоркъгъанда, аузундан сёз чыгъармай, кетип тебиреди. Алгъа ол терк бара эди. Теркирек таша жерге жетип, этин, бутарын къашыргъа, бир зат жагъаргъа керекди. Сора асыры къыстау атлагъанына кеси эс буруп, ызындап къарагъанла: «Къутургъан а этгенди, тейри»—деп айтырла деген акъылда атламын селейтди. Къарагъанланы (киши къарамай эсе да, Фатимат алай сунады) кёз туураларындап кетгенлей, суу бойнуна тюшдю: ол халин эллиле кёрюрлерин сүймейди. Черек бойнунда шош тал терекни ауанасында тешинип Фатимат этин суу бла сылады. Сериюн желчик хычыуун кёрюшоп, санларыны къызгъанын селейте, къыз кийинмей, узун къалын чачын акъ аркъасына жамычы этин иги кесек сюеледи. Аны эти, акъ мермерлей, сыйдамды, тыкды. Алыкын эр кишини къоллары ийнакъламагъан субай санларын бусагъатда кюп тыякъла, талны бутаклары ийнакълай алай сюеледи. Бир заманда Фатимат этим тазамыды, ариумуду, деп эс буруп кесине къарамагъанды, субайлыгъыны юсюнден жалап да тенг къызларындан эшитгенди. Бусагъатда уа ол субайлыгъын ауанасына къарап окъуна кёреди. Баям, бююн болмаса, къыз ёшюнлерине да эс бурмагъанды. Алай, билмей тургъанлай, талны кишиую бутагъы шош тийди да, къызы ёшюнлери дыгъыл этин, аны элгендирдиле. Сора Фатимат къымыжалай сюелгенине сескенип, хар тал, таш артындан бирле анга жашыргын къарап тургъанча уялды да, муштухул кийинди. Ол, тохтап бутларын, билеклерин суу бла сылай эски кёшорге жетди. Былайдан онг жанына тартса-юйю, кёшорню ары жанында уа ата-анасы ёсген журтла. Къыз черекден ётдю: атасы жүрюючю жыяу жолчукъ

бла ёрге кётюрюлдю. Бир таныш кѣиши чий кырдыкдан машокну толтура турады.

— Бу заманда чий кырдыкны не этесе?

Киши белин тюзетди, сора кѣаллагъын тешип, терлеген бетин сюртдю:— Кѣоянлагъа, кѣызы, кѣоянлагъа,— деди ол.

— Кѣоянлагъамы, кѣойлагъамы?

— Угъай, кѣоянцыхларым барды, бир юц зыйырма болурла.

— Быллай тау, бичен кѣп болгъан жерледе мал тураргъа керекди.

— Малны тутар юцион биценни коф этерге тюшеди. Керехмейди.— Фатиматны танышы энишге ийилди.

«Таулуну кѣой орнуна кѣоян тутуп да ким кѣрген эди»— дей, кѣыз ёрге озду: биягъы эски журтла, шош тал терекле, жарты оюлгъан халжарла. Бийик ала кырдык сагъышлы сюзюледи. Тийре гюлледен, гокка хансладан толуду: ала таш юслеринде, хуна орталада, мурса кѣатыш эски терезе тюплеринде да ёседиле — акъ, сары, кѣызыл, кѣм-кѣк назик гоккала. Нек эсе да Фатиматны жюреги бир тюрлю шургулу болду. Мында кѣалалмазы, энди аны шахардан бир зат да тыялмазы жангыдан эсине тюшдю. Андан туююл эсе, эски журтладан, мурса басхан халжар, юй башладан, бахча орунладан да айырылгъан кѣыйын кѣрюндю. Барып ташха олтурду.

— Ма, атамы жери, манга энтда да кетерге тюшдю,— деп шош кючсюндю.

«Адам кѣоннган жерине терк юйюрсюнеди. Юйюрсюннген ташындан айырылгъан алгъа кѣыйын кѣрюнючюдю. Аны юцион кючсюне болурса. Алай адам унутургъа да ёчдю — терк унутурса».

— Туугъан, ёсген жеринг—эски жыйрыгъынг туююлдю, юсюнгден тешип, унутурча. Осал адет да туююлдю жангысына алышыргъа. Кѣайда да сени адамынглай

къалырма. Билеме, аллында борчум уллуду. Сюйсенг—кём, сюйсенг кеч да, борчунгу толтур,— деп буюр— эркинсе.

«Алай эсе— кетме».

— Хар адамны къадары тутхан иши бла байламлыды. Ишине кёре жашауда жери. Ишсиз адам санга керек туююлду, эллиерине да угъай.

«Адамланы борчлары бирди — адамлай къалыргъа. Мени кёюп кетме».

— Билеме, адамлыкъ сени бла байламлыды. Сен ишлегени сюесе. Ишлемеген — осал кёнакъ.

«Адамла барысы да дуняны кёнакъларыдыла. Алай жерине, журтуна кёнакъланы да кёре башладыкъ. Адамла тынч жашауну сайлайдыла — бар».

— Ишми сюйгенден кетеме. Ишме сюймеклигим — санга сюймеклигим, ийнан, жерим.

«Адамлагъа сюймеклигим — де. Адамланы, мени да кёюп бараса. Сылтауунг а — уллу. Кетгенлеге сылтау табылады. Сен бичен ийсени, тау кышланы къанат тауушлары, черекни шуулдауун да, кюн сайын умутунгача къараучу кенг таланы, агъачны да кёюп кетесе — бар. Кетгенле сылтаусуз кетмейдиле».

— Мен къайтыркъма.

«Кёнакъгъамы?»

— Элимде, журтумда ишлерге.

«Орамла тюз болсала. Бирле илиин ишлеселе, суу сугъарлыкъса. Гюллени сюесе, мурсаланы — угъай, ала къатыш ёседиле. Мен гюл бахча болургъа термилеме, мурса уа кюн сайын кюйдюреди бююн сени кюйдюргенлей. Сен кетесе — бар».

— Жерим, журтум, сени шуёхунглай, тенгинглей къалыргъа сюеме.

«Мени гюлюм, жылыуум, берекетим да сизин. Мен деп кёпно излеп, кыйыныгъызны аз бересиз — гюл кюл жылыуну сюеди?»

Фатиматны жүреги бир затдан кыйналып, неден, нек кыйналганын а кеси да билалмай, ёрге турду. Ол кимни да жерни, Ата журтну аллында борчу кемсиз уллу болганын, алай аны хар ким да кереклисича толтуралмаганын жангыдан жангы кюч бла ангылап жарсыды. Ол мындап нек кетеди, эски журтладанмы, огъесе жанына тынчлыкъ излепми къачады? Фатимат анга да былайды деп айталмайды. Эли, журтун тансыкылап келген эди, энди ата-ана юйлерин танырга сюймеген-леге тенг болду.

IV

Арбазда, уллу башын ая аякларына салып, къарт парий, Бойнакъ, жатады. Аны кёзлери жүк машинадан юйге, юйден машинага ётген адамланы мудах ашырадыла. Ол арбазга быллай машина келип биринчи кёрмейди, алай хапчукланы ичинден тышына ташып а бюгюн болмаса эслемегенди. Игиликгеми этиледи? — Къалай эсе да Бойнакъ жаратмайды. Кесин алай жунчуп да кёрмегенди. Парий бу журтда не эсе бир тюрленнуле боллугъун сезгенли юч-тёрт кюн озганды. Андан бери тынгысызды, кече сайын тюшюнде сынсып уянса, теш-леге, таулагъа айланып улуйду. Кесин тьялмайды. Ожий чыгып азмы хыны этгенди. Иеси ургъанлыкыга, ит къачмаганды. Келип, шош сынсып, аякларын, къолларын жалайды. «Нек жалынаса, хариц, ачмы болгъанса?».— Ожий, кеч-эртде деп къарамай, Бойнакъга аш берип турганды. Аны алай этгени парийни кёлуне тийген болмаса, жапсармаганды — ашмыды кыйгысы — башха зат излейди. Не зат? Айхай, излегеини неси не ангылаталса уа. Юч кюнден бери Бойнакъ аш ашмайды, жерниден да хазна турмайды. Турса да бутлары чалдишини кючден атлайды. Ашайлгъан а этмейди. Бюгюн эртденликде Ожий худургъа гыржын бушто этип тегенесини аллына салганды. Парий а, жияй, жатады.

Тауукъла келип хударну ичедиле, ауузларына сыйыпды-
ралгъан гыржын бурхуланы алып къачып, чалы аума-
сында ашап, дагъыда къайтадыла. Бойнакъ алгъынча
ашын къорууламайды, ол угъай, жукъдан да ангылауу
болмай, алай бир кёзюн тегенеден айыралмай ёхтем
сюелген адакъагъа окъуна хырылдамайды. Парий аны
бир заманда да кёрюп болмагъанды. Ол арбазда бузоу-
лу ийнекни, эшекни, къойланы да бек сюйгенди. Эшек-
ни сюймесе да боллукъ эди — туягъын жетдире тургъан-
ды. Алай эшек аны ашына сугъанакълыкъ этмегенди.
Ит бу арбазда жалан да тауукъланы кёрюп болмайды.
Ала аны бир заманда тынч жатаргъа къоймагъандыла.
Тегенесинде худуру къалып, Бойнакъ тауукълагъа ыша-
налмагъанды. Бир кёзюн къысса да, экинчисин аладан,
тегенеден айырып онг жокъду. Тюз да ол тегене къа-
тындан тайгъанлай, худуруна басынып тохтайла, ичин-
де жугъу къалмаса окъуна жетип бурунлары бла теге-
ненн «тарх-турх» этдиредиле. Ит а къалай тёзсюн — те-
гене аны тегенеси болса. Ол барып ийнекни, не эшекни
куудушларына кирип, биченлерине тиймегенди. Бир
жол Ожий эшекни аллына челекни салды да, Бойнакъ а,
юлюш алып умутда, челекге жанлады. Ол заманда
эшек, къулакъларын да жумуп, юсюне айланганы эси-
ледди. Биринчи кере сермешгенлери да аны ючюн бол-
гъанды. Сора ит кесини тегенесин тауукълагъа неге бе-
реди, алагъа нартюх къуюлса ол тиймейди. Тауукъла
бек жутдай затладыла. Ожий чыгъарып парийге гыр-
жын атса, алып къачаргъа кюрешедиле. Бойнакъ
аланы аны ючюн чыртда кёрюп болмайды. Айхай, тау-
укъланы хатасындан туююлмесе да аны жүреги къыз-
гъанлаймы турур эди. Бу жутдайлары къоркъутуп къыс-
тагъан парийге къыйын туююлдю — хырылдап юслери-
не айланса, тамамды. Қъабып, ачытып хазна кюреше-
генди — не десенг да бир юйюдюле. Бир жол, худуру
иссирекми эди да, терк ичалмады. Тегенесини къоруулай.

иги кесек жатды. Ач болуп, худар терк сууумагъанына да ачууланып жата эди. Не этериксе, жанынгдан тойсанг! Тауукъла уа — къамай билмейдиле. Секирди да худургъа келген жутдайладан бирин тюбюне басды. Айхай, тюбюне басханлай кьойса, тауукъну иши алай кырты болупму къалыреди — эслемей башына тишин жетдирген кёре эдим — бош былай азчыкъ, кючюн салмай. Ожийни анга тыякыны биринчи жетдиргени ол кюн эди. Андан бери Бойнакъ аланы кёрсе, шайтанлы болады. Бюгюн да кызыл адакъаны кёрсе уа. Ит аны жутдайлыгъы, керексиз ёхтемлиги, махтанчакълыгъы ючюн да суймейди Андан туююл эсе, адакъа кьуру да кьуйрукъсуз айланады. Бойнакъ анга тегенеме келеди, гыржынымы урлайды, деп артыкъ дерт жетдирмейди. Тап тюшсе, къалайда да тюгюн бардырыргъа артха турмагъанды.

Бюгюн а тауукъла келип-келип Бойнакъны тегенесине суйгенлерича минедиле, хурун ичедиле, адакъа окъуна, аны ёлюп жатхан сунмай эсе, бек жууукъда тохташханды. Парий аланы кьоркьутмайды, неге да сансызды, шош жияй жатады. Арбазда тыш адамла кёпдюле. Жашчыкъла, кызчыкъла хунагъа минип къарайдыла. Тишируула, эр кишиле сюеледиле. Парий аланы кёбюсюн танийды, ичлеринде суймегенлери, юрмей орам бла озаргъа кьоймаучулары да бардыла, кёз кыйыры бла кёрюп турады. Алай бюгюн ол кишиге юрмейди, арбаздан кишини кыстаргъа кюрешмейди.

Арлакъда уа халжарда мудах къара эшек сюеледи. Мант чапракъла кибик, кьулакълары салыныпдыла, башыны ауурлугъун кётюралмай, энишге бошлагъанды. Кёзлерин кысханлай, аякъларын кезиу-кезиу солутады. Адам хыны сёлешсе не да жерге абери тюшюп таууш этсе, хымил кёзлерин эринип ачады да, кьулакъларын сирелтип жангыдан бошлайды. Ол челек таууушха, Ожийни ауазына да уянады. Жияй, жарсыймы сюеле-

ди, огъесе татлы тюшлеми кѳредн. Озгъан, жаш зама-
нын эснине тюшюре болур. Озгъан заман, жаш кюпле
къартлыкъгъа, башхамыды, татлы тюшледиле.

Эшекни ѳмюрю бу арбазда, огъурлу Ожий бла бирге
озгъанды. Энди уа къарт, къарыусузду, бир кѳзюне акт
тюшгенди, эки арт туягъы — баймакъла, Ожий аны эки-
юч кере ѳлюмден сакълагъанды. Къоллары уа, кырдык,
сют ийнс этпучю Ожий бюгюн нек эсе да эл кыйырын-
да жашил тѳшлеге кыстап къайтмады, суу бойнуна ти-
гелемеди, ийнекни да саумай, бузоуну бошлап къойду.
Алгъынгы къууанчлы кюпле узайып къайры кетдиле? —
Эшек ауурлугъун бир аягъындан экинчисине сала, те-
рен кючюндю. Алай ол хайыуанды, ким биледи, озгъан
кюплери артха келлик суна, аланы эснине тюшюре бо-
лур. Дуниягъа кѳзюн ачхан такъыйкъасындан башлап
кесине, жашауна ыразыды. Туугъан а, эсиндеди, ма бы-
лайчыкъда, халжарда этгенди. Ол заманда Ожий къу-
лакъларына, бурун тешиклерине юфгюрюп солууун ай-
ландырыргъа болушханды. Дагъыда аны къоллары жа-
шында сюелген къарыулу, жылы затны арт бутларыны
арасында къарыу тапдыргъандыла. Къарыу киргенлей,
арбазда, ол заманда кенг кѳрюннген арбазда, чаришге
баргъаны эсиндеди. Тай кибик, шчге, узунжух, узун-
аякъ, уллу гылыу эди. Экинчи, огъесе ючюпчю кюнме-
ди, гылыу кече-кюн да ол жылыууна кысылыучу, алай
кесинден кѳпге уллу «гылыу» бла жолгъа атланган
эди. Баям, энди ол уллу «гылыу» аны анасы болгъанын
биле да болур эди. Не тюрлю эсе да олсуз жашаялма-
зын, кюннге да жылыналмазын терк ангылагъанды.
Анасы бир кесек алда, Ожий а ызындап — хар заманда
жолгъа чыкъсала жүрюген тѳрелери алайды. Гылыу
бла парий а (эшда — Бойнакъ болмаз, Гылыу туугъанлы
бу арбазда эки-юч ит жашагъанды) къалайда сюйселе
алайда барыучу эдиле. Парий асыры бек узая эди, гылыу
а — угъай. Ол анасы, Ожий да аны биргесине ойнакълап

ары-бери жортсала суюди. Кеси аллына эригип кьалады. Ала уа анга — пёгерлик эталмайдыла. Анасы ауур ыччап кючден атлайды. Нек ыччагъаны ол заманда биялмай кёп кере сейир этгенди. Керти, ыччаучу анасы бир оюнуу бек суйгенди. Эл кыйырына жетгенлей, анасы кьалай эсе да тирилип, жёбелер эди. Къайры? Жёбелей келип, жатар эди да аунап башлар эди. Ары да, бери да, солур эди да, дагъыда. Не кьадар зауукълукъ. Сора кьобаргъа эринип, жатханлай кьалыр эди. Ол оюнга гылыу анасындан юйренгенди. Эл кыйырында чаришге барыргъа жер алапат эркинди. Гокка хансланы, кырдыкны, терек чапракъланы ийнси аны тели этерге жетдирип, аямай тёгерекге жортдурады. Алай ол асыры кьууанигандан жортады. Арып, талып анасына кьайтса — жангы зауукъ — жылы сют — жыкъларынг кьурушхунчу эм. Андан сора анасыны кьатында жатып бираз кьалкълыр эди. Уп, кьууут ийс бурнуна ура, суу тауушха тынгылай кьалкълыр эди. Зауукъ, жаш кюнле...

Гылыу уллуракъ болгъанында, кёп затха эс буруп, сейирсингенди. Нек эсе да аны анасыны ызындан кьуру да Ожий жюрюйдю, башха эшекленн уа эр кишиле жюклейдиле, сюредиле. Арбазларында эр киши жокъду. Ол иги, аман эсе да билмейди. Гылыу кеслерини арбазда болмаса, тыш арбазда мычыргъа не аз да суймегенди. Нек суймегенин а кеси иги биледи. Бир бирледе келип аны анасын гылыу танымагъан эр кишиле кьууалап кете эдиле. Гылыу барыргъа ыразы болмай эди, алай анасын сюрселе не этсин. Биргелерине Ожий келсе, ненча кере эсине тюшсе да, анча кере жолда тохтатып ол анасын эмгенди. Башха адам сюрсе, эмерге онг жокъ: тюз да анасыны быгъынына узалгъанлай, «жаркъ» деп чычгын бла уруп ачыта эдиле. Ожий бек иги адамды. Бир заманда хыны этмегенди. Гылыу жорта кетип ажашса не да арыгъандан ышыкъ жерде кьалкълып кьалса, баш-

хала аны сан этмегендиле. Анасын къайсы жанына чабып излерге билмей кѣп кере «жилягъанды». Ойнаргъа сюйгенликге, анасыны кѣз туурасындан кенгде къалыргъа ким сюеди. Ожий а, харип, огъурлуду, бир заманда къоюн кетмегенди. Аны «гылыу, гылыу» деген сѣзлери шон, жумушакъ эшитилип чакъырыучу эдиле, элгендирмей уятыучу эдиле.

Гылыуну (аны аты алай болуп къалгъанды) башына эркин кюнлери терк озмагъандыла. Эки-юч кыш ашырып, жазгъа чыкыгъандан сора, ол анасындан иги да бийик, къарыулу болгъанын сезип алай жюригенди. Ожий аны кыйнаргъа, жюк кѣтюртюрге ашыкъмагъанды. Аны ючюн болур эди, гылыу а кесин алгъынча гитчелей, гылыулай тургъан сунуп, анасыны желинине кѣп кере узалгъанды. Анасы чочумай эди, алай желини алгъынныгы желин туююл эди. Не сейир эсе да, Гылыу ѳсюп, къарыу ала баргъаны къадар, анасы хомух болуп, осалына кете бара эди. Бели энишге бюгюлгенди, къарны кемсиз уллу, жюклеселе уа алгъындан да бек ынчхан, кючсюнеди. Эринчек анасы жюк кѣтюрюп орамны ѳрге ынчхан башласа, Гылыу ызындан барыргъа уялгъан окъуна этеди. Керти, Гылыу алгъынча анасыны тѳгерегине жортмайды, башын энишге тутханлай ызындан баргъанды. Бел кючюн, тюкю бутларыны къарыулукъларынын сезе алай баргъанды. Махтанмай, анасыны ынчагъанына тынгылай. Энди ол нек кючсюнгенин, ынчагъанын да биле эди.

Гылыу ангылагъандан, Ожий аны анасына энчи бакыгъанды. Кюн сайын этеги не да тепшек бла келтирип бир зат берип тургъанды. Эшек кѣзлерин кысаракъ этип, алай ашай эди. Бек татыулу болур эди. Не болгъанын Гылыу билирге термилсе да билялмагъанды. Бичен, кырдык туююлдо, биченин экиси да тенг ашайдыла. Гылыу сукъланып, сукъланнганындан да бек а билирге сюйюп, анасыны тепшегине аз узалмагъанды.

Анасы андан бир затын да кыызгъанмагъанды, ана бла балалыкъдан тышында да ала бир бирден айырылып кечиналмагъандыла. Алай Гылыу, не амал да этип, тамата ашагъандан ашаялмагъанды. Табанлап, къабып къатына кыоймай эди. Кёп кере ачытып Гылыуну кёлюне тийгенди. Ол заманда Гылыу кеси кесине гитчечик, къарыусузчукъ кёрюнюп, анасына, Ожийге да ёпкелеп, халжарны мюйюшконе кысылып, мугурая эди. Анасы уа Ожий бергени кеси сюртюп, сора сансыз халда бир тюрлю айыплы иш да этмегенча, келип баласын къашый эди. Алай Гылыу жюрек кыйынлыгъын терк унуталмагъанды. «Мынга энчи ашатханлары неди, нек ашатадыла? Гылыу а бу арбазны малы туююлмюдю. Огъесе анасы жюк кётюргени ючиюмю энчи аш береди-ле. Сора Гылыугъа иер къачан жетерикди. Ол да анга жетген жюгюн да кётюрюп, анасы ашагъанны ашаргъа сюеди. Алай Гылыу къадардан не тилегенин, жашау алыкъын иерни ауурлугъун сынатырын билалмай эди.

Бир ингирде агъач кыйырында (ары дери Ожий келип сюрюп кетиучеди) Гылыу ёмюрюнде эшитмеген жыйы эшитип сагъайды, санлары титиреди-ле. Не болгъанын чырт да ангыламады. Анасы андан да бек типскиге къалып, тюзюнлей элге айланып жортду. Аны алай терк жортуп бир заманда кёрмеген эди. Гылыу—ызындан, жыйы уа—жууукъдан жууукъду. Не зат болур — тохтап артха къараргъа заман жокъду. Къарт эшек бла къарыуу алгъа ургъан Гылыу тенгми чабарыкъ эдиле. Гылыу, жел къакгъанлай, анасын озду. Озса да биразгъа дери аны ауур лохун, ынчхауун эшитгенлей барды. Артда кесини туякъ тауушундан сора жукъ эшитмей, дагъыда иги кесек жортду. Къоркъуу, палах да узакъда къалгъан сунуп, аз-мз тохташды. Тюз да ол кезиуде бурнуна биягъы жыйы урду да, мычымай анасы амалсыз окъугъанын эшитди. Экинчи кере эшиталмады — анасыны ауазы къалай эсе да бир тюрлю тунчу-

гъуп къалгъан эди. Гылыу бютюн бек къоркъуп, кесин тыялмай келди да, сора эл кыйырында биринчи арбазны сехлеринден секирип, ары ташайды. Алгъын башха адамланы арбазларында къалыргъа базынмаучу Гылыу бютюн андан къыстап недиле деп къоркъа эди. Киши тиймеди. Ит юрген тауушла, адам ауазла мирзеу ийис аны ырахатландырып, жүрек урууну шошайтдыла. Гылыу энди палахдан толугъа кутулгъанын анылап, анасы жортуп келлик жолгъа къарады. Сагъайып сакълагъанлай турду — келмеди. Ол кече арбаздан тышына чыкъмады. Эртденликде да сакълады. Энди тансыкълап келмегенине, Гылыуну унутуп кыйгъаны ючюн ёпкелеп, жолгъа къарай эди — келмеди, бир заманда да келмеди. Узакъ бармай Гылыугъа анасыны жауурлугъу салынды. Термилген иери да — бош термиле кёреем. Андан сора жолгъа чыгъаргъа чыртда сыймей эди, бир бирге ушаш, кыйын кюнлери бир бирлерин акъырын алышындыра, жашауу озады. Ожий андан нартююн, кышхырын да аямайды. Жюк да, жем да аныдыла. Алай энди Гылыу аны иерин алгъаннга дуняны кышхырын берип да къояр эди. Керекмейди анга жем, иер да. Анга керек жашил тешле, кырдык, халжар салкыны не да жылы, ышыкъ жерле. Артдан артха Гылыу алагъа бекден бек термиле башлады. Бусагъатда да ала эсине тюшюп, мудах сюследи.

* * *

Къарт Гылыу жангыз кёзюн кысаракъ этип сюследи, алай хар иени да кёреди: арбазда адамла кёпдюле. Ожий ары-бери ашыгъышлы жүрюйдю. Алгъын экеулеп болуп аны сыртына жюк салыучу эдиле, энди уа барысы да бирден уллу, тёрт чархлы «кюбюрню» жюклейдиле. Гылыу тёрт чархлы «кюбюрлени» кёрюп болмайды. Жоллада асыры кёп, кыстау жүрюйдюле.

Ожий тепшек бла нартюх келтирип, Гылыуну жуху-

на тутду: ол жумушакъ эрилерин шош кымылдатды, **инчге-инчге** созуп эки кере окъургъа тартышды. Ожий суюле кетип, сора башха жанына ётдю да, Гылыу аны кёралмады, бойнун бурургъа эринди. Кёзю бир байтамал затны хатасындан тохтап къалгъаны да жангыдан эсиңе тюшюп кючсюндю. Бир жол ол юйреннген жолу бла жюк алып келе тургъанлай, хар заманда да тынч ётюочю илипинден ёталмай жыгъылгъаны эсиндеди. Тюз жыгъылгъанлай бек алгъа кёзюне чып тийгенин да сезди,— ачыгъан эди. Алай къайгысы кёзюмю эди. Не да этип, юсюнде жюкню сууда жибитмезге керекди. Гылыу этмеген амал къалмады — туралмады. Жюк а ауурдан ауур, ынчхаргъа суюмеучю, ёхтем Гылыу энди перни ауурлугъуна чыдаялмай, терен кючсюноп, ынчхадды. Ожий, иерге жабышып, болушургъа кюрешди — болалмады. Амалсыздан, тегерегине къарады—киши кёрюмеди. Эшекни юсюнден жюкню алмаса, жарарыкъ туююлдю. Алай Гылыуну арт жаны, жюк да тар илипинге кетип эдиле. Тиширугъа ауур тулукъланы андан чыгъарыргъа билек кюч къайда. Ожий, тулукъларындан эсе Гылыугъа бек къоркъду да, жиляды. Аны амалсызлыгъын, мадарсызлыгъын сезип, эшек кесип алгъа-алгъа урду, туралмады илипинден чыгъалмады.— Гылыу, пер басса былаймы бола болур дегенча, ауур ёхтюноп, башын жерге бошлады. Андан сора кёп заманны ичинде Гылыугъа жюк кётюртмей турдула, жюклесе да— ол къыйналмай, тынч барырча. Огъурлу, хурметли Ожий Гылыуну жауур этип къыйнамагъанды, аш-суу керекли кюймагъанды, кюлу бла кёп кере гыржын ашатханды. Ол иесине ыразыды, жюреги анга суюмекликден бла ыспасдан толуду. Гылыу иерден къачап, нек айырыла башлагъанын иги билалмайды. Баям, орамлада тёрт чархлы «кюбюрле» асламыракъ кёрюноп, арбазлагъа кирип, ол этерикни эте тебиреген кюпледе болур эди. Гылыу, тёрт чархлы «кюбюр» аланы арбазларына да кирип,

кѣп кѣргенди, энтда да, ма сюеледи. Ол жюк келтирип, жюк алып да кете эди. Гылыугъа энди жумуш жетмейди, иерни тауукъла бийлегендиле. Аны ючюн Гылыу тѣрт чархлыны кѣрюп болмайды. Къыйналса да, эшек эшеклигин этерге керекди — ол аны билип, жюгюн кѣтюрюрге бек суйгенди. Бир кюн Гылыу «тѣрт чархлы» арбазларына бурулгъанын ангылап, аллына сюелип тохтагъанды: умуту жибермезге эди: ингирликде аланы арбазда не атасыны башы къалгъанды. «Тѣрт чархлы», кеси аллына жюрюген арба, кѣзлерин да мыдых этип, къычырып кюрешгенди — кетмегенди, арбазгъа жол бермегенди. Ол заманда «арба» келе-келип, аны тюртдю, да, бир жанына атды. Андан сора Гылыу, аягъы юсюне туралмай, халжар мюйюшюнде кѣп кюнлени жатханды. Ол кишиге да керек туююл эди. Гылыу жараусузлугъун ангылап, адамладан хурметсиз иш сакълай, арбазгъа киргенледен элгене, къоркъа жатханды. Алай Ожий анга башха кѣз бла къарамагъанды. Билямукъ ичирип, аллындан мирзеую бла тегенени кетермей бакъгъанды. Иесини жюрек, къол хатери, аны сакълыгъы болмаса эди, ол аягъы юсюне болмаз эди. Огъурлу Ожий... Гылыу несин не бла ыразы эталсын — анга энди иерни ышанмайдыла.

Ожий, эшекни къатына жангыдан келип, тегенеге нартоух къуйду да: «Гылыу, харип, бир тоюп къал», — деди.

Хар заманда эшекге иесини алай айтычусу бек хычыуун кѣрюнюучю эди, бюгюн а — артыкъ да. Аны эсине нек эсе да жангыдан озгъан кюнлери тюшдюле, эртдеден бери ол чыгъалмай, узакъда къалгъан жашил тѣнлеге, тау жоллагъа термилип, кючсюндю.

«Гылыу, харип, мен сени кимге къоюп кетейим, кимге», — деди дагъыда Ожий. Иеси сѣлешсе, Гылыу кесини аты жумушакъмы, огъесе хыны ауаз бла айтылгъанына къулакъ салыучуду. Жумушакъ ауаз бла айтылса — хар зат да тапды. Бу жол а кюн сайын эшитиучю

ауазы к̄алай эсе да бир тюрлюдю. Жумушак̄ды, алай Гылыу аны артык̄ бек жаратмады. Иесине бир хата болг̄ан сунуп к̄орк̄ду. «Гылыу, харип, сени арбазы-на ким к̄ояр».

Не эсе да бир к̄айг̄ы болг̄анына эшекни ишекли-ги к̄алмай, адыргысындан жумушак̄ эринлери бла несини жыйрыг̄ына, к̄олларына узалды, бутларына бойнун ышыды. Ожийни уа эллилери эшекни хаух тилеучюлери, не да бир бирлеринден гылыучук̄ланы ок̄уна мирзеуге алышып алычулары эсине тюшдю. Ол кюнле оздула деп тиширыу жарсымады. Малым к̄ый-наллык̄ды деп жарсыды.

Бир заманда Ожий базарг̄а сюрюп, эшегин эки эшекге хайт деген жюк боллук̄ нартюхге алышханы эсиндеди. Бюгюн а Гылыуу алайлай ок̄уна киши кю-семейди. Ожий аны ачдан, к̄арар амалтын ёлтюрмегиз ансы, не десегиз да берейим, деп кюрешгенди. «Охо, к̄арарбыз, «Иесин суйсенг, итине суюк бер». Ким уг̄ай дейди», дегендиле хоншула. Алай Ожий к̄збау с̄злеге ийшаналмай эди. Ийнегин колхозг̄а ётдюргенди, анга жүреги ырахатды. Кеси барып: «Этге ётдюрюп к̄ойма, ог̄урлу малды»,— деп «пирсидателден» тилегенди да ол с̄з бергенди, аллах ыразы боллук̄...

Ожий барып, ийнегини баш бауун, сора аны к̄уйру-г̄ундан тюкле кесип алып бук̄дурду.

* * *

«Сыртлыны» адамлары иги адамладыла. Бир бирле-рин тынгылы танымаг̄ан, хоншусуну арбазында ёз ар-базындача олтурмаг̄ан элли болмаз. Керти, жүрек се-зимлерин, халаллык̄ларын ала кюн-кюнде ачык̄ бил-дирип турмайдыла. Былай к̄араг̄анда, хоншу хоншу-суна сансызды. Алай хоншусуну, элсини ити ачырын, малы эшикде к̄алырын ок̄уна суймезле. Элни бир ар-базында к̄ууанч болса, барысы да баралмазла, жетиш-

мей къалырла, аны ючюн ким кёлкълды этер, этсе да къайгъырмас — къууанч къууанчды. Алай, кишини арбазына жарсыу, къайгъы кирмесин, эллилени адежликлерни, ачыкъ жүрекликлерни да ары дери ташада тутхан сүймекликлерни, иги къууумлары ол заманда тышына тегюлюп, адамла, бир от жагдада ёсгенлей, жууукъ болуп къаладыла, кёлкълды жүрекле жангыдан тазаланадыла. Жарсыу болган арбазгъа кирмей озган адамларына уа ала налат берип, ызындан таш атарла.

Ожий эллилерими сюемеми, къаламамы деп бир заманда сагъыш этмегенди. Бююн а, аладан айырылыргъа тюшгенде, жүреги кысылып, кёлю такъыр болду. Бусагъатда анга хар элли, ары дери сүймеучюлерни окъуна кемсиз багъалыдыла. Ол узакъгъа кечюп кетмейди — сахар жууукъдады, келе-келе туруп. Алай дагъыда кишини да къоюп кетерге кёзю кыймайды. Эллиле да аны алай сюедиле деп кимни эсинде бар эди. Ашырыргъа кёпле келгендиле. Эр кишиле, жумушха къармашадыла. Тиширыула кёзлерни сюрте:

«Ах кюнюм, Ожий, къалай къоюп кетип бараса».

«Унутуп къойма, келе-келе тур».

«Бек излерикибиз. Огъурлу, тың юйюр эди».

Эллиле энди Ожийни адамсыз арбазына къарап къалай озарла. Ала кишини юйюне кирит тагъылырын, терезелери сокъурла болуп къалырлары сүймейдиле — ырыслагъан этедиле. «Юйюр-бауурча жашай келгенбиз, кетме, барган жерингде да кимге хоншугъа тюшерсе», — деп кезну-кезну тиледиле. Халит да билген амалы къадар тиледи — ол, кесни ичинден терслей, хунагъа тыянып сюеледи. Алай «Къымылдаган тиш тюшер, башланган иш бишер». Энди эллиле арбазтарында Ожийни кёрмезле, кёрселе да — къонакъ. Фатимат орамлары бла ишге озмас, ала аны бек сүйген эдиле — адамлыгъы болган, адежли кыз эди.

Жолгъа атланьрны аллында Ожий келгенле бла

дагыда бир кере саламлашды, кызы да саламлашды. Машинага миңдиле. Машина жеринден тебер-тепмез, Гылыу кзулакъларын сагъайтып, эшитилир-эшитилмез тыкъсыды. Баям, ол созуп окъургъа умут этген эди—болалмай, ёню тыйылды да, жиягъаннга ушады. Бойнакъ а секирип турду да, сынсып, нелерини ызларындан кзууулду. Бир кесекге ол чархла квозгъагъан букъу ичинде тас болду. Машина жолну батыу жеринден ёрюпе чыкыгъанда, «Сыртлы» аламат ариу кёрюндю.—Ол Фатиматха, анасына да бююнча ариу кёрюнмегенди. «Туугъан элим, ариуса, адамларынг да—иги. Кёпле санга термилип келедиле да, дагыда жолгъа чыгъадыла. Ненча юйню терезе къабакълары ачылмай турадыла, къартла сакълап ненча юй кългъанды. Нек? Не затынг кемди»—деди Фатимат.

Машина кызыудан кызыу барады. Бойнакъ а—ызындан. Энди аны тили салынып, аузу кёмюк этгенди, хазнамыды къарт парий... Ол халда дагыда иги кесек жолну чапханлай келди. Сора артхадан артха къала кетип, тюнгюлгенми этди—чёкдю. Фатимат аны агъаргъан ёшюкюн кёре эди. Машина кёз туурадан ташайгъынчы, парий, чёкген жеринден теңмей, нелерини ызларындан къарагъанлай турду. Сора кёзлери толуп, Черек бойнуна тигеледи. Мында ол Фатиматны ызындан, не да аллында, куйругъун булгъай, барыргъа бек сюйпучю эди. Черекни жагъасында чёгюп, ёрге-эниште да къарай бираз турду. Кишини да кёрмедн, сора суугъа айланьп аяусуз улуду. Черекни тауушу аны жияуун эллилеге эшитдирмесин билеп, ол кишиден уялмай улуду. Артда Черекни бойну бла ёрге келе келди, ол юйлерине къайтды. Фатимат терезеден къарарыкылай, терезе тюбюнде жатды. Тыңчаялмады, босагъагъа келди—эшикни кирит сакълайды. Бойнакъ ууакъ, шургулу сынсып, эшикни, босагъаны тырнады.

«Нек сынсыйса, сен, парий, сынсыма, сен, сынсыма».

— Къызы, — деди Ожий, сора тынгылады. Ол хобуста шорпа къайната турады. Сорургъа умут этгенни сорургъа бла къалыргъа билмей тынгылады. Алай Фатиматны сакълагъанын кѣрюп, башлагъан сѣзюн бардырды. — Шахарда тенгинг, танышынг кѣпмюдю? — Ожий мындан тѣрт жыл алгъа субай тиширыу эди. Бусагъатда уа ол асыры толуду. Сыйдам акъ бойну семиргенден бууун-бууун болгъанды. Къобуз тюеклеча, узун, инчге бармакълары топалла кѣрюнедиле. «Аз заманны ичинде адам нечик тюрленип къалады», — деди кеси кесине Фатимат, анасына къарай.

— Нек соргъанлыгъынгды?

— Сен къарагъан саусузла сени таныймыдыла, орамда тюбешегиз саламлашамысыз?

— Тенгсиз киши жашай болмаз, танышларым да бардыла, — деди Фатимат. — Шахарда хар къарагъан саусузунгу къалай танырыкъса. Барысы бла саламлашхан да къыйынды.

— Сен саламлашма, ала саламлашсынла, танысынла. Огъесе иги болгъан саусуз «тохтурну» унутупму къояды, — деди Ожий сохан къууургъанны шорпагъа къуя.

Фатимат жукъ айтмады.

— Сен да таныргъа, ала да сени иги билирге керексиз. Алайсыз ол не тюрлюдю. Адамгъа иш хакъындан сора жукъ керек туйюлмюдю. Дагъыда жюрек ыразылыкъ, ыспас деп да бардыла.

— Да, мен хар бакъгъаныма: «Сен манга ыразымыса?» — деп сорупму айланайым. Бек керегеди, хо-о.

— Сорсанг ѳтюрюкге ыразыма дер, ыразылыкъ сормай билинип къалады. — Ожий къызыны столуна табакъ бла шорпа салды. — Бир кѣрчю, печикди?

— Аз игит да.

— Эсингдемиди, элибизде саусузлада, саулада да

сени танымагъан бармеди. Адамла бир бирни танып жашагъандан иги не табылыр.

— Эл бла шахарны бош тенглешидиресе. Шахарда адам кепдю барысын таныялмазса.

— Элде таныгъанынг тенгли бир танысанг а не да хоншуларынгы. Иш адамны кеплюгонде бла азлыгъындамыды?

— Недеди сора, анам?

— Шахарда адамла бир бирлерине асыры сансыз кёрюнедиле. Кет, аурунг тас, мында ёлгенден аллах сакъласын. Элде уллу-гитче ёлсе да, аны сау эл жыйылып алай ашырадыла. Шахарда уа сени ким сан этерикди. Ёлгенден эсе, сау къалгъан жарлыды.— Ожий къызыны къатына чёгюп, бетине къарады; ол асыры ашашсыз тиширыу эди да, хар заманда Фатимат ашап бошагъынчы тежеу этгенлей туруучуду.

— Анам, шахарчылагъа керексиз чурумланы асыры кеп табаса.

— Къой, къой, адамланы билмесенг, шахарда, къайда да жашаудан не магъана.

— Сора шахар адамланы бир бирлеринден айыргъанмы этеди?— деди Фатимат аллында табакъны хыны тюртюп. Ол аны ачыулана башлагъаныны белгисиди. Анасы шошайды.

— Не билейим. Бош сантлана болурма.

— Сен айтханда да барды бир кесек.— Къыз Ожийни жюрегин къыйнагъан сунуп, табагъын жангыдан алдына тартды. Бираздан туруп кофе хазырлады — анасы къара кофени къайната юйренмегенди.

— Уруш, туююш, уручулукъ неден чыкъгъанын билемисе сен,— деди Ожий.

— Угъай, айт.

— Адамла бир бирлерин элдеча иги танысала эди, ала урларгъа, тырнаргъа, туююшюрге да уялыр эдиле.

Хар не аманлыкъны да баш сылтауу билимсизликди, танымагъанлыкъды.

Фатимат кюлдю. Алай ол анасы жарашдырып айталгъанына бла уллудан тутханына кюле эди.

— Да туугъан къарындашла, эгечле да жарашмай, туююшюп аз кёрген болмазса. Угъай, урушну, туююшню сылтауу анда туююлдю.

— Къызы, ангыламагъанса, адамла шахарладан эсе, элдеде кёп жашаргъа керекдиле. ~~Эл жашау жашауну тутуругъуду~~

— Шахар а элни айнытады,— деди Фатимат, сора бираз тынгылады. Кофе къуюлгъан аякъны эки кёлу бла тутханлай, анасына къарады.— Иш таныгъаннга, танымагъаннга жетсе уа, бусагъатдача иги адамла бир бирлерни бир заманда да танымагъандыла. Адамлыкъ узакъдагъына, жууукъдагъына да жарсый, къайгъыра билную туююлмюдю.

Ожий жууап къайтармады. Ол сёзню башха затны юсюнден башларгъа суюдю, алай неден, къалай башласын? Алгъаракълада сагъынып-сагъынып кёргенди.— Фатимат киштикни отха тартханлай этеди. Сёз эшитирге унамайды. Заманы жетмейми турады,— быйыл 28-чи жылына киргенди. Не сакълайды, барысы да осалла, болуп, бу артыкъ кёкденми тюшгенди. Жерин табаргъа керекди. Башларына иш этмей, андан мажалла да жашаялмагъандыла. Бютюн да шахарда уа... Керти, Ожий Фатимат шахарчыгъа эрге барырын артыкъ суюмейди, охо да, барса угъайы жокъду. Ол ыразыгъа ыразыды. Алай ананы ахшы, жашырын мураты элден жашха берирге эди. Энди уа, аллахха шукур болсун, «Сыртлыдан» жаш тилейди «учитил» жаш. Ожий аны гитчелигинден танийды — анга аллай киеуню аллах берге эди. Не хатасы барды, чырайы-окъуууму кемди, юйю-кюйюмю жокъду. Ыхы да, Фатиматдан 10—11 жылгъа таматаракъды. Тиширыу бла эр кишини арасында ол педи.

Айхай бу башына игиликни билсе уа, шайтан къаргъа-
гъан жан.— «Сагъыныргъа къоймайды. «Келепен»— де-
ди ичиндеп Ожий, къызына ачыуланyp. Айтады да не
этеди, айтмайды да не этеди.

— Къызы, «Сыртлыда» уллу больница ишлене тура-
ды дегендиле, эшитгенмисе.

— Сауга мен эшитдирген ушаем да.

— Угъай, ийнап, Хамитни ахлулары айтхандыла.
Тюнене келип кетгендиле.— Фатимат бу юйде не да ол
болгъан жерде Хамитни аты сагъынылгъанын суймедди.
Жашны кесине теппиге, тийишлиге санамагъандан эт-
мейди. Фатимат Хамитни анасындан кем танымайды.
Менме деген эр кишиди. Тийишли эр киши тилегенликге,
лакъырда этгенликге, тиширыуну намысы сынмайды.
Ол угъай, кеслерин сансыз къарагъанча кёргюзтселе да,
теппг кызларыны алларында бир кесек махтапыргъа
бла менсинирге артха турмаучудула. Фатимат а аладан
туйюлдю деп ким даулашыр. Тиширыу — тиширыуду.
Алгъаракълада Фатимат да кёзю къарагъан жашха
башхаланы лакъырдаларын аз-маз семиртип айтыргъа,
сора аны халине жашыртын къараргъа суйгенди. Энди
уа иш башхады. Мажит аллай адам туйюлдю — аны
къатында аллай зат бла махтапыргъа керскмейди. Фа-
тимат ангылагъандан ол Хамитни хапарын эшитсе,
къызгъа чырмау болмазгъа кюрешрикди. Фатимат ан-
дан къркъады.

* * *

«Сыртлыдан» шахаргъа жол алыкъына кыйыйнды.
Аны бир жаны, кёзюнг къарангы этерча терен чынгыл-
ды. Жолну тюз жанында ёсген субай къайып, мазаллы
нарат терекле энишге сакъ энип, Черек бойнунда тох-
тайдыла. Ала анда сабийледен бийик кёрюнмейдиле.
Кётюрюлсе, эменлени, талыштакланы элтгенлей тынч

элтиучю тау черек башындан къарагъаннга тауукъ къа-
патын жибитмей ёталлыкъ шорха суучукълай гитчеди.
Алай аны ёкюрген тауушу бери, бийинге, селеймей же-
тип, желни, адамла ауазны, машинаны солууун да тун-
чукъдурады. Черекни аргъы жагъасында да терекле.
Ала олсагъатда сууда жууунуп, энди уа кюн жылыу из-
лей ёргеден ёрге кетип баргъанлагъа ушайдыла. Чы-
нгыл тарны жаланигач жерлери аз туююлдюле. Аны
къабыргъаларында кысыр ташла, жух-жух болуп, эниш-
ге салыннгандыла. Къарагъан кёз «бусагъат юзюлюп-
юзюлюп черекге къуюлдукъдула» дерикди. Алай юзюл-
мейдиле, ёмюрледен бери турадыла. Къалай турадыла,
аланы не кюч тыяды?— киши айталмаз. Ары адам ая-
гъы басмайды: къушланы жерлери. Анда къушла бий-
икликни зауукълугъун, къоркъуулугъун да сынай эркин
жашайдыла. «Сыртлыгъа» жол алгъын былайтын бар-
май эди. Анда черекни ары жанында, къушла уа ишлер-
ге бла учаргъа базынган къаяны бетинде таулула
ёгюз, ат арбалары бла барып, шахаргъа, башха жерле-
ге жоллары кысхартхандыла. Энди жангы жолну ма-
шинала кысхартадыла. Бусагъатда анда арба жюрю-
ген угъай, жугъутур жюрюйдю дегеннге ийнанган
къыйынды. Алай ол кертиди. Эски жол ыз таулуланы
жигерликлерни белгисича, тас болмай, туруп турады.
Юйренген, билген кёз аны къыйналмай табады. Жангы
келгенле уа хазна эслеялмайдыла. Мажит «Сыртлыгъа»
биринчи келгенледен туююлдю. Алай эски жол ызы
кёралмагъанды. Эллиле аны къатына олтуруп: «Къа-
лай эслеялмайса таланган, ма ары иги къарачы»,— деп
кёп кере кюрешгендиле — табалмагъанды. «Энди уа
кёремсе?»— Мажит угъай дерге уялып: «Хау, кёре-
ме»,— деп къоя тургъанды. Къарамы уа — анда. Кёрюр-
ге адыргы этип, хар кёралмай озгъаны сайын къоркъуу-
лу кийикни аягъы кючден иллинген тау бетинде жол
салын жюрюгенлеге аны жюреги ыспасдан тола эди.

«Къушланы жери — таулуланы жери. Жугъутурла, къушла бийлик эталгъан тикле бла таулула эллерине ат бойнунда акъ гыранчалы келинле келтиргендиле. Къыз берип, къыз да алдыла. Тенгликни, адамлагъа соймекликни белгиси — къызыл байракъ — ол тикле бла элге шуулдап энгенди. Ёхтем табигъат, ёхтем таула, таулу ёхтемлигигизни эниш этмеди, юлюшюн а алды. Кийигинги, жугъутурунгу юркютмей, бийлик этди. Къушланы жери — таулуланы да жериди...».

Мажит «Сыртлы» элни къонагъы туююлдю — бу жол бла ары кёп кере баргъанды. Алай тийрени ёхтем ариулугъуна бир заманда сансыз къараялмагъанды. Бусагъатда да терезеге жууукъ олтуруп, эски жолну излейди, бирде уа эсин, сагъышларын да жашил дунягъа сыйыртып, ичинден неге эсе да къууанады.

— Алап, сен къалай къарайса, энди ол жол бла улоу жүрюялырмы? — деп сорду Мажит хоншусуна. Хоншусу «Сыртлыда» жашайды, жыл саны келген, жукъажыакъ кишиди.

— Жүрюталсала неге жүрюмейди, жүрюр, тейри. — Элли, энишге ийилип, Мажит къарагъан жанына къарайды. — Ма мен, неме этмей, анда ат арбаны сюрген жашма. Сенича, хайт деген заманым болуред, — элли «кажетчи жаш» таба бурулду: — Тейри, сенден жаш окъуна болурем. Эндигиле уа... — Киши къолун силкип, тынгылауну йди.

— Эндигиле не, анда улоу жүрюталлыкъ туююлдюлеми дейсе?

— Не хазна! — Къарт нек эсе да, башын булгъап, ышармиш этди.

— Эндигиле анда жүрюгенледен хомухламы болурла?

— Айхай, хомухдула, ойнагъан эте кёреме да сен а. Эндигиле бизден элидиле, окъуулудула, кёпню биледи-

ле. Хомухлукъларына уа не сёзюнг боллукъ эди?— деди къарт, къолун ёрге кётюрюп, энишге бошлай.

— Тейри, акъсакъл, алайды деп къояргъа да жарамаз.— Мажит, хоншусуну кёлуне тиймезча, сабыр ауаз бла сёлешди.— Къуш да заманына кёре учады.

— Болур, болур, къарындашым; анга мен неме этмейме. Алай тынч жашау адамны тынчлыкъгъа юйретип къояды. Адам къыйынлыкъдан эсе, тынчлыкъгъа терк юйренеди. Хомухлукъ апдан чыгъады.

— Сора таулу мындан ары хомухдан хомух боламы барлыкъды?

— Ол дегенинг?— деди къарт, аз энишгеракъ бошлай келген башын кётюрмей.

— Да тынч жашау адамны хомух эте эсе, мындан ары жашау бютюп иги боллукъду.

Къарт, сагъышлы хал алып, бираз тынгылады.

— Сен окъуулуса, кесниг къалай къарайса да?— деди сора ол.

— Заман кён затны унутдура, эски эте, кён ахшы зат да туудура, алай барады.

— А-а, жууугъум, сен мени ангыламагъанса: асыры терк да, кён да тас этип, орнуна жукъ табылмай къала болурму дейме. Ары бир къарачы.— Элли башын аз къымылдатып, кёзлери бла автобусну ал шинтигинде олтургъан тиширыу бла он тёрт-он беш жыллыкъ къызчыкъны кёргозтдю. Алапы къатларында уллайгъан башха тиширыу сюеле эди.

— Э, къыз, туруп жер къойсанг а, сенден тамата туююлмюдю деди къайсы эсе да.

— Болаллыкъ туююлдю, харип, ауруп келеди.— Тиширыу эслетмей къолу бла жаш хоншусуну базыкъ бутундан энишге басды.

— Алайгъа ушайды, харип, бети да чапракъ кибик жукъары.— Аны аллында олтургъан къызчыкъны толулугъун къагъып сёлешди.

— Охо, ишигиз болмасын; не а, аны терисине киригиз...

— Сюрюю да кичиу токълусуз болмайды,— деди Мажит.— Бир бирле иймансызны кёрюп, адамла барысы да иймансыздыла деп кьояргъа ёчдюле.

— Сен а кичнуге да сауду, деп кьояргъа суйгенледен болурса.— Къарт бу жол чыртда ауазын кётюрмей, сансыз халда шош сёлешди. Нек эсе да аны алай этгени, айтханы да бек ачыу тийип, «казетчини» бети кьызарды. Энди ол хоншусуна кёз кыйыры бла къарап, аны гымых, чал сакъалын, жютю бурнун, кьош къашларын да кёрюп болмайды. Сора дагъыда ары дери эслемей келген кёп шарайыпла табып, тынгылауну ийди.

— Бизде, таулулада кеснигден таматагъа жер бермей олтургъан төре бир заманда болмагъанды,— деди элли Мажитни хали тюрленнгенин эслемегенча этип.

«Не жаншакъ эди бу».

— Ол төре бир миллетде да жокъду.— Журналист тёмеди.

— Биз миллетде уа — артыкъ да. Тамата адамны къатында таулу кызыны олтуруп ким кёргенди. Хоу бир да, бош айтама ансы, иш олтургъанда бла къалгъанда туююлдю.

— Недеди да?

Къарт жууап бермеди.

— Сен бизни тиширыуларыбыз алгъынча буюгъуп турурларын сие болурса,— деди журналист, тунчугъа баргъан ушакъны жангыдан къабындырып акъылда.

— Эр кишиле тиширыуларын бир заманда буюкъдуруп, не унукъдуруп тутмагъандыла. Аны ким айта эсе да ётюрюкдю. Хурмет, намыс этгенни сен буюкъгъаннга бош санайса, жууугъум.

— Айып этме, сёзюнге сёз кьошханыма. Сен эндиги тиширыула намыслы, хурметли туююлдюле дейсе да? Мен анга хау деяллыкъ туююлме. Сен баштёбен кьыз-

ланы намыслылагъа, бетинге ачыкъ къарагъанланы уа адепсизлеге санайса. Хар къубула билген артыкъ намыслыдан къубулмайды.

Мажитни хоншусу нек эсе да башын чайкъап, ышармиш этди да сора къулакъ артын сылады.

— Ай, къарындашым, къалгъанланы кесингден неме бош сунаса. Къаймишип сюелген бла керти намысны башхалыгъын ангылай болурбуз.— Элли, уллу онгсунмай, терезеге къарады: автобус къыстау барады. Жол жанында тереклеге, букъу бозартхан гъойгъумлагъа кёз илинмейди.

— Да айт, алай эсе не намыссыз ишлерин кёресе.

— Келип кёзюме неметмеселе... тебинмеселе унамаймыса. Адеплилик гитче затны юсю бла билинип къалады. Алапат болабыз дейдиле да кийим кие билмейдиле, адетлерин кюсемейдиле. Бусагъатда бу таулу къызды, бу а ол миллетденди деп ангыламайса. Шахарда сорлугъунг болуп сёлешсенг, миллетингден къызны таныялмай, орусча неметирге... жармаларгъа кюрешесе. Тейри, керти айтханыма. Игимиди ол? Аман, иги эсе да, кеси тонундан жийиргенгенни махтаулугъу жокъду.—Хоншусуну сорууна Мажит жууап къайтармады. Къарт анга бюсюремегенин ол уста биледи. Таулу къызла эски миллет адетлеге сакъ туююлдюле, кийимлери да миллет кийимле туююлдюле, башларына акъ гыранча къысмайдыла. Къарт жалан да аны кёрюп жарсыйды, башхасын кёралмайды, кёрюрге сие да болмаз. Алай таулу къыз башха жаны бла ёсгенин, билими, миллет ёхтемлиги бла да ол уллу дунягъа къошулгъаныны юсюнден хапары жокъду. Аллай къызла, жашла болмасала, миллетни бети чыкъмазлыгъын къарт иги билалмайды. Ол миллетинден къызланы жыйрыкъларына бла жаулукъларына къарап таныргъа сюеди.

Мажит жюрегиндегин хоншусуна айтды — хоншусу женгдирмеди.

— Угъай,— деди ол.— Хар миллет адетле алайлай къалыргъа керекдиле. Эндиги жашла, къызла уа кеслерини адетлерин къюсемейдиле. Не эсе да ёз адетлерин, тёрелерин табанлап, башхалагъа боялсала артыкъ адамла боллукъ сунадыла.

— Осалын къюсемейдиле — айыпмыды?

— Иш осалда, игиде туююлдо. Ол кёп къатышханданды, кёп билгенденди. Адам баласы алайды, биреуню къатыны биреуге къыз кёрюнеди. Элингде алаамат иги къызла бола тургъанлай, келинликлени не къадар узакъдан келтирирге къюрешиучюдюле.

— Сен айтханда да барды. Алай жарты молла дин бузады деп, акъсакъал кёп кере эшитген болурса?

— Эшитмей а. Ол не дегенлигинди?

— Бош. Кёп билгенден ёз адетлерин къюсемей башлагъандыла, дегенинг ючюн эсима тюшюрдюм.— Мажит, сёзюн андан ары созмай, тынгылауну ийди. Къарт тюз айтады. Бусагъатда таулу къызла, жашла кёп биледиле. Алай аны тюзлюгю асыры чубурду. Чынтды, терен билим миллетге заран келтиреди деп ким айталлыкъды. Миллетинги адетлерине, тёрелерине, тилине да суюмекликни керти билим къозгъайды. Адам баласы билмезге угъай, нени да тынгылы билирге борчлуду. Алайсыз бир миллет эс да айнымаз. Башха миллет тёреле, сени жашауунга миллет бетинги тас этдирирге деп аны ючюн кирмейдиле. Адеплик, намыс къайсы халкъгъа да бирча багъалыдыла. Миллетлени уллусу, азы да бир бирлерине тыяна, бир бирлерине от тиргизирге болуша жашау алай алгъа барады. Иги тёре, адет къайда да иги кёрюнеди. Аны киши табанлаялмаз. Жашау, заман элек кибикдиле, адамлагъа багъалысын алгъа ётдюредиле, осалын тыядыла, элек къышхырны тыйгъанлай. Миллет кесини бетин тас этерин бир миллет да излемейди — ол къыйынды, юйюрден адам къорагъанлай. Таулу къызны жашаууна орус жаулукъ эртде киргенди. Орус жаулукъ

таулу келинин акъ гыранчасын унутдурургъа деп кел-
мегенди. Ала экиси да жашасынла, алайсыз орус жау-
лукъ да кем, учуз болуп къалыр. Таулу жашла, кызла
орус тойда, ёз миллет тойларында да бирча къанат ке-
рип учадыла, ёз миллет тоюн учуз этген — орус, таулу
да туююл. Миллет миллетден иги тёрени алады — иги
тёреле къайда да — иги жёнгерле. Къарт а, харип, за-
манны ол илишанын эсге алмай сёлешеди. — Мажит хон-
шусуна къарады, хоншу да — анга, — жукъ айтадыла.
Кёп билгенден ёз адетлерин кюсемейдиле, дейди къарт.
Билгенле миллет бетлерин тас этип барсала кёп миллет-
ле жарлы болуп къалыр эдиле, атлары айтылмагъан-
лай. Бир тауну башына ёрлеген башха бийик тёпелеге
термиледи. Тау башындан къарасанг, артда къалгъан
жолла, хоншу таула да тынгылы кёрюнедиле, аман,
ахшы да къол аяздача — ачыкъ. Билимли адам — тау
башында адам — башха миллетлени ариу сырларын
багъалап, кеси миллет тёрелерин, кылыгъын кем этмез.
Элли хоншум, сен терс сёлешдинг, кёп билгенни миллет
кылыгъы ариу, таза: ол осалны бла игини чегин айы-
рады, билимли ёз миллет эсин, кылыгъын айнытыргъа
термиледи да андан билимлиге саналады. Жарты мол-
ла уа — жарты жолда, ары оракъ, бери чалгъы. Тау ба-
шына чыгъып, бийикликни зауукълугъун сынамагъан
бийикликке термилмез. Уча билмеген, къанатым жокъду
деп, жарсымаз. Миллетине, аны тёрелерине, тилине,
адабиятта сансызлыкъ билимсизледен чыгъады. Бир
миллетни жашау сырын, культурасын терен билип сий-
меген, башхасын соялмаз. Сюеме дер ючюн, билирге
керек болады. Кёз кёрмеген — бир сокъур, билмеген эки,
бар затын жокъ этер, игисин — ыспассыз. Миллет тёре-
ле, адеплик алай бла бузуладыла. Мажит башха мил-
летлени культуралары бла тынгылы шагъырей адамла-
ны ата-аналадан къала келген иги, ариу кылыкъгъа,
тёрелеге уллу кёллю болуп бир да кёрмегенди, ала ана

тиллерин, культураларын кимден да бек багъалайдыла. Хоншу миллетлени жашау сырларындан кенгде къалгъанла ёз культураларындан да — кенгде, алагъа ана тил неди, гыржын, къарын дауларын олсуз да айтырла. Айхай, Бетховенни бла Лермонтовну билмеген миллетимде алачала болсала эди, деп термилмез, умуту да таш хупалай алай алаша. Термилную, бийик умут — кючлю къанатла — миллетни алгъа элтедиле. Кенг, сыйдам жолланы кёрмеген — кенг жолгъа сукъланмайды, таулада угъай, бахчасына окъуна жол ызламаз. Жарты молла — жарты жолда, дин, тёре да бузады.

Мажит эсине келгенни къарт хоншусуна айтып кенгеширге, сёз къозгъаргъа умут этип, аны таба бурулду. Алай элли теке къалкъыу эте келе эди да, сёз къозгъамады. Терезе таба бурулуп, биягъы сагъышланды. Заман, жашау элек кибикдиле, деди ол ичицен, бир айтханын къайтарып, заман игини осалдан, жангыны эскиден айырады. Алай жашаргъа тийншли затланы къышхыргъа чыгъарып къоя болурму? Къышхыргъа чыкъгъанны жел тынч сууруп кетеди. Не зат чыгъарады, азы, кёпмю? Заман асыры кёпню кёмюп къойса, таулу къызлагъа, жашлагъа не къалыр? Бююннгю таулу тиширыу алгъыннгы тиширыу туююлдию — тюрленгенди. Айхай, жалап да иги жанына угъай, башына ушамагъаннга да хорлатханды. Кёп таулу тиширыула жолоучула болгъандыла. Бирле окъууну, илмуну жолунда, бирле уа бет жойгъан жолда. Жолну да жол биледи. Ышангылы негерсиз, намысына уялып, суу бойнуна тигелемеучю таулу тиширыу энди ит чаналадан башха улоу жюрюялмагъан жерлеге барып къайтады. Ол анда не табып келеди, не излейди? Намысына намысмы къошулады, огъесе миллетине айыпмы къошула болур? Ким биледи. Алай таулу саудюгерчилик этмей, малкёзлюкте хорлатмай да аман жашай келмегенди. Мажит аны уста биле-

ди «Эндиги таулу тиширыулада чыртда иймениу кьал-магъанды. Эр кишиге хурмети жокъду». Мажитге алай бусагъатдагы хоншусундан сора да кёпле айтхандыла. Жаш алагъа толусунлай бир заманда ийнанмагъанды. Алай от болмагъан жерде тютюн да жокъ. Мажит таулу тиширыуну кылыгъын эсине тюшюре, кёп кере сагъыш этгенди. Тыш адамланы къатында ёшюнлерим билине-диле, деп иймениучю тиширыу, энди ала билинмей кьа-ладыла деп кьоркъады. Игими, аманмы этеди? — Ма-жит кеси кесине тюз жууап бералмагъанды. Акъ гыран-часыз жолгъа чыгъаргъа ийменнген таулу кыыз, энди аны кысаргъа ийменеди, жыйрыгъын а, чыртда иймен-мей, кёнчекге алышханды.

Хар зат да заманнга кёре тюрлене келеди, дерле. Тюздю. Мажит аны кишиден кем билмейди. Заман адамны кесине бойсундурады, адам да — заманны. За-ман заманлай. Акъ гыранчасын узун бухчакъ кёнчекге алышхан кыыз заманны болсун, акъ гыранчалы уа — Мажитни, ол эски, алай таза, акъ гыранчаны сайлайды. Тиширыугъа сыфат берген гыранчаны. Хар эскиге са-нагъан — эски туйюлдю, хар жангы уа жангы болуп бармаз...

* * *

Мажит эртденликде эрте туруп, бек алгъа бет-кьол жууду, сора кюзгю аллында иги кесек сюелди. Артдан артха аны мангылайы асыры терк ёсюп бара эди да ол тынгысызды, алай чачыны тюшгенин бир зат бла да тохтаталмайды — чачы уа чачмы эди... Энди уа желке-синде, кьулакъ башларында табылыннганны ёрге тарап, къашхасын жабаргъа кюреше, кюзгю аллында бир та-лай заманны мычыргъа тюшеди. Мажит алай этерге ар-тыкъ бек суймейди, дагъыда къашхасын жабаргъа онгу бар эсе, аны ачyp нек айланады. Бусагъатда уа ол ча-

чыны хатасындан сюелмейди. Ол бюгюн «Сыртлы» элни юсюнден очерк жазаргъа керекди да кеси кесине сылтау излей, булжуй андан турады. Мажитни кыылыгы хар заманда да алайды— эринчекди. Стол артына кыйналып олтурады. Биринчи тизгинни тартыргъа таукелленгинчи не къадар азап чегеди. Алай, насыбына, жазгъан иги этеди. Бюгюн а, керти окъуна, ол неден башларын билмей, андан булжуйду.

Мажит «Сыртлыгъа» барып, бир заманда аны эки жанында эски журтлагъа къайтмай, анда эрикгинчи айланмай кетмегенди. Унутулгъан жерле, журтла жашны сагъышландырып, жюрегинде къалай эсе да ол иги ангыламагъан сезим, жарсыу къозгъайдыла. Бюгюн журналист «Сыртлыны» юсюнден, эски журтла къозгъаучу сагъышларыны юсюнден да жазаргъа керекди. Аллай журтла, жарты оюлгъан таш хуналаны тюбюнде къалгъан жер юлюшле башха тарлада да кѣпдюле — ала Мажитни кѣп кере мудах этгендиле. Иш ол жерле эл мюлкню айнытыр орнуна, мурсаланы «семиртип» турадыла, деп жарсыгъанда туююлдю. Баям, тюзюн айтсакъ, Мажит аны ючюн жарсымайды. Не ючюн, не болгъанды, жаш аны ангыларгъа кюрешгенди: шошлукъму, огъесе адамла той этиучю арбазла, келинлени баш аулары алыныучу отоула — барысы да къабырлагъа ушап къалгъанлары ючюмю болур? Мажит бери не излеп келеди, ташлагъа олтуруп мурсагъа, ала кырдыкга да нек къарайды? Къачан эсе да ашау-жашау берип тургъан, энди уа сансыз къалгъан жер бла бирге «Сыртлы», аны адамлары да не зат тас этедиле? Малмы, огъесе адамлыкъмы? — Быллай соруула бир бири ызларындан сюрюп, Мажитге тынчлыкъ бермейдиле. Жууап излей ненча элли бла сѣлешгенди — ыразы эталмагъандыла. Бусагъатда уа жаш жангыдан колхоз председатель бла тюненеги ушагъын эсине тюшюрдю. Председатель киши ортасы болгъан, къарамыйыкъ, ауур санлы адамды. Ол-

«Сытлыда» эртдеден ишлейди — Мажит аны бла биринчи тубемейди. Алгъын парторг эди, беш-алты жылдан бери уа эл мюлкню башчысыды.

— Сора элибизни юсюнден жазарыкъса. Юйге кирип, ауузланып, алай келирми эдик. — Солтан къонакъ алыргъа, сыйларгъа бек ёчледенди. Мажит а чакъырылгъан жерге барыргъа артыкъ суймейди, барсанг, ол хайырсыздан уртламай болмайса. Уртлагъандан сора ушакъ — ушакъмыды. Алай туююл эсе да, Мажитни аракъы ичип бек аз адам кёргенди.

— Солтан, — деди ол, — къолунда къаламын ойната. — Урушну аллында жыллада бу колхозда къойланы сапы 27 минг болгъаны кертимиди? — Мажит аны председатель айтмаса да биле эди, алай анга башха зат билрге керекди.

— Кертиди, — деди Солтан, уллу онгсунмай.

— Бусагъатда уа?

— Бусагъатдамы дейсе... андан азды, иги да азды. Мажит, ма кёремисе дегенча, бир имбашын ёрге тартып, дагъыда бошлады.

— Иш алай осалгъа нек кетгенди?

— Байрым къурутсун, билген... Мен ашайма. — Солтанны, ачыуланган бет алып, ауазы тюрленди.

— Сен бош ачыуланаса, сен ашагъанса деп киши айтмайды. Мал къачандан эсе да бусагъатда кёп болургъа керек туююлмю эди?

— Сен а билемисе, шахарчыла кюнден кюннге ёсе баргъанларын. Бусагъатда эт ашаучу кёпдю, мал ёсдюрюрге суйген а аз, — деди председатель.

— Сылтау жангыз да олмуду?

— Тейри, алай да болмаз, угъай — Солтан энди сакъышлы адамча сёлешди.

— Да сора уа? — деди Мажит председателни акъылындагъын толу эшитмей кетмезге къастланып.

— Алгъын бичен кѣп эди, энди, мал аслам болгъап-лай, бичен жетмей башлайды.

— Не сейирди ол а. Жеригиз алгъындап азмыды, огъесе кырдыгымы жукъады?

— Айхай, азды. Чалыныргъа жарагъаны азды,— деди Солтан.— Алгъын бу сен кѣрген эл биченлик эди. Сора алгъын чалынмай къая къоюн окъуна къалмаучу эди.

— Энди уа?

— Энди уа не... машинасыз жумуш этилмеген дунняда да аякъ тутмагъан тѣшледе бичен ишлерге ким ыразы боллукъду.

— Машинала элледен малланы юркютюргеми келедиле да. Кѣреме, машиналарыгъыз малларыгъыздан аз туююлдо,— деди Мажит, къарамын председателден айырмай.

«Санга андан не жете болур, тары хатлама да угъай. Баш безиретиучюдиоле бу «газетчи» — деп келди председатели кѣлюне.

— Машинала мал юркютмейдиле, алай мал да ѳдюрмейдиле. Машинала тик тѣшледе къая къоюнлагъа кирип бичен да ишлемейдиле деди Солтан бираз тынгылагъандан сора.

— Машина киралмагъан жерге адам киреди...

— А-а, билдим не айтырыгъынгы.— председатель Мажитни сѳзюп бѳлюп, нек эсе да мыйыкъ туюбунден кюлдо.— Сени гынтдынг адамланы алгъынча къыйнап биченни алай ишлетирге кѣреме. Барчы, жашлагъа Чумлу тѣшно чалыгъыз деп айтып бир кѳр, тюз жууап алалсанг.

— Солтан,— деди журналист,— тюзюп айтчы, элни малын, мюлкюн бусагъатдан эсе кѳп этерге онг бармыды?

Председатель башын кѳтюрмей бираз турду, сора нек эсе да сагъайды.

— Биз да аны ючюн кюрешебиз, анга итинебиз. Алай жерибиз эркин туйюлдю,— деди ол.

— Элли эски жерлери жер туйюлмюдю. Алгъын тирлик бериучю жерле энди нек бералмайдыла?

Солтан Мажитни сёзлерине бюсюреген болмаз, къашларын туйдю.

— Айтама да, сен «Сыртлыны» адамлары алгъынча тёрт бюкленип, он бармакълары бла жер къазып турурларын излейсе. Къыйын, ауур ишледен энди башларын жула келгенлеге къыйынлыкъны нек тежейсе?..

— Мен къыйынлыкъ тежемейме, жерни унутхан — адамлыкъны унутхан кибикди,— дейме.— Тапхан табанын кётюрюп барса, адамлада не хазна намыс къалыр.

— Жерни да жер биледи. Машина кирип ишлеялмагъан жер, ол жермиди,— деди председатель.

— Алгъын машинасыз жерлик этген жер, энди машина бла къол кюч бир болгъанда, бютюп уллу хайыр бермезми эди.

— Айхай, сен айтханлай биркселе уа.

— Сора бир заманда бизни таматаларыбыз табигъатдан зор бла алгъан жерлени биз, тынчлыкъгъа хорлатып, артхамы сыйыртайыкъ деди Мажит, блокнотун хуржунуна сала.

— Нечик?— Солтан, ёрге туруп, терезе къатында тютюн къабындырды. Баям, тютюнню кёп ичгенден болур, мыйыгъыны эрнине жууукъ жери сарыды.

— Таулула жугъутур аягъы кючден илиннген къаяны тешип, ол сиз унутуп кёйгъан, эски жерлеге жол ишлегендиле. Сиз энди былайдан ары жол ишлеялмайсыз.

— Энди эски жол, жерле да керекли туйюлбюз. Ала табийгъатны болсунла. Бусагъатда ол жерлени чёбюнден эсе, ташы кёпдю.

— Алгъын къоллары бла ташдан тазалап, сууун сыгъуучу жерлерин таулула техникагъа бойсундуралмай-

мыдыла.— Мажит да ёрге турду.— Бу иште, не да болсун, бир уллу терслик а этиледи,— деди ол.

— Жашау кеси юйретгенди. Сыртлычылары кьолайлары игиди. Бек иги. Аш-суу, кийим керекли турмайдыла. Излегенлери тынч тапсала, андан сора не керекди. Ма алай жашайбыз.— Председатель кьоаллары жайып аз ышарды, алай нек эсе да аны къара кёзлери, ауазы да мудах кёрюндюле.

Сыртлычыла кьолайлы жашагъанлары Мажит кеси да биледи. Иш анда туйюлдю. Къол кыйын излеген жерле унутулуп баргъан элде мюлк бла бирге андан сыйлы, багъалы зат да тас болмаз деп ким айталлыкды. Мюлксюз, ырысхысыз жашау жокъду. Алай мюлк келе-кете турады. Бир кетсе, къайтмагъан адамлыкды, намысды. Намыссызлыкны, хурметсизликни чирчиклендирген жерге, ишге сансызлыкды. Бир бирге хурмет эте билгенибиз бизни насыбыбызды. Хурмет къачхан жерден ырысхы да къачады деп сыртчыла тюз айтадыла.

— Къуру да табигъатны тонап турмай, кесибизни анга бир тонатханлыкъга не болдукъду,— деди Солтан иги кесек тынгылап тургъандан сора.

— Айхай, табигъатдан кереклиги алмасанг ол не аны, не сени болмай къалады.— Мажит председатели къатына барып, тютюн ичмесе да, Солтандан папирос алды.

Председатель аны жанында бютюн уллу санлы, жашагъан адам кёрюнеди. Алай Мажит да жыл санындан таматагъа ушагъан жашладанды. Анга, санга мынча жыл болады деп, тюзюн хазна киши айтмайды. Къарт этедиле. Фатимат окъуна, аны иги тапыгъан къыз, Мажитни андан төрт-беш жылгъа тамата негерлери бла тенг этпучюдю. Мажит кесини ёсюмюне кёре субайды, артыкъ эти жокъду. Къаштуй туйюлдю — оюнчуду. Тёгерек бетлиги ючюмю кёрюне болур, огъесе кюлген ке-

зиуюнде да сагъышлы кёзлеримни алдайдыла? Не да болсун, арт эки-юч жылны ичинде, баям, ол бек тюрленгенди.

— Керек эсе уа, ма къара, табийгъатны тонау былайды, деп тонайдыла. — Солтан кьолун ары ёрге, таула таба узатды. Мажит къарамады, къараса да жукъ кёралмаз эди. Алай ол председатель неге жарсыгъанын сормай биледи.

«Сыртлыны» огъары жанындан узакъ бармай, агъачда арт төрт жылны ичинде кёз кёре уялу турбаза ёсгенди. Алгъаракълада ары машинала, адамла да эски жол ыз бла жюрюй эдиле. Ол жол ыз, кыйынлыгъындан тышында да, асыры кыланч айланып кёп замап алады. Энди жангысын башлагъандыла. Кёп болмай Мажит бу тийрелеге келип, негерлери бла агъачда солугъанды. Тийрени шошлугъун жалан да къанатлыла буза эдиле. Бийик терекле кёкге тирелип ёсгенча алай кёрюнедиле. Тюплеринде жашыл кытапагъа сыртындан тыянып ёрге къарасанг, анда-мында эсленген булут хуртдакла терек чукуйлагъа илшип тургъан сунаренг. Элге отун керек болса, тауду кьартла келип, кьуругъанларын, жерге аугъанларын кесселе да не жаш, не бийикге кьутулгъан ёхтем тереклени бирине балта тийирмегендиле. Агъач тюряю-тюряю кёгетден, жемшден толу эди. Бусагъатлада уа тийре олду, деп танымазча бузулгъанды. Агъач энди былайда «артыкды» кишиге керек тюйюлдю. Юч бульдозер, кече-кюн демей, аяусуз агъачны кемире, терениге киргендиле. Ала салгъан ызгъа къарагъан кыйынды — хар зат чюйре айланганды. Тереклени жашыракълары, ёсе келгенлери къара топуракъ, зылдыла тюбюне жарты кёмиюлгендиле. Удлулары, ёхтемлери уа, сермешледе жоюлгъан нартла кибик, бутакълары жетген тереклени кимин жаралы этип, кимин а тюплерине басып, сойлангандыла.

Тракторланы ишлери артыкъ терк бармайды. Хазна-

мыды, жашауну татыуун энди ангылай башлагъан терекле кюнню тыякълары, жерин жылыуу ючюн да сермешге сюелмей тобукъланадыла. Темир чархланы тюбюнде мычымай эзилдиле. Алай бийиклеге, кюнню жарыгына татлыкъсынганла ахырына дерн ажымсыз сюелдиле. Не десенг да жер бла къаты байламлы бек да, ёхтемли да болады — тынч жан бермейди. Агъач бла сермеш жангыз былайда бармайды. Хар чыпын, таш салынып, чюй къагъылыр жерде терекле ёлюрге керекдиле. Алай ала къар, жауун тюбюнде, къурт-къумурсха анай, пенча жылны чырып бошан, топуракъгъа къошулалмай турурла. Агъач алгъынгы субай, ариу къалын агъач, энди айрыкам-айрыкам болуп таркъайгъанды. Аны ол къадар къашха этилген жерлеринде ме-кямла жалан да бир талада салынгандыла. Қалгъанлары турадыла — тереги, зылдысы да къатыш, чюйре турадыла — къаралып, балчыкъ болуп. Алайлада энди адам солуялмаз, мекам да къачан салыныр. Ким биледи, салынмай да къалыр. Сора агъачны къашха жерлеринде терекле ёсmezле, биченлик да болмаз. Ёссе да лыбыта, мурса ёсер. Адам бир бирледе, табигъатха керилсе, кючюн ёнчелеп керилмейди. **Жол ишлене тургъан** жерден турбазагъа узакъ туююлдию — Мажит ары келди. Юч жыйырмагъа жууукъ таш, къанга юйле: гитче, тизгишли сахарчыкъ. Арбазлада, юй орталада, къанга юслеринде, жабыулада адамла кеслерин кюннге къыздырадыла. «Сахарчыкъны» орта аласында тиши-рыула базар ачхандыла: ала жюн бёркле, кёлекле сатадыла, тюрлю-тюрлю жаулукъланы шинтиклеге жайып, алычуланы сакълайдыла. Кюн, жазыкъсынъусуз, тёнселеринден къыздырады. Қъайсы юйден эсе да бир дауурла, тауушла чыгъадыла. Мажит алгъа ангыламады: киштиклеми макъырадыла, огъесе итлеми сынсийдыла. Жаш арлакъ барды: тауушла бош тауушла туююлдиюле, кимле эселе да, тыш къыраллы музыка макъам-

лагъа тынгылай, жырлагъан этедиле, жыр не тилде болгъанын а ким айтсын. Турбазаны жумушун жалчытханланы, аш-суу этгенлени асламы таулу кызла бла жашладыла. Малчыланы, сабанчыланы кызлары, жашлары. Бери келип ишсиз-кючсюз къаукъалакъ этип айланганла да аз туююлдуле. Мажит алагъа эс буруп къарады: къауум-къауум болуп, ары-бери озадыла, сюеледиле, ётген-сётген къонакъ кызлагъа сёз жетдиредиле. Къуйрукъ башында тохтагъан жассылыкълары төрт эл бел баулары, жан сюеклери, бухчакълары да чачакъла бла жасалгъан кёччеклери, чикиналарында накъышлы, сары жюзюклери. Он алты-он сегиз жыллыкъ жашчыкъла.

— Эки-юч жыл мындан алгъа бусагъатдача келмеучю эдиле,— деди Мажит бла сюелген турбазаны таматасыны экинчиси.— Энди уа танг аласы бла келип, заманлары мында ашырадыла.

— Элде ата-аналары жумушха излемеймидиле?

— Ким биледи. Кече мында къалып да къаладыла.

Мажит жукъ айтмады. «Сабийлери кече юйюне къайтмасала, ата-аналары къалай унайдыла. Къайда эдинг, деп сорсала, ала аналарына не жууап табадыла» — деп келди аны кёлюне.

* * *

Ол кюн Мажит Солтанны къонагъы болду. Юйренмеген жерде къалгъаны ючюн туююл эсе кече жукълаялмай эди. Огъесе председатели тынчлыкъсызлыгъыны хатасымы эди. Журналист ангылагъандан, Солтан эки-юч кере туруп тютюн ичгенди, жукъ а айтмай эди: Мажитни жукълап тургъан сунганды. Жаш башын жастыккъа, къабыргъасын а тешекге жарашдыралмай кетип, танг аласында жукълады. Уянганында Солтаны кёрмеди. Кёрюп а — кюн арбазгъа жайылгъынчы,

бир бек осал болмаса, элде төшекге кирип ким чыдаялады. Мажит туруп, тизгинин жыйгынчы, председатель кьайтды.

— Кьонакьны сыйлагьанмыса?— Ол юй бийчесине сөлеше эди. Солтан тюненеча болмай, бир кесек гузабалыды, хылыфды.— Кетергеми хазырланаса?— Председатель олтурду. Аны юсюнде кьара кенчеги, акь нейлон кёлеги.

— Сен тюнене жерни юсюнден тюз айтханса, бек тюз,— деди да Солтан башын алгьа бла артха шош кьымылдатды.— Алай токь кьарын ач кьарынны билмейди. Бизни жарсыуубуз — сизни жарсыуугьуз туююлдо.

— Не айтханлыгьынгды ол? — деди Мажит, боюнлугьун кьыса.

— Жер, мирзеу, мал, дейдиле. Ала барысы да жалап да элде жашагьанны сыртына нек жюкленедиле, жюклене эселе уа, чырмамай элтме кьойсунла.

— Ким жюклейди, ким чырмайды?

— Элсиз шахарда жашау, жашау болмаз. Элсиз — шахар темирди, бетонду, кирпич, таш юйле, орамла, деп Солтан хыны ёрге турду.

— Оллох, жууугьум...

— Председатель Мажитни сөлеширге кьоймады.

— Тохта. Сени айтырыгы билеме. Жерни тубюнде темир чыгьарырдан алгьа, аны юсюнде сабан сюрюрге, мал ёсдюрюрге керекди.

— Анга ким угьай дейди. Аны ким билмейди.

— Сиз,— деди ол арсарсыз.— Шахар. Ёсе келгенле элни эки жанына кьачадыла. Бир кьаууму энишге, экинчиси — ма ары, ёрге,— председатель кьолун алгьа шахаргьа, ызы бла турбазагьа баргьан жолну кёргюзтдо.

— Кьачырма сен а,— деди Мажит, айтыргьа умут этгенин ахырына дерп айтмай.

— Кьалай бла? Тюз кеси кибик жюз жаш адам тау-

лагъа безирерге, солургъа келгенин кёрюп тургъаи жаш таугъа бичен чалыргъа сюйюп барамыды. Жазны бир кюню сау жылынга жетерик тирлик жыйдырады. Эки-жюз сахарчы эки айны пчинде таулада жюрюр ючюп ненча элли беллерин тюзетмей ишлерге керекди.

— Терссе, Солтан. Аланы ишлери башхады. Сора бери сахарчы солургъа келе эсе, ёз хакъына келеди, солургъа чыкыгъан кюнлеринде келеди,— деди Мажит.

— Ётюрюкдю, ёз хакъына келмейди. Ким да жайгъы кызыуда солургъа сюеди. Эллилени жаз солургъа жиберсенг, сахаргъа не жетерикди. Алай бош айтама ансы, кыш да жибераллыкъ туйюлме. Бир заманда да угъай. Мени малчыларым юч жылдан бери солуу не болгъанын билмейдиле.

— Сора кесингсе терс. Аны юсюнден устав барды. Жиберген эт.

— Аз тюрлю зат жазылмайды. Ач къарыны токъ билмейди. Эл мюлкчулени башларына жетгенин кеслери биледиле. Угъай мен кишини не сахардан, не турбазадан, альплагерледен тыяллыкъ туйюлме. Бюгюнде кесини къайгъысын сахар кеси этерге керекди. Алайсыз жарамаз,— председатель уллу, ауур кълун кётюрюп, хауаны «кесди».

— Ол айтханынг?

— Мирзеу, эт керек эсе, эл мюлк айнырын сюе эсе, элде адамланы сахар кеси тыйсын, дейме.

— Шахар а элден келгенлени алларына, бери келмегиз деп, темир бурууму этсин да?—Энди Мажит ачулана башлады.

— Темир бурууну башы бла ётерге боллукъду. Мында бир больница кибикши беш жыл ишлеп кюрешедиле, элли огъары жанында уа «турбазаны — сау сахарны» — сахарчылагъа керек болгъанлай, эки айгъа битдиргедиле. Не ары-бери десегиз да, элде жашау бла анда жашауну (къайда болгъанын председатель биягъы къл-

лу бла кӛргюзтдю) башхалыгы уллуду. Эллиле ол башхалыкыны кӛредиле да, ары андан тартдырадыла. Угъай, бюгюнледе кеси кӛайгысын сахар кеси этерге керекди.

— Балтада да, сапта да барды дегенлей, терслик сизде да аз туююлду. Сен бир заманда элли жашауун бютюн кӛйматлы, арну этерча не онг барды деп сӛгъышланганмыса, элде алгын болуучу ахшы тӛреле, адетле, оюнла, деп а? Тенсерге жашла ары, турбазагъа нек барадыла? Анда согъулгъан музыка мында эшитиледи. Мында согъулгъан таулу макъамла анда эшитилемидиле? Сӛз ючюн, айтама. Жаш бла кызы бир-бир бстлерине кӛрап кюселе, сӛз этесиз. Сиз бир кӛауум кызыларыгъызы арталлы да бошлап кӛюп, башхаланы уа кюбюрде тутаргъа кюрешесиз...—Мажитни, асыры кыстау сӛлешгенден болур, бети кызарды. Алай сӛз андан ары бармады: юй бийче, чырайлы жаш тишируу, аш келтирди.

* * *

Мажит Солтан бла саламлашып, ашыкмай орта орамны энишге айланды. Машинагъа эл кӛйырында мшерме, ары дери жыяу барсам, ким биледи, эски шу-ӕхларыма да тюберме деп мураты алайды. Мында аны таныш кызылары, жашлары кӛпдюле. Киши тюбемей эди. Анда-санда сабий кызычыкъланы бла жашчыкъланы жумушха озгъанлары болмаса, орам шошду, сӛлеширча жан кӛрюнмейди. Тюзюн айтсакъ а, жылны бу кезнуонде элде адам терк эригеди — сӛз жӛнгер табылмайды. Бу заманда конторда окъуна кӛуллукъчугъа аталгъан адамгъа жолукъгъан кӛйынды. Бир бек кӛарыусуз болмаса арбазын сакълап ким турлукъду.

Мажит Фатиматланы юйню тенглигине жетгенчилей, нек эсе да, жюреги теркирек уруп башлады. Фатиматны аты бла байламлы болгъан хар зат да анга кемсиз багъалыды, сыйлыды — саулай эл, орам, ма бу арбаз,

кьошунбаш юй да... Журналист, хоншу юйню арбазында олтургъан эки къартны эслемегенча этип, Фатиматланы къабакъ эшиклерин ачды. Алай, сёлешмей къалай кетсин, къартла аны танийдыла, ол да къартланы. Жангыз жашлары Мурадин къабартылы къатыны бла шахарда жашайды — аны да иги танийды. Мажит, къартла бла саламлашыргъа таукелленип, арбазларына кирди.

— Кюнюгюз ахшы болсун.

Мисир бла Аймелек ёрге турдула.

— Ахшылыкъ кёр, таланган,— деди Мисир. Аймелекни да эринлери къымылдадыла—жукъ а эшитдирмедди. Экиси да бек къартдыла.

— Эрикмей, хайт деп турамысыз?

— Эриксенг да, не амал, турабыз «Эки аман да бир сабан» деп,— къарт сол къолу бла тыягына тыяна, эски кийизни шинтикни узунуна жайды.—Олтурчу былай.

— Мурадинден а не хапар,— деди Мажит тынгылап турмаз ючюн.

— Мурадин а кородта ишлейди,— деди Мисир.

— Хау жарлы, коротда ишлейди,— Аймелекни кирнулери ачылып, бети жарыды.

— Терк-терк келип, сизни кесине тансыкъ этмей тура эсе.

— Алай хажи къылсын ол,— деди къарт, тыягы бла ташчыкъны бир жанына тюрте.

— Угъай, гоняхы керек туююлдо, ыйых кюнден ыйых кюннге жетип турады.— Аймелек эслетмей жингириги бла эрини къабыргъасына къатылды.

Мажит, не айтыргъа билмей, сакъалын сылады.

— Игиди, игиди.

«Хазнамыды, къарт-къарыусуздула, бюгюнмюдотамбаламыды. Сора бу арбазда ким къалыр. Элде дагыда бир юйню эшигине кирит тагъылыр, ожакъдан тютюн чыкъмаз. Мурадин келип, юйню бирлеге сатар — шахар ачханы бек сюеди. Сатар да атасыны журтундан

ёмюрюне айырылыр. Мисирни бла Аймелекни атларын бу арбазда киши сагъырмаз»,— деди Мажит кеси-кесине, эсе да къартланы жангыз къойгъаны ючюн Мурадинге айып эте.

— Бойнакъ а саумуду?— жаш кетерге сылтау излеп сѣлешди.

— Хау, ол а сауду, кѣн болмай аш берип келгенме,— деди Аймѣлек ашыгъып.

— Эшек а?

— Анга боллукъ а болгъанды.

«Къарар амалтынмы ёлдю, огъесе къартданмы?» — Мажит, нек жарсыгъанын да билмей, жарсыды, жукъ сормады.

— Бир барайым...

— Тохта, жарлы, къурлай къалай чыгъаса. Терк окъуна къуймакъ этейим,— дей Аймелек Мисирни, Мажитни да ызларындан орамгъа чыкъды.

Жаш Фатиматланы арбазда бек алгъа Бойнакъны кѣрдю. Ол босагъа аллында чулгъанып жатады. Къарт болгъанды, бек къарт. Сейир туююлмюдю, тѣрт-беш жылны ичинде арбаздан ажашмагъаны. Парий Мажитни мында бир-эки кере кѣргенди, унутхан-унутмагъан эсе да, келип чурукълары, кѣнчек бутлукълары жалады. Сора чѣгюп, ёрге жашха къарады — кѣзлери жалынчакъдыла.

— Нек къарайса, таныгъанмы этесе?..

Алай тапымаса да Бойнакъгъа энди башхамыды. Ол арбазны кимден ким ючюн деп къорууларыкъды. Къорууламайды. Бери адам келлигин хар заманда ашыгъып сакълайды. Келгенле бир зат къапдырычуларына юйренип къалгъанды да арбазгъа киргенлени барысына да бирча жууаш къарайды. Къарт, къарыусуз жалынчакъ болады. Юйню эшиги, къабыргъалары, башы онгандыла. Терезеледен бирини бир кѣзю сынып, андан отоугъа ычхынган желчик мюйюшледе чычхан ауланы шош

кымылдатады. Отоуну тюз ортасында Ожийни эски жюп четени, терезе аузунда уа букъу басхан урчукъ баш. Арлакъда жатма тубюнде къайын отунла Ожий кеси къалагъанлай турадыла — мында киши жукъгъа тиймейди. Ким эсе да, сау боллукъ, бахчаны къаран къоймагъанды. Көгет тахтала этгенди, картоф салгъанды. Алай терекле уа бутакъгъа хорлатхандыла. Тюз терезе аллында кертме терекчик ёседи — аны Фатимат кеси орнатхан эди. Нек? Терезеден узалып көгетин ала турургъамы, огъесе жаз эртденликледе чапракъ тауушу бла уята турсун депми? Къалай да болсун, Фатимат аны унутханды, ол а — анга термиле ёседи. Энтда да термиледи: шатык чапракълары бла юй къабыргъаны ийнакълайды, бутагъын терезени ачыкъ кёзю бла отоугъа узатханды. Аны юсюнде жаш кертмечиклери: «Ма, саига саугъам, юз... Киши жокъмуду?». Ингирлик болса, кертме терекчик отоуну къарангылыгъындан, кесини жангызлыгъындан да кьоркьуп, Фатиматха бютюн бек термиледи, аны отоугъа узатылгъан бутагъы тохтамай кесин туюгенлей, терезени шош тырнагъанлай турады. Аягъаракъда алай эте кетип, жилий аны бир бутагъы кьуругъанды — энди ол Фатиматны излемейди.

Мажит къарт парийни башын сылап, ариу айтды да арбаздан тышына чыкъды — ит да ызындан. Аны кёзлери алгъындан да мудахдыла. Ол берн келип анга ариу сёлешген адам кетерин суймейди. Огъесе алай Мажитгеми этеди. Иесин суйсенг, итин, малын да суй дейдиле. Парий Фатиматныды. Андан туююл эсе, жаш Бойнакъгъа тапсыкъ кёз бла къарап, башын ненча кере сылады. Къарт ит анымы сезе болур эди? Мажит арсарсыз жолгъа атланнганын ангылап, Бойнакъ бир замапта Фатиматны ызындан къарап сынсыгъанлай, шош-шош сынсыды.

«Нек сынсыйса, харип, парий? Сынсыма сен, парий, сынсыма».

Былары барысы да жангыдан эсине тюшюре, Мажит жазарыкь очеркин башларгъа базыналмай кѣп олтурду. Экинчи, ючюнчю кюн да башламады. Бир къауум заманда дагъыда жазаргъа олтурду, алай жазалмай эди, нек эсе да кесини халин да ангылаялмай эди. Мудахды, кишини не кѣрюрге, не киши бла сѣлеширге суймейди, хар пеге да сансызды. Не болгъанды? Жюрегине тюшген жарсыу къайдан чыкьгъан жарсыуду? Огъесе жюрегинде суймеклигиме ѳле турады? Кимге—Фатиматхамы? «Алайды, суймеклигим ѳле турады»,—деди Мажит кеси-кесине. Ол аны алгъаракъда да сезген эди, бусагъатда уа жангыдан жангы кюч бла сизди да къоркъду. Жюрегинде суймеклиги жаралы болса, анга ким къууанады. Аны тас этген — кѣпню тас этеди. Угъай, Мажит Фатиматха жюреги суууруп чыртда суймеди, андан къадар сакъласын. Мажит тиширыуу терк суйюучю жанладанды. Алай терк суйгенича терк да унутады. Ненча къызгъа жюреги жылына башлап, сууугъанды. Бир заманда аны нек суйдюм да, энди уа нек унутуп къойдум деп кесн кесине сормагъанды. Неди да, тиширыула эр кишилени жашауларына кирген, кетген да этедиле. Мажит Бакуда журналист факультетни тѳртюнчю курсунда окъуй тургъанлай, къатып алып, эки къызы бла бир жашы болгъандан сора, андан айырылгъанды. Ал жыллада Мажит Шамсаны къояр деп кимни эсине келлик эди — татлы жашагъандыла. Ардан артха уа... Жаш стол артына олтуруп къатыныны юсюнден кѣп сагъыш этгенди. Шамса алаамат жарашыулу, арну къылыкълы къыз эди. Эрге баргъанлай, мынга не болуп къалгъанды, огъесе къызла барысы да иги эселе, къатыныны аманы къайдан чыгъады, дегенлеймиди. Суймеклик сокъурду дейдиле. Мажитни суймеклиги уа — сокъурдан да сокъур. Жаш энди Шамсаны кѣрюп

болмайды. Баям, къатын да эрине сууугъанды. Алай аны ючюю Мажит кесин бир заманда терслемегенди — терс къатынды. Жашау эталмазлыгъын ангылап, журналист юч отоулу юйюю сабийлерине къююп, жангыз башын алып, чыгъып кетгенди. Бусагъатда ол шахар къыйырында патар тутады. Алай бир заманда сабийлерини аллында ата борчун унутуп, башын сюйгенича жүрютюрге, жашауун къураргъа кесин эркинге санамагъанды. Юч сабийни жангыз къатынга ышанып къайсы ата къоялыр. Башха къатын алып жашауун къураргъа кесин эркинге санамагъанлыкъгъа, башха тиширыуну сюерге эркинди. Сюймеклик соруп да келмейди.

Мажит Фатиматны, он сегиз жыллыгъындача, алай бийик, таза сюймеклик бла сюйгенди. Баям, Фатиматхача, ол жүрегин толусунлай кишиге да бермегенди. Къыз да сюйгенини ачыкъ билдирмесе да, жаш сезип, аны тазалыгъына ийпана эди.

Мажит къайда жүрюсе да, узакъда, жууукъда болса да, бир заманда Фатиматны эсинден кетермегенди. Аны бет сыфаты, ауазы, бир-бир сөзлери, бал бетли къалын чачы, назик сууукъ къоллары, кюле туруучу талгъыр кёзлери да Мажитни жол негерлери эдиле. Мажит, олтуруп жаза тургъанлай, Фатиматны эсине тюшюрюп, сагъыш эте, солургъа бек сюйгенди. Бусагъатлада уа къыз жашны эсине чырт да тюшмейди. Мажит, аны ангылап, сейир этди. Бет сыфатын эсине тюшюрюрге кюрешди — болмады. Ол аны иги кесекден бери кёрмегенди, алай барып кёрюрге, не ушакъ этерге излемейди. «Сюймеклигим тунчугъа, ёле тура кёреме, къанкъазча, таза, акъ сюймеклигим, — деди жаш ичинден. — Жюрекке сансызлыкъ сезим къайдан келди? Сюймекликни ким, къачап жаралы этди? — Мажит сагъышланды, алай Фатиматны бир тапсыз къылыгъын эследим, тапсыз сөзюю эшитдим, деп билялмады. — Сора уа? Ёлме, мени сюймеклигим, ёлме, — деп тилек этди жаш отоуунда ары-бери

жюриюй.— Тиширыу суйюп жашагъан кюнлерим — байрам, олсуз — мудах. Жюрегинде суймеклик оту жанмагъан адам — жарлыды, ол жарлыды къанаты сыннан кыушлай. Ёлме мени суймеклигим, ёлме.

Ёле башлагъан къанкъазны жашаугъа ким къайтаралыр — ёлме. От ёчулсе, отун аны жангыдан жарыкъ жандырады, суууй башлагъан суймекликни не зат ышаралыр. Ёлме, мени суймеклигим, ёлме...

Жюрекден кетген суймеклик — суугъа кетген таш — ёлме».

Мажит арсарсыз эшикке чыгып, орамны ёрге айланды. Ол Фатиматха жолугъургъа, алданганын бла квалгъанын ангыларгъа, билирге керекди.

Къыз, ишни бошاپ, кетерге хазырлана тура эди, алай халатын тешмегенди. Анга акъ халат тап жарашады. Къулакъларында сары ташдан салынган сыргъалары — Мажит аланы биринчи кёреди. Экиси да саламлашдыла. Нек эсе да Фатимат ышарды. Мажит, жукъ айтмай, мыйюше шинтикге олтурду. Олтурду да къызгъа къарады, къыз да — анга. Алай бираз турдула. Мажит Фатиматны сёлеширине ашыкъмай эди — ол аны къарамын, ышаруун алайсыз да ангылайды.

— Айт бир зат, — деди къыз ахырында.

— Мен а Бойнакны да кёрюп келгенме, — деди Мажит.

— Хо-о, суйюмчулюк берейим, — деди да Фатимат. талгъыр кёзлери жангыдан ышардыла.

Мажит жууап къайтармады. «Угъай, мени жюрегим мынга сууумагъанды, сууугъан да этмез», — деди ичинден. Сора кеси кесин анга ийнандыргъанына къууанды. Адам адамлыгъын башхалагъа суймеклигини кючю бла сакълайды. Жашаууну да магъанасы адамла бла байламлыкъдады. Ол кесин сие эсе, башхаланы да таза жюрекден сюерге керекди. Ала ючюн жашаргъа, урунургъа, аз да болсун, миллет культураны отун ышырыр-

гъа — Мажит ол адамлыкъ борчун иги ангылайды. Ким къалай десе да, насып андады. Алай башха кёплеге берилген жүрек бютюн къууанчлы, таукел урур ючюн, аны бир сайлагъаны болургъа керекди. Хар кимни да насып жулдузу барды, деп да андан айта болурла. Тиширыугъа сүймеклик оту селейген жүрек — сууугъан кесеу — кимлени жылытыр. Сакълагъандан бла тиширыугъа термилгенден, аны аллына къарагъандан бла ийнангандан талгъан адам кесин, башхаланы да хазна къууандыралмаз. Сүймекликни жарыгъы айны жарыгъындан да къууатлыды, жумушакъды, мураг туудуруп, анга элтген жарыкъды.

Фатимат Мажитни жангы жулдузуду. Ол анга ийнанганча, бир тиширыугъа да ийнанмагъанды. Фатимат иги къызмыды, аманмыды, ариумуду, эршимиди, деп кёлюне келтирмегенди да сагъышланмагъанды. Жаш Фатиматны арысы-бериси болмай сүйгенди. Ол андан бир зат да излемегенди. Сюе эди да, сүймеклиги бла ёхтемленгенди. Азмыды? Мажитге аз кёрюмегенди. Алай, адам термилгенни тапса, башхасын излейди.

Бир бирледе ол не излегенин, анга не керек болгъанын кесн да ангылаялмайды. Мындан юч-тёрт ай алгъа Мажит Фатиматны сүймеклигине термилгенди — къыз аны сүйдю. Энди уа? Энди уа бир кесек уллу кёллюрек болгъанды, кёрюрге, сёлеширге, алгъынча излемейди. Нек? Жаш аны билмейди. Алай къызы юсюнден алгъын эталмазлыкъ сагъышын нек эсе да энди эте башлагъанын Мажит кёп кере ангылап сейирсингенди. Жаш аны ариу назик къолларына, эринлерине, ёшюнлерине къарап, ала манга дери эр кишилени ийнакълагъан болурла дей эди ичинден. Кённюмю, азымы? Огъесе бирним? Кимни. Ол соруула Мажитни, тынчлыгъын алып, жүрегинде къалай эсе да бир тюрлю сезимле къозгъайдыла. Фатимат жаш бла танышхынчы, кимни сүйгени,

къалгъаны бла да не ниши барды. Мажит аны озгъан кюнлери ючюн суймейди, бусагъатда, ма аллында сагъышлы олтурун тургъан Фатиматны суйгенди. Сора кызыны, кесини да жюрегин нек кыйнайды, керексиз чурум нек излеи башлагъанды. **Алай, не десенг да, эр киши кесин асыры бек сюеди, ол тиширыугъа кеси толу бийлик этерге сюеди.** Аны озгъан кюнлеринде бир гюняхы болгъан эсе да, кыйын кечеди. Ким биледи, эр кишилене барысы да аллайла болмазла, Мажит а аллай адамды. Ол осал шартды. Жаш аны биледи — не медет, кылыгъын хорлагъан тынч туйюлдю.

— Нек тынгылап тохтадың, — деди Фатимат. «Мынга не эсе болгъанды, тюрленипди. Не замандан бери келмей тургъанды — айтыр сёзю уа жокъ. Огъесе «Сыртлыда» къулагъына аберими чалынып къайтханды — элли аузун ким тыяллыкъды: бирле Хамид Фатиматны къачырады деген болурла...»

— Санга къарайма, къоярыкъ туйюлмюсе?

— Мен санга бир зат сорайым. Сен кёлюнге келгени айтып кьой. — Къыз, сорууун сорургъа бла къалыргъа арсарлы бола, аз тынгылады, дагъыда кеси кесине ышарды.

— Сени суйген кызынг алгъын эр киши бла байламлы болгъанын билсенг, аны алырмы эдинг?. «Ма, айта эдим да. Муну гыранчасы тазалай турмагъанын биле эдим. — Мажитни жюреги чапчыды, чач тюклери бёркюн кётюрдюле. — Кесине хатасы жокъ эсе, аллай затны нек сорады».

— Да аны ючюн а неди, алыр эдим, — деди Мажит ауазы тюрленип. Алай айтды да, сора ётюрюк айтханына уялгъандан болуреди, кызарды.

— Тюрленгенинге кёре, ётюрюк айтханса, мен санга ийнамайма. — Фатимат кеси да, соргъанына ахыры бла да сокъуранып, уялды.

«Тилинги тыя билмегенин хатасы... Не сунган болур,

тозмию ангыларыкъды, адамны сёзюн терсине тартыу-чуладан да туююлдю да».

— Нек ийнанмайса?

— Сынап сора эдим ансы, жүрегингдегин, ачып къарагъанча, билип турама. Бизни эр кишилерибиз, жашларыбыз алыкъын кёп эски адетлерибизден къутулалмагъандыла. Эски адетле уа жүрекден жүрекке жолну такъыр этедиле. Сен да, не кёп окъугъан эсенг да, аладан бири кибиксе.

Мажит жангыдан къызарды, алай бу жол уялгъандан угъай, ачуланнгандан къызарды.

— Эр кишиге алдана билген къызланы алгъа барып, юйюнде этегин басып тургъанланы уа артха къалгъан сунуп сёлешгенча кёрюнесе,— деди ол, отоуда ары-бери жүрюй.

— Алгъа баргъан, бир да къоркъма, кесин эр кишиге алдатмаз. Мен аны ючюн айтмайма. **Тиширыугъа уллу соймеклик сынар ючюн, эр кишини анга кёре жүреги болургъа керекди дейме.** Бизни жашларыбызны уа асламында жүрек сезимлерин эскиден къала келген жагъынла хорлап къоядыла.— Фатиматны бети агъара бла къызара турса да, ауазы шошду, сабырды.— Кофе ичемнсе, салайыммы,— деди ол, сёзнию башхагъа бура.

— Угъай...— Мажит эшикден кирген жерде шинтикге хыны олтурду.— Сора таулу жашла къызны эр кишиге алдатханындан, къалгъанындан да хапарлары болмай алып къояргъамы керекдиле...

— Сен мени ангыламагъанса. Къызны намысын, адамлыгъын жалан да аны бла ёнчелерге керекмейди. Жаш къызны сойсе, ол ууакъ чурумладан бийик болургъа тийишлиди. Эр киши эр кишилей къалсын.

— Хау, эр киши эр кишилей къалыргъа сюеди да, айыпсыз тиширыуну андан сайлайды. Мындан алгъаракълада таулу тиширыу ата юйюнден чыкъгъынчы, эр

кишини бетине ачыкъ къарап ким эшитгенди. Ол бизни жашауубузда болмагъанды, энтда да болмасын!..

— Намысын сакълагъан ол артыкъ бурунгулагъа не да жалан да таулу къызлагъа төре туююлдо. Адамны намысы аны эси бла бирге ёседи. Алаймыды?

— Хау, алайды.

— Таулу къызла алгъындан эсе, бусагъатда жютю, эсли да болгъанларына ишек жокъду. Намыслары да анга кёреди.

— Эслиликлерин, жютюлюклерин ёсдюрюп, намысларын бираз унутаракъ иш бола болурламы?— деди Мажит.

— Сен намыс деп неге айтханынгы мен толу билялмайма. Экибиз аны бирча ангылай болмабыз. Таулу къыз ёсгенди, сиз а артха къарайсыз,— деп Фатимат бир жанына бурулду.

— Намысны эскиси, жангысы болмайды. Намыс къайда, къачан да намысды.

— Жашау а жашау? Ол энди намысны, адамлыкъны да башха затла бла ёнчелегени уа? Не ары-бери десенг да, мен таулу къызын алгъыныгы ызына къайталлыкъ туююлме. Сиз, эр кишиле, ангылагъаннга кёре, мен бузулгъан таулу къыз болурма, энда. Алай, не этериксе. Мен кесим кесими жаратама, мени жаратмагъанла уа келин этмесинле, — деди Фатимат ышарын.

— Хау, кесинг кесинги уа сюесе, эр кишилени уа суюгенмисе?— деди Мажит да ойноп айтхан халда.

— Суюгенме,— деди Фатимат арсарсыз.

Мажит нек эсе да, олсагъат бети тюрлене башлагъанын сезип, къыз эслейди деп къоркъгъандан, стол юсюнден журналны алып, анга къарагъан кибики этди. Фатимат а жашны алай «чимдигенине» кеси кесине ыразы болду.

— Сени жашауунгда кёп эр киши болганмыды?— деди Мажит ахырында, эс жыйып.

— Ангыламадым...

Мажит, сёз излей, бираз тынгылады.

— Сорлугъунгу тюзюнлей сор да къой,— деди Фатимат, ангылагъанын да ангыламагъанча этип.

— Сен кёп жашланы къучакълагъанмыса?— дейме.

— Алай айтып къойсанг а. Мени къучакълагъандыла, мен а — угъай,— деди Фатимат.

— Аны не башхалыгъы барды да?— Мажитни ауазы, ол къайдан эсе да бир терен жердеп сёлешгенча, тюрленди. Ким эсе да, аны ышандырып туруп, артда уа бетине тюкюрюп кетгенча алай болду.

— Аны башхалыгъы уллуду. Тиширыу суймегенин къучакъламайды. Мен жалан да биреуленни къучакълагъанма,— деди Фатимат басымлы ауаз бла.

Мажит, бирле келип аны башына жетдиргенлей, жаныдан элгенди. Бетине амалсызлыкъны шарты — белгисиз ышарыуу жайылды. «Умуту кёмулген былаймы бола болур» — деди ол ичинден. Не эсе да бир багъалы заты тас болуп, эрин кетип баргъанча, аны халы тюрленди.

— Сен мени алай сунмаймы эдинг, таулу кызыланы мёлеклеми суна эдинг,— деп кюлдю Фатимат.

— Мёлекле болсала сие эдим,— деди Мажит кючден-бутдан.

— Мёлекле кёкде жюрюйдюле биз а — тиширыула — жерде,— деди кызы, хорлагъан адамны ауазы бла.

Мажит Фатиматны тиширыу бетинда этмей, дерт жетдирип умутха кирди.

— Сора сен эндиге дерн эрге анданмы бармай тураса,— деди жаш.

Олсагъат кызыны арну талгъыр кёзлерине мылы ау тартылды. Эшитген сёзлерине ийнанырыгъы келмей, Мажитге мудах къарады. «Сен алай адепсиз сёлеширсе деп кимни эсинде бар эди,— деди ичинден.— Адежли Мажит. Кишиге жукъ кече билмегенме — санга кечер-

мени, къатхан жүрегим жумшармы? Бусагъатда Фатимат неден да бек Мажитге сүймеклигин хорлап, аны жүрегинден, ташы алгъанлай алып, атып къояргъа сюе эди. Не медет, алай эталмазын, жашха кечгинлик берип да къоярын ол уста биледи. Къыз туруп, отоуну жашгыз терезесини аллында сюелди. Мажит энди аны назик имбашларын, ичге белни, аркъасына тӕгюлген къалын бал бетли чачын кӕреди. Ала анга кемсиз багъалы болгъанларын жангыдан сезип, кечгинлик тилериги келди. Жукъ айтмады. Фатиматны аны бла алдаргъа къыйын эди.

— Сындырыргъамы кюрешесе,— деди къыз артха бурулуп.

Мажит биягъы жукъ айтмады. Ол Фатиматны кӕлюне тийдим деп сокъурааныц, сокъураанын билдирирге уа таукел болалмай олтурады. Аны къарамы къызны кӕзлерине, чачына, къолларына да сүймекликден толуду. Жаш Фатиматны таза сүймеклик бла сүйгенни бютюн бек ангылап, кеси кесине тырман этди. Кесинги алдаргъа неге керекди. Фатимат Мажитни жангы жулдузуду, жангы сүймеклигинди. Ол андан айырылыргъа, анга жүрегин суууртргъа чырда сүймейди. Фатиматха жүрегин суууса жашау кӕнге учуз, магъанасыз да болуп къалыр. Ёлмесин Мажитни сүймеклиги, ёлмесин...

— Мен а эрге барлыкъ тӕйюлме,— деди Фатимат, экиси да иги кесек тынгылагъандан сора.

— Нек?.. Жашауда алай боламыды?

— Болдурсанг болады. Сүймеклик адамны жүрегинде накъут-налмаз ташча жанын турургъа керекди. Эрге барсанг, ол мутхуз болады. Эрге барсанг, сүймеклик кӕп къысылгъан акъ гыранчалайды.

— Ма энди жерден айырылып, кӕкге сен чыккыдынг?— деди Мажит.

Экиси да кӕлдӕле.

— Хо да, сен айтханлай,— Фатимат юйюне тебиреди. Жаш, кызыны ызындап атлауучла бла эншге тюше, нек эсе да, ичинден: «Ёлмесин Мажитни суймеклиги, ёлмесин»,— деп кьатлады.

VI

— Мени ёмюрюм мында юзюлюпмю кьаллыкь болур,— деди Ожий кючюнюп. Ол кесин, кызын да жолгьа хазырлай, муркку этеди: ала хар уллу байрам аллында «Сыртлыгьа» кьонакьгьа барыучудула.

— Не ючюн айтханлыгьынгды?

— Ажалым имбашыма кьонинганда да мен ёлалмам,— атангы элине термилirme. Кьабыр юлюшюнгю мында тандырама десенг — кьабырым эки жарылыр.— Ожий «Сыртлыгьа» кёчейик,— деп ачыкь сюелалмаса да, ол атламышы этерге Фатиматны таукеллендирир муратда, туугьан эллерин, шахарда ишсиз кьалын кьалгьанын сагьынмай арада кюн оздурмайды. Кьыз анасы неге жарсыгьанын, анга не зат тынчлыкь бермегенни иги ангылайды. Алай ол шахардан изгалтин болуп, элге тартдырын турурча сылтау а кёрмей эди. Атасыны эски от жагьасын, бешиги тебиретилген арбазны ким суймейди. Ол угьай, адам атасыны кьолу бла ишленген чалыны окьуна тапсыкьлайды. Алай аны орнуна темир буруу, таш хуна ишленгенине ким ыразы туйюлдю. Кьартларыбыз агьачха, таулагьа жюрюучю жолла унутулуп, кенг, кьара чайыр жолла ишленедиле. Адам элин суйсе, ол аны озгьан кючлери бла бирге келе тургьанланы да сюерге керекди. Алайсыз суймеклигинг жартыды. Фатиматны акьылына кёре, Ожийни элине суймеклиги аллайды. Ол элинде кесини озгьан жашлыгьын, жашлыгьы бла байламлы жерни излейди. Ансы шахар а ата-аналаны жери туйюлмюдю.

Балли терекле чакьсала, кьайда да чакьсынла—баш-

хамыды. Туугъан жер къайда да туугъан жерди. Фатимат кёлюндегин анасына айтды.

— Туугъан жерингде уа энчи сюйген ташынг, сууунг, терегинг болмаймыды. Жокъ эсе насынсызса. Туугъан жеринге сюймеклик алагъа сюймекликди,— деди Ожий жангы жыйрыгына туюме тиге.— Бир бирле энчи ташлары, суулары болгъан жерге къонакыгъа барыргъа сюедиле, анда уа ишлерге, жашаргъа керекди.

— Хар ким сайлагъан ташыны ауанасына кысылып тохтаса, кенг аулакъла къалай болурла.

— Кенг аулакъланы да кёпле сайлайдыла. Ким къалайны сайласа алайны топурагъын иги этсин.

— Анам, адам къолу жарашхан жерде жашаргъа керекдими дегенлигинди?

— Адамны къолу жарашмазлыкъ жер жокъду, адамлыгъын сакълаяллыкъ жерде,— деди Ожий...

— Сора мен шахарда адамлыгымы сакълаяллыкъ туююлмеми? Биягы сен терс сёлешесе.

— Ийнан бир терс да сёлешмейме. Элде сен танымагъан сабий-балны да жокъду. Аланы хар бирине игилик этерге керексе. Игилик, харамлыкъ этсенг да туурада. Шахарда уа адам — терекде чапракъ. Сарымыса, кёкмысе — ким сурайды, ким биледи. Игилик бла терслик кюнде кёрюнюп турмагъан жерде уят ёле башлайды, аны бла бирге — адамлыкъ да.

— Сен айтханнга кёре, адам этген игилиги ючюн махтау алып туругъамы керекди. Алайсыз ит да бир, ол да бирмиди...

— Махтау демейме, адамладан ыспас керекди дейме.

— Сен элде кёп жашагъанса, шахарны уа билмейсе. Шахарда ыспас, махтау да элден кем жүрюмейди. Терслиги болгъан да терслигине жолугъады,— деди Фатимат, терезеге къарай: Мажит келирге керек эди — ол ала бла «Сыртлыгъа» барлыкъды.

— Болур. Шахарны аманлап айтмайма. Алай элде аманлыкъгъа элли палаты жетеди, шахарда уа сюд этиледи. Экисини кючю бир туююлдю. Къоркъа билгенден эсе, мен уяла билгенни сайлайма.

Фатимат анасы бла андан ары даулашмады. Даулашыц не этерикди. Ожий ол сёзлени жалап да бюгюмю айтады — бир заманда женгдирмегенди. Алай ол таза да кёлюнде, жүрегинде болгъанны айта эди, — аны туугъан элине къошхан эли, жери жокъду. Неди да, ол алай уллу хата туююлдю, кеси айтхаплай, туугъан эли суюген туугъан жерин да суюди. Фатимат кеси уа алай туююлмюдю. «Сыртлы» элге тартдыргъаныча, къайсы элге тартдырлыкъды, аны жоллары, тал тереклери, ташларыча къайсы журтну ташы, агъачы сыйлы кёрюшоп, жүрегине ырахатлыкъ берирле. Алай Фатиматны жүрегини туугъан жерини къалайы да жылытханды, къалайы да анга кюн тууушду. «Хар юй суюлген жер — ол мениди. Сени терек ёсген, кырдык кёгерген жеринг — ол мениди. Гюл чакъгъан, чапракъ саргъалтхан жер да мениди. Жыр жырланган, бушуу къаралтхан да мениди. Сени жеринг — мени жерим, жолунг да — мени», — деп келди Фатиматны кёлюне, алай анасына кёлюндегини айтмады.

— Мен саулукъда киши босагъасындан бир атла да сора суюген жерингде жаша, — деди Ожий, ауазы жиямсырай башлагъан адамны ауазына ушай.

Фатимат барып ундурукъгъа бауурланды. Ол халде инг кесек турду. Эрге барыргъа керек болгъанын, бармаса да анасын мудах этеригини къыз бусагъатда ангылап кёзлери жиямукъладан толду. Ожий Фатимат кчюн кён къыйынлыкъ сынагъанды. Жыйырма эки жыллыгъында баш несинден айырылгъанды. Ол заманда Фатимат аны къойнунда эди. Ожийни хайт деген эр кишиле тилеп тургъандыла — эрге бармагъанды. Битеу заманын жашлыгъын, пасыбын да къызына бергенди.

Бююнледе уа Ожий кызындан тилегени бар эсе, жалан да насыбынгы тап деп тилейди. Сора анасыны жүюргөн кылай, не ючюн деп ижилтсин.

Фатимат сагыш эте баргъаны кьадар Ожийни эртдеден бери тохтамай айтып тургъанына ийнана, башына иш этерге таукеллене да бара эди. Алай таукеллик аны нек эсе да бир тюрлю кыйнап, былайды деп ангылаялмагъан сезимле кьозгъайды. Таукеллиги Мажитге суймеклигини татлылыгъын, андан айырылыргъа тюшгенини ачылыгъын да жангыдан ангылатды. Сора дагъыда алай таукелленип кьалгъанына кеси кесине сейирсинип, Мажитни бет сыфатын эсине тюшюрдю. Аны арну къара кёзлерин, къашларын, кьолларын да — хар бир шартын эччилеп тюшюрдю. Жаш Фатиматны намысына ушамагъан не сёз айтып, не башха зат этип ол эшитмегенди, билмейди. Жалан да анда-санда эки кьолу бла кызыны эки жыягъындан сакъ тутуп, кёзлерине ышанлап къараучу эди. Бек ийнакъласа чачын сылаучу эди — Мажит кызыны бал бетли чачын бек суйгенди. Бусагъатлада ала барысы да, татлы тюшлеча, аны эсине тюшдюле. Емюрюнде кьайтмазлыкъ, озуп кетген хычуун кюле. Къачан эсе да эртде болгъан кюле...

Къыз бурулуп, сыртындан жатды — кёзлери жукъ кёрмедиле — не анасын, не юй башын — бир зат да кёрмедиле. Алай жиямукъларын Ожийден букьдуруп кюрешмедиле. «Кечгинлик бер, — деди ичинден Фатимат нек эсе да. Кимден кечгинлик тилегенин а биледи. — Сени суйюп, башхагъа баргъаным ючюн, кьолларынгы башха кьоллагъа алышыргъа таукелленигеним ючюн кечгинлик бер...»

* * *

Автобус кыйын, ёр жол бла акъырын барады. Алай аны акъырын, терк баргъанын да олтургъанла сан этмейдиле: кеч кюзюю быллай кююнде тау жол кимин

эрикдирир. Машинаны терезесинден кёзюнг жетген кьада — сары дуння. Тау жерлени тереклери алапат тёзюмлюдюле. Желде, сууукьда, киришледе да чапракь атмай, терен кьар тохташхынчы сюеледиле. Андан туююл эсе, Ожий таныгьан бу тау жерле кьыркьарда бютюн ариу, кьууатлы кёрюнедиле. Сары дарийден кёлек кийген терекле арасында акьбел кьайышла узакьдан эсленедиле. Жаланигач жерледе уа кьадау ташла кьараладыла, кьуш ауапала кьаралгьанлай. Бийик кёкде булут хуртдакла, кюнлеча, ёмюрлеча, кьайры эсе да кетип барадыла. Жол да бийикде — ол кьарлы тёппелеге, кёкге да — бачхыч. Ол кюмюш тёппелеге, Ожийни элде босагьасына да бирча элтген жолду. Аны босагьасындан башланган жол энди барып тау этекге тирелмейди, тохтамайды. Энди босагьасы да кенг, жол да узакь — тау тарланы кенгертгенди.

Сыйлы, багьалы жол, Ожийге хар не да андан башланады — сагьышлары, кьууанчы, жарсыуу да, энчи жылы юйю, кенг журту да. Ожий бир заманда андан эрикмез, талмаз: жолда жүрюген туугьан жерин тынгылы кёреди.

Арт кезнуледе ол кьуру да жол кёллю болгьанлай турады. Огьесе кьартлыкьмы жетгенди. Кьартлыкь туугьан журтунга бек термилтеди. Ёлюм жетеди депми кьоркьады. Жетсе да, жолда жетсин. Ма былай, акь тёшпелеге, алтын бетли тёшпелеге кьарап баргьанлай. Не ди да, кёп, аз жашаса да, ёлюр. Ёлюр, алай сюйген ташы, агьачы кьалыр. Ма бу жол туююнде Ожийни жылларыча ашыкьгьан Черек да. Тиширыу аны тауушуна ариу жыр макьамгьача тынгылай олтурады. Ожийни сюйген череги, хар бир толкьунунг — ёмюр багьасы. Кесинг да ёмюрлюк: кече, кюн да жолдаса, санга тынчлыкь жокь. Дунняда ёмюрлюк азды — ёлмезлик жолду, сора жолдагьы адам деди тиширыу кеси кесине. Ожийни босагьасындан башланып, жол кенгере бара-

ды. Ожий ёлюр, ол а бютюи кенг болур, сора аны бош кьалгъан босагъасына башха узакъ босагъаламы жууукъ этерле. Адамсыз жол жокъ, алай жолсуз адам да жокъну орнундады. Ол затла эсине келгенден тьююл эсе, Ожий, терезеден кёсюн алмай, башын шош чайкьады:

«Халкъым жолсузлукъну сынамысы,— деди.— Сен, тау жол, кенг, бийик да бол, узакъ, ёр да бол, жокъ а— болма. Жерими кырдыгы кёгергенлей турсун. Сени юсюнгде ёре чён тёмесин..»

Бираздан автобус, жолну бек тик жеринден кьутулуп, эниште айланды да, «Сыртлы» кёрюндю. «Сыртлыны» эки жапында эски журтла — Ожийни жүреги кьыстаууракъ ура башлады. Ол Ожийге кёпню сынатхан, кёпню да сынагъан жерди. Ожийни сюйген жери: аны жемеш, гюл ийнени унуталмаз. Алай ол шокот от ийис этгенин да ким унуталыр. Тау жолларында жашла ёшюнлерине хазырла орнуна окъла тизип жүрюдюле. Аякъ ызлары кьайда чыкьдан, кьайда кьызыл кьандан толдула. Барысын да кёрдю, сынады жер, ол кёргенни Ожий да кёрдю. Аны ючюн эли эллей кьалды, жери да — жерлей...

Ожий кичи эгечини арбазында кён сюелди, арбазгъа чыгъып, тийреге, ётген-сётген адамлагъа, таулагъа кьарагъан аны не заманда да адетиди. Эртденлик аламат арнуду, чууакъды. Кече жерин кьырпакъ басханды да, энди уа кюню тыякълары, кьалын тёгюлюп, кьырпакъны эрите турады. Хар затха — бахчада гебенлеге, терек бутакълагъа, акъгъан чапракъгъа да, «легковойну» юсюнде четениге, сехлеге да—суу инжиле жайылып, алада кюн тыякъла ойнайдыла. Ожийни киеую тюнене келип чалгъан бичени бахчагъа ташып кьалайды. Бичен ариу кьурутулуп, тап жыйылгъандан болур, «гыйы-гыйы алынады, кёкдю, шатык ийиси тегерекге жайылады. Арбазда, жатма тюбюнде эгечден туу-

гъан кьой сояды. Фатимат анга болушургъа кюрешеди. алай, къалай болушургъа билмей, жаш къайсы жанына ётсе, ол да ары ётеди. Хауа Ожийге шош кёрюнеди, болса да элде, анда-мында юй башлада кызыл бай-ракъла кыстау къанат къагъадыла.

— Ожий, не мудах сюелесе?— деди киеу, бичен кё-тюрюп, озуп бара.

Тиширыу жукъ айтмады. Ол алай нек сюелгенин, бу къууанч кюн жүрегин не тарагъанын кеси да билмейди. Сора аны эсине озгъан жылла тюшдюле. Ожий туугъан журтунда кёп къууанч, кёп байрам кёргенди. Аллай кюнню, артыкъ да Октябрь байрамны аллына къалай къарап туруучулары эсиндеди. Бир ай алгъа эл боза къайнатып, сыра этип башлай эди. Ожий омакъ, сайла-ма быстырын киймей, ол кюннге деп сакълагъанды. Жаңгыз Ожийми эди. Эл саулай алай болгъанды. Байрам кюн — жигитлик, эрлик, бирлик бютюн бек сыналгъан кюн эди. Ол заманда байрамны эпчи белгилеген төрени ким кёргенди. Элни сабийи-балийи да, жашы-къарты ариу ёзеннге чыкгъанды, кызыл майданнга чыкгъанлай. Ёзенде не да терекле тюбюнде колхоз юч-лю ууанык, жети-сегиз кьой кесип, эллилеге къазанла къайнатханды. Ол кюн эллиле бла элни башчылары бир къазандан татып, бир-бир бетлерине бютюн ачыкъ, жарыкъ къарагъан кюн эди. Той-оюн, чариш, жыгъышыу, къол таш атыу эки кюнден алгъа тохтап Ожий билмейди. Ол кюн элни жашы бла кызы бир бирлерин тапхан, бир бирлерине къубулгъан кюн бола эди. Ариу субай кызла — субай къайынла — акъ гыранчалары бла ёзенни агъартып алай тепсегендиле...

Ожий арбазда сюелип, иги кесек турду. Элни орамы байрам орамгъа аз ушайды. Къууулушуп, школ таба сабийле оздула. Энди уа сюрюше, бёркюн кёзлерине тереп кийип, хоншу хоншусуна барады. Дагъыда ючеу-лен келедиле, халлерине кёре, тюкенде тартхан болурла!

Бираздан элни эр кишилери, кѳауумлашып, анда-мында тартырла, Ожий аны уста биледи. Ары дери уа... Жашла, кызла юйлеринден чыгып шахаргѳа элтген жолгѳа кѳарайдыла. Анда той-оюн, анда байрам. Элни таматасы Солтан да ѳз кѳайгытасын этерик болур бусагѳатда энинге оздула.

Элни башында, анда-мында шууулдагѳан байракѳла кызылланадыла, жашла, кызла уа шахаргѳа жол излейдиле. Арбазлада кѳойла союладыла, союзла учалада тагѳылгѳанлай кѳалырла: жашла, кызла шахаргѳа жол излейдиле. Юй башлада байрам — байракѳла кызылланадыла, орамда уа байрам жокѳ, ол бусагѳат шошайыр, шошайыр...

«Нек? — деди кеси кесине Ожий. — Огѳесе адам кѳууанчѳа, байрамгѳа да юйренипми кѳалады. Кѳууанч кѳп болса, адам аны эслемей, сансызмы эте болур. Ол не излейди?».

Фатимат анасыны кѳатына келди. Экиси да, жукѳ айтмай, сары тѳшлеге, элге, орамгѳа кѳарайдыла. Огѳесе бир бирлеринден жашыртын кѳзлери бла Хамитними излейдиле? Сейир тѳойюлмюдю, Фатимат, кеси кесине женгдирмесе да, бусагѳатда аны кѳюрюрге бек суюди. Огѳесе олдами кетип кѳалгѳан болур? Алай эсе, бюгюн мында... Фатимат не айтыргѳа билмеди. Кѳыз кѳлюндегин иги ангылагѳынчы, Хамидни, омакѳ кийинип, орам бла ѳрге келе тургѳанын кѳрдю. Кѳрдю да бети кѳыпкѳызыл болду. Нек эсе да кѳууанган да этди. «Ма алайды, хар не да тапды, тапды»,—деди ичинден.—Хо да, хо да... Мажитденми аманды. Турсун ол алай».

VII

«Ким не десе да, жашау айтхапын этдиреди. Ол кимге да бой салдырады. Жашау сѳйген — жалынчакѳ деп таулула бош айтмагѳандыла. Кѳанатлы бийиклени сай-

лап, кѣп учса да, жерге кѣонмай, кѣуртла чѣплемей болмайды. Тау кѣуш чынгыл кѣаяланы кѣойнунда уя ишлейди. Бийик, жютю ташха кѣонуп, тѣгерекге ѣхтем кѣараргѣа, тѣююн тазаларгѣа сѣуди. Алай ол ѣхтемленирден алгѣа жилин, гылыу тутуп жулкѣады. Кѣанкѣаз бек ариу, таза кѣанатлыладанды. Кесича таза суу ичин, таза суулада жюзеди. Излегенин табалмаса, башха амал жокѣ, батмакѣ суугѣа кѣопар. Жашау алайды — сѣюйсенг, сѣюймесенг да, жорукѣларын тежейди. Бийик умутла — кючлю кѣанатла — болса да, учургѣанлай айланмайдыла. Мажит кѣп ариу, ѣхтем кѣызла таный эди. Аланы сѣзлери, кѣылыкѣлары да ѣхтем, умутлары — кѣкде лячин, кѣысыр кѣаяланы бийлеген тау кѣуш. Бирдан а аланы бир бирлери лячинлерин борбайлы, токѣ кишилеге алыша эдиле. Кишиле уа кишилеми эдиле, токѣлукѣдан сора кѣайгы билмегенле. Иги этгенди, асыры да иги. Ол бирси кѣызладанмы артыкѣды. Мажит аны мѣлек нек сунганды. Мажит анга не бераллыкѣды? Сѣюмеклигинми? Ырахатлыкѣгѣа бла юйюр жылыугѣа жетгенде, санга берилген жюрек неди. Анга жюрек аз болур, анга ырахатлыкѣ керекди, кѣкде лячинден эсе, кѣолда кѣаргѣа игиди», — Мажит тапчанда сыртындан жатып алай сагѣыш эте эди. Ол, Фатимат эрге барады деп эшитгенинде, ийнанмады. Алай нек эсе да олсагѣат, санлары тѣушюп, жюрегин мудахлыкѣ алды. Бусагѣатда жаш кеси кесине мен аны сѣюемеми кѣаламамы деп сора эди. Жууап табалмады. «Болсун алай, — деди Мажит, — ким бла да болсун насыплы болсун ансы. Анга мени тилегим да олду. Башха зат излемем. Алай эсе, Фатимат эрге барады деген хапар ачы нек кѣрюндю? Огѣесе жюрек акѣылгѣа бийликми этеди»...

Мажит, кючден-бутдан, эринип, ѣрге турду: ишге барыргѣа, Фатиматха да жолугѣургѣа керекди — ким биледи, ѣтюрюк хапар эсе уа. Алай кѣызгѣа тѣубериги келмеди. Фатимат эрге баргѣанына сылтаула излер, деп

кѡоркъады. Мажит сълтаулагъа тынгыларгъа, аланы къабылларгъа сѡймейди. Алай ол кюн окъуна Фатимат тенг къызындан айтдырып, жашны юйлерине чакъыртды.

Къызыны кѡзлеринде, бетинде алгъыннгы жылылыкъ жокъду.

— Олтур, — деди Фатимат, саламлашыр орнуна.

Эрге баргъанындан эсе да, аны алай сууукъ тюбегени ачыу тийип, жаш келгенине сокъуранды. Тынгылап турмаз ючион:

— Ожий а къайдады? — деп сорду.

— Узакъгъа кетмегенди.

Юй кѡчерик юйге ушайды. Кюйюзле алынып, къабыргъала мудах агъарадыла, китап шкафда бир дерге китап къалмагъанды — барысы да къысылыпдыла. «Къызы элге эрге кетсе, анасы мында жангыз кюн къалмаз. Аны мында не зат тыярыкъды», — деди Мажит ичинден. Деди да сора олсагъат, жукъу басханлай, жашны шургулукъ басды, санын-къанын жашырын жарсыу бийледди. Бу юйню, юйюрню хайырындан шахарны бу мюйюшю да Мажитге жууукъ да, багъалы да болгъан эди. Энди Фатиматны босагъасына келтириучю тар таш жолчукъну Мажит унутур. Аны жюрюрге сѡйюучю жоллары къысхарырла. Шахарда жашны таныш юйюрлерни алай кѡн тюйюл эдиле. Энди уа бир юйюрге аз болурла.

Эшилген къара жыйрыкъ бла жассы бел бауу Фатиматны юсюне ариу жарашадыла. Андан тюйюл эсе, Мажит къызыны бюгюнча субай, сѡйдюмлю болуп, бир заманда кѡрмегенди. Къара жыйрыкъ акъсыл бетни бютюн акъсыл кѡргюзтеди. Огъесе адам ары дерни багъалай билмеген насыбын ол къолундан кете башласамы багъалайды?

— Мажит, сен эшилген да болурса, — деди Фатимат мудах ауаз бла.

— Мен бир зат да эшитмегенме,— деди Мажит нек эсе да ашыгып.

— Хо да, эшитмеген эсенг, эшитдирейим. Мен эрге барама.— Къызы ауазындан мудахлыкъ, жумушакълыкъ кетди.

Мажитге ол жангы хапар туююл эди. Жарсып, инжили бошалгъанды. Алай къызы кесинден эшитгенде уа, жүреги жангыдан тыкъсыды. Къыйын тийип, жапы къыйналды. Нёгерлеринден ажашып, кёкню бийигине чыгъалмазын ангылагъан зурнук алай инжиле болур. Буз ауурлугъун кётюралмай, жарты жолда къалгъан тау суу алай жарсый болур. Къуруй башлагъан терек да алай...

— Мен сени бери акъ гыранчамы берир ючюн чакъыртханма,— деди Фатимат, иги кесек тынгылап тургъандан сора.

— Мангамы?

— Хау, санга. Сен шахарда жашагъан таулу къызла акъ гыранчаларын сакълай билмеген сунаса да — къарачы.— Фатимат, газетге чулгъап, жаулукъну Мажитни аллында стол къыйырына салды. Жаш аны чилле чакъларын кёре эди.

— Гыранчам барды деп махтаныммы бересе?

— Алай айтып берсем а, не эди да? Жокъду деп, дау айтыучу сен туююлмюсе.

— Мен муну сенде бир къалай кёрмегенме да,— деди Мажит, гыранчаны жайып, тазалыгына бла акълыгына сейирсине.

— Ол кюбюрде эди. Адам кюбюрюнде бла жүрегинде болгъаныны юсюнден таурух айтып айлапмайды.

— Сен манга гыранчангы бермей, башха зат бер. Элге эрге бараса, ол болмай къалай барлыкъса. Таулу къыз туююлмюсе?

— Сен аны ючюн жарсыма, мен башхасын табарма. Адамлыгъымы бла таулулугъуму аны бла ёнчелей эсенг,

ала элде кѣндюле, сатын алырма. Алай мен таулулугъу-му белгилеген, ѳнчелеген илишанымы гыранчамдан эсе сагъыракъ сакълайма. Сатын алыргъа жарагъан зат миллет бетинги белгилемейди. Аны биргенге жюрютюр-ге, кюбюрюнде асыраргъа да боллукъду. Сатылынма-гъан бла берилмеген а къуру да биргенге болсун. Ан-дан айырылсанг, сен кесниге, башхалагъа да керек туйюлсе. Андан айырылсанг — суйсенг орус жаулукъ, суйсенг гыранча кыс — шау адамса,—деди Фатимат Мажитге сагъышы къарай.

— Сен андан къоркъуиму элге къайтаса,— деп сор-ду Мажит терс соргъанын биле тургъанлай. Терс терс-лигине жолукъмай не амал: кызы аны мычымай ачитды.

— Сен окъугъан адам эсенг да мени анам Ожий бла бир къош болургъа керек эдинг — башхалыгъыгъыз жокъду. Алгъын мен элден иш тапмай кетгенем, энди иштерге къайтама.

— Адам кетген жерден иш да кетеди. Элде иш та-былмай эсе, терслик элде туйюлдю — андан къачхан адамладады.

Экиси да тынгыладыла. Сора Фатимат:

— Жаш иѳгерлеримден бири сен болсанг сюе эдим. Келирмисе? — деп сорду.

— Билдирисе.— Мажит, суйген тиширыуун башха-гъа кеси элтин бергенни кыйыплыгъыны юсюнден са-гъыш эте, олтура эди.

* * *

Хамит «Волганы» элтген жашны жанында олтурады. Мажит аны этли желкесин, кызыгъыл, уллу кзулакъла-рын, сора анда-санда, бир жаына къараса, бурун кый-ырын кѳре келеди. Ол эки жыйырма жылы толгъан, кенг сюекли, мазаллы жашды. Тобугъу юсюнде туклю къолуна къарай, Мажит нек эсе да «айыу-кибик» деди

ичинден. Анга къарагъанда, Фатиматны назиклиги, башха болмай, он эки жыллыкъ къызчыкъгъа ушайды. Мажит Хамитни, иги-аман эсе да, хазна танымайды. Амаңды деп эшитмегенди. Алай бюгюн ол аны суймейди. Суйген угъай, кёрюп болмайды. Этли желкесине, къулакъларына, тюклю къолуна — хар затына да суймей андан къарайды. Насыбын сыйыргъанны ким сюерикди. Иш алай болмагъанын биле, ангылай тургъанлай Мажит ичинден Хамитни терслейди. Эшда да, кесни къарыусузлугъуна женгдирмей, терслени излеген адам улуну тёреси болур. Алай ким кимни насыбын сыйыраларды. Насыбы ючюн кюрешген аны табар. Адам мёхелликге, сансызлыкъгъа бла уллу кёллюлюкге хорлатханын сезмей башлады эсе, насыбы — къанатлы учар да кетер.

Келин олтургъан машинаны аллында жангыз бир «Волга» — жол башчы — сююзюледи. Андан къобуз тартылгъан таууш чыгъады. Къарс къагъылып, орайда айтылады. Ызындан а къалгъан тогъуз «легковой» тизилгенди. Хар биринде гыранча байракъ. Сары, къызгъыл, акъ гыранчала тау жол бла эришедиле.

Кече къар жаууп чыкъгъанды да, тийреде таула, агъачла, Фатиматны башында гыранчасынлай, акъдыла, тазадыла. Къар энтда да жауады.

Мажит нек эсе да сууну ары жанында, тауланы бетлеринде, эски жол ызгъа къарады — биягъы эслеялмаларды. Быллай кюп къайры эслерик эди, анда да къар, анда да кысыр къаялада сют кёмюк. Алай ол жол да «Сыртлыгъа» кёп огъурлу келин келтиргенди. Ол жолда атлы кнеу жёнгерле — бюгюн мында машиналар тизилгенлей, тизилип, къууанч алып баргъандыла. Энди жол кийиклени жолу.

Фатимат шош, сагъышлы олтурады. Нени юсюнден болур сагъышы? Бу аллында олтургъан базыкъ боюнну

юсюнденми — андан кезюн алмайды. Огъесе Мажитни сагъышынымы этеди?

Мажит, кыызгъа эслетмей, аны назик^к кьолларына, эринлерине — бетинде хар илишанына къарай келеди. Эки-юч кюн мында алгъа ала анга кемсиз багъалы эдиле. Хайт десе, ала аны болур эдиле. Энди уа — угъай. Энди ала бу олтургъан «мазаллыныдыла». Ол кьууансын, ол ийнакъласын.

Мажит тобукълары Фатиматны тобукъларына аз жете келгенин бусагъатда эслеп, эшикке кысылды. Неши барды. Тобукъла да «кызыл боюнудула». Сен энди саулай да аныса, ма бу тынгылаукъну. Алай ким биледи, жюрегинг алыкъын башханы болур, ким биледи...

Нени юсюнден сагъыш эте олтураса? Мажитними? Аны бла жюрюрге сюйюучю жолларынгы, аны бла оздургъан кюнлерингими эсинге тюшюре тынгылайса. Ала татлы, хычыуун кюнле эдиле. Оздула, саркъдыла. Татлы кюнлеринг бютюп кёп болсунла. Жашауну кьууанчы кёпдю, жарсыуу да бар. Башханы кьууанчы сени жарсыуунгу, мудахлыгъынгы унуттурады. Бюгечемн, тамбланы Фатиматха бла Хамитге бир отоуда бир тешек этилр. Мажит а хоншу отоуда кълалыргъа унамаз. Жулдузлу кече кенг орамгъа чыгъар. Ол сюйген кызы бла башха эр кишиге бир тешек этилген юйден узакъ кетер. Жулдузлу кече элни кенг орамы бла барыр. Мажит бир затны да унутмаз. Фатиматны таныгъан кюн эшитген жыр макъамларып, ол башха бла бир тешекке кирген кече эшитгенлерин да унутмай алай барыр. Кьууанчып, жарсыуун да унутмагъан адамлыгъы кёпден унута болмаз.

Фатимат а, эртденликде эртде туруп, кенг арбазларына чыгъар. Чыгъар да, бууакъ тереклеге, тешлеге, жаш келинлеца, акъ тейпелеге къарай, бешиги тебиретилген журту бла шош саламлашыр.

«Хош келдинг, кызым»— деген жумушакъ ауаз эшитир.— Сен адамса, адамны кьадары уа жери бла биргеди»...

Фатимат кеп эртденликни Мажитни эсише тюшюрюр. Мажитге бла жерине — жүрегинде эки суймеклик жашай эди. Энди биринден айырылса да, экинчиси бла кьалыр. Элини, жерин суйген кьайда да насыплады.

БАШЛАРЫ

Кызгатыл кырдыкла 5

Акъ гыранча 142

Зейтун Хамидович Толгуров

АЛЫЕ ТРАВЫ

Повести на балкарском языке

Редактор *И. Х. Бабаев*

Художник *И. Г. Абрамов*

Художественный редактор *З. Х. Бгажноков*

Технический редактор *Л. Д. Жарашуева*

Корректор *Л. Ж. Созаева*.

Сдано в набор 25/VII 1974 г. Подписано к печати 10/X 1974 г. Формат 70×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Физ. печ. л. 7,625. Усл. печ. л. 10,67. Уч.-изд. л. 10,64. Тираж 1000. Заказ № 7211. 401057.

Цена в переплете 45 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года.

Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР.

Нальчик, пр. им. Ленина, 33.